

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Актуальні проблеми нумізматички
у системі спеціальних галузей історичної науки

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції:
Перші (міжнародні) Ястребовські читання
20–22 жовтня 2011 р.

ЧИСЛО 18

КИЇВ – 2011

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 8 від 29 вересня 2011 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Перші (міжнародні) Ястрєбовські читання (Кіровоград, 20–22 жовтня 2011 р.). – 248 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців в галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада випуску: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова); д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.); д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко; д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна; д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр; д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт; д.і.н., проф. О.С. Рубльов; д.т.н., проф., член-кор. НААН України М.І. Черновол.

Редакційна колегія випуску: д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.); д.і.н., проф. В.М. Орлик (заст. відп. ред.); к.і.н., В.В. Томозов (заст. відп. ред.); д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська; д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко; д.і.н., проф. Г.В. Папакін; Г.С. Бондаренко (відп. секретар); І.К. Хромова (відп. секретар).

Рецензенти:

доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казмирчук;
доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань з історичної науки (постанова президії ВАК України від 06.10.2010, № 1–05/6).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ЖИТТЯ ЗДІЙСНЕНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ НА ПОШАНУ ВОЛОДИМИРА ЯСТРЕБОВА

Шановні колеги!

Сердечно вітаю усіх, кого наукові пошуки привели у благословенні краї, звідки на цілу Україну й на світові обшири заясніло ім'я видатного історика, археолога, етнографа, фольклориста, мистецтвознавця й педагога Володимира Ястребова.

За концептуальну й переконливу тезу для характеристики багатогранного наукового доробку Володимира Ястребова, його унікальності особистості можна обрати визначення поняття «слово» Олексієм Лосевим, у розумінні якого слово становить «синтез особистості як ідеального принципу її занурення у надра історичного становлення».

Слово, текст і контекст кожної історичної, археологічної, фольклористичної чи етнографічної праці Володимира Ястребова у контексті наведеного твердження – це по-справжньому неповторні явища, масштабність яких визначаємо на кількох значеннєвих рівнях. Адже кожен елемент його творчого надбання, чи то археологічні дослідження, історичні чи краєзнавчі розвідки, та, зрештою, уся діяльність ученого, так само, як і неповторна особистість В. Ястребова, – засвідчують непроминяльну силу його таланту.

Значимість постаті В. Ястребова-археолога можна осягнути за одним лише фактом: у 1888 році голова Імператорської археологічної комісії, граф О.О. Бобринський попросив його очолити археологічні розкопки древнього могильника неподалік від Тамбова. Як відомо, результатом цієї експедиції стало монографічне дослідження В. Ястребова «Лядинській і Томниковській могильники Тамбовской губернії». Принагідно згадаємо ще одну поважну археологічну працю вченого – «Опыт топографического исследования древностей Херсонской губернии», видану в Одесі 1894 року. До речі, цього ж року так само в одному з видавництв Одеси побачить світ і головна етнографічна праця В. Ястребова «Материалы по этнографии Новороссийского края».

Участь Володимира Ястребова у роботі цілого ряду наукових товариств, таких, як Петербурзька археологічна комісія, Історико-філологічне товариство Новоросійського університету, Московське археологічне товариство, обрання його дійсним членом провідних наукових товариств протягом кількох років, – все це обумовлювалося талантом дивовижної людини любити справу, якій присвятив своє життя, землю, яка стала другою Батьківщиною, культуру, яку намагався утривалити в часі, аби й ми сьогодні мали чим повеличатися перед світом.

Унікальність постаті В. Ястребова засвідчують не лише наукові праці вченого, а й окремі промовисті факти з його життя. Скажімо, одні тільки спогади Наталії Бракер «Володимир Миколайович Ястребов. (До тридцятих роковин смерті)» подають цілий ряд виразних деталей до його характеристики. Виявляється, заняття у вечірніх малювальних класах охоче відвідували не лише учні реальної школи і стороння молодь міста Єлисаветграда, а й викладач історії В.М. Ястребов, «вважаючи для себе за потрібне хоч будь як малювати». При безмежному прагненні до самовдосконалення, досить значних наукових напрацюваннях і поважному визнанні Володимир Ястребов, отримавши пропозицію від професора Кондакова очолити Керченський музей, залишиться працювати викладачем Єлисаветградського земського реального училища. Наталія Бракер вказала причину такого вибору – «він odmовився, покликаючись на своє, на його погляд, недостатнє знання грецької мови».

Наше поважне зібрання – міжнародна науково-практична конференція «Перші (міжнародні) Ястребовські читання» спонукає до осмислення неповторної у своєму розвої спадщини видатного вченого не лише у контексті вітчизняної, а й світової науки.

Щоразу, коли відбуваються наукові форуми, посилюється відчуття тих перспектив, які потребують уважного прочитання й осмислення. Почуття відповідальності за зроблене й усе те, що потребує нашої поважної праці, по-особливому увиразнюється, коли йдеться про знакову постать, а саме такою у вітчизняних і світових вимірах стала унікальна особистість Володимира Ястребова.

Нині маємо прекрасну нагоду ствердитися на своїй землі. Тож нехай нам поталанить у цій благородній справі.

*Академік НАН України
директор Інституту історії України
НАН України
В.А. Смолій*

ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЧАСІ І ПРОСТОРІ

У ракурсі міркування про історичне значення нинішньої події – наукового форуму міжнародного рівня, який маємо честь проводити у нашому університеті, окреслюються підстави для поважних висновків.

Міжнародна науково-практична конференція «Перші (міжнародні) Ястребовські читання: актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» – це результат творчої співпраці установ двох рівнів – академічного та навчального, які презентують, відповідно, Інститут історії України Національної Академії Наук України та Кіровоградський національний технічний університет. Безперечно, діяльність жодного вищого навчального закладу ні сьогодні, ні десятки років тому не можна уявити без наукової роботи професорсько-викладацького колективу та обдарованого студентства, що характерно і для вітчизняної, і для світової практики в цілому. У нинішніх умовах наповнення університетського наукового простору духом академічної науки цілком справедливо можна назвати явищем актуальним, отже, важливим і вагомим. І, напевно, це особливим чином стосується історії, науки, яка має величне призначення – поставити все на свої місця.

Історія розвитку Кіровоградського національного технічного університету, який став базою для організації роботи Перших міжнародних Ястребовських читань, у контексті заявленого вище прочитується достойно і разом з тим набуває зобов'язуючого звучання. Університет, будучи одним із провідних закладів політехнічної освіти України, став уособленням кращих академічних традицій, основи яких у Єлисаветграді (нинішній Кіровоград) формувалися ще в середині ХІХ століття. Саме тому як знаковий елемент цієї історії розглядаємо діяльність Єлисаветградського земського реального училища, де особлива роль належить Володимирові Миколайовичу Ястребову – видатному вченому-історикові, археологові, етнографові, фольклористу й педагогові, засновникові першого в Єлисаветграді краєзнавчого музею.

По-справжньому феноменальна постать Володимира Ястребова знайшла своє вираження не лише у його багатогранній науковій діяльності, яка, не зважаючи на певний ступінь її вивчення, криє в собі широкий простір для нових досліджень. Спонукають до концептуального осмислення цієї дивовижної особистості і сторінки життєпису вченого. Життєвий шлях В.М. Ястребова вміщується у надзвичайно короткий, особливо якщо зважити на все зроблене ним, числовий проміжок – 43 роки.

Володимир Ястребов у листі до професора М. Сумцова викладе власне розуміння і ціле життя прагнути досягти заповітного: «Я такої думки, що

навчальний заклад у провінції покликаний служити науковим світочем для свого району, бути науковою станцією для проведення знань з центрів у темну масу народу і в «напівсвітло» суспільства, і для чорної роботи по збиранню й класифікації матеріалів, по виробленню будівельного матеріалу для великої будівлі науки. Це – моя заповітна мрія, до якої я незмінно прагнув і прагнутому, провідна зоря яка освітлює життєвий шлях».

***Член-кореспондент НААН України,
ректор Кіровоградського національного
технічного університету
М.І. Черновол***

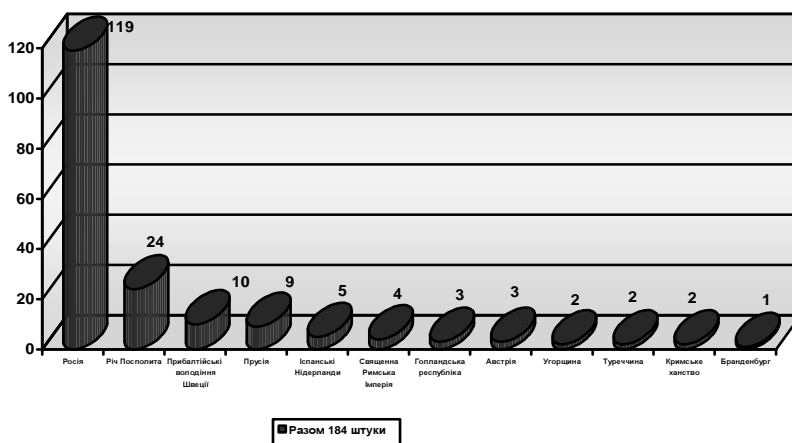
КОПІЙКА КАТЕРИНИ І (1725–1727 рр.) ІЗ м. КРЕМЕНЧУКА

Автор статті детально аналізує сенсаційну знахідку, виявлену у 2010 р. в передмістях м. Кременчука – 1 копійку Катерини І 1727 року карбування. Мідна копійка цього типу є великою нумізматичною цінністю, тому, що вона лише в єдиному екземплярі була зафіксована у 80-х роках ХХ ст. в Росії В. Узденниковим.

Одним із важливих джерел вивчення грошового обігу того чи іншого історичного періоду та регіону є монетні скарби та знахідки окремих монет. Автор публікації у дисертаційному дослідженні «Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.)», ряді наукових розвідок відслідковує процес поступового витіснення протягом ХVIII ст. загальноприйнятої в Україні європейської монети російським рублем та його фракціями [1, 2, 3, 4]. Особливо цей процес прискорюється за правління Петра І (1682–1725) та його дружини Катерини І (1725–1727).

На території Гетьманщини (тепер це територія 8 українських областей – Київської, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської) було виявлено 357 скарбів монет другої половини ХVII ст. та 137 скарбів ХVIII ст. [5]. За державною приналежністю серед знахідок другої половини ХVII ст. 20 європейських держав монети Речі Посполитої були наявні у 291 скарбові (81,5%), а монети Московського царства – лише у 52 скарбах (14,5%) [6].

Із 119 знахідок, які датуються ХVIII ст., 103 (75%) склалися із російських монет і лише у 24 були монети Речі Посполитої (20%) [7]. Саме деяким рідкісним російським монетам початку ХVIII ст. присвячена дана стаття.

Формування загальноросійського ринку, його строкатість серйозно непокоїли уряд Петра I. Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію російського та українського грошових ринків, наближення їх до європейського, збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала із 1698 до 1719 р. [8].

На першому етапі лічильно-ваговий рубель був прирівняний до західноєвропейського талера і важив 28 г срібла. Він ділився на 100 срібних копійок вагою 0,28 г кожна.

У 1704 р. почалося карбування срібного рубля, мідної копійки (поряд із нею продовжувала перебувати в обігу дротяна срібна копійка) та мідних алтинів (3 коп.).

I. Спаський вважав, що «срібна копійка стала «лідером» – свого роду гарантією мідної, остання була однією із багатьох мідних і срібних монетних одиниць нової системи» [9].

У 1718 р. припинилося карбування срібної та мідної копійки і розпочався випуск золотих монет вагою 4,04 г (вартістю 2 рублі). У цей час карбувалася невелика кількість пробних копійок, підтвердження цього факту – наявність лише пробних екземплярів деяких років [10]. У 1719 р. петровську грошову реформу завершив випуск мідних 5 та срібних 15 і 20 копійок.

За свідченням Р. Шуста, за період із 1700 до 1725 р. (до смерті Петра I 25 лютого 1725 р.) на монетних дворах Росії було відкарбовано монет на суму 39 950 357 рублів 45 коп., у тому числі мідних – на 4 352 538 рублів, срібних – на 29 849 277 рублів 45 коп., золотих – на 748 692 рублі. Найбільший прибуток державі принесли карбування мідної монети (найбільше п'ятаків) – близько 3 мільйонів рублів [11]. До набору мідних номіналів увійшли: півполушка, полушка, денга, копійка, 2 копійки (грош), 5 копійок.

За правління імператриці Катерини I (1725–1727) гостра нестача монетного срібла, жадоба до наживи її фаворита О. Меншикова стали причиною емісії неякісних гривеників, квадратних мідних плат у Катеринбурзі номіналом 1,5 та 10 копійок, півполтин, полтин та рублів. Однак експеримент виявився невдалим – мідні кліпи були непрактичними і незвичними для населення та після смерті імператриці їх емісію припинено. У 1725–1727 рр. розмір емісії золотих монет (2 рублі) зменшився до 9 156 штук [12].

О. Меншиков, за пропозицією членів Монетної контори В. Татищева, братів I. та П. Мусіних-Пушкіних і московського губернатора А. Плещеева, виступав за посилене карбування мідних грошей, доходи від яких повинні були закрити величезні борги казни та зменшити випуск фальшивих грошей. Було запропоновано у 1727 р. випускати п'ятикопійчаники по 40 рублів із пуда міді на 2 мільйони рублів [13].

За лютий – початок березня 1727 р. московські монетні двори були розчищені, відремонтовані, добудовані та обладнані новою технікою: гуртильними станами, карбувальними та ручними плавильними машинами, новими штемпелями. До Москви із Петербурга й Тули було направлено кілька десятків досвідчених майстрів на чолі із відомим механіком А. Нартовим.

Із 6 березня 1727 р. на всіх трьох московських монетних дворах розпочалася робота по випуску п'ятикопійчних монет. Було також вирішено переплавити на п'ятикопійчники, виміняні в населення мідні петровські копійки. Вилучення із грошового обігу мідних денежок та полушок було вирішено тимчасово припинити, аж поки не буде виготовлена нова дрібна монета.

Указом від 16 червня 1727 р. Катерина I дрібні срібні гроші розпорядилася переробити у гривеники (10 коп.). На срібній та мідній копійках Петра I та Катерини I зображено Георгія Переможця на коні із списом («копйом») у правій руці, який вбиває дракона.

Копійка, мідь, Петро I (1682–1725), 1705 р.

Копійка, срібло, Петро I (1682–1725), 1718 р.

З часу занепаду Київської Русі у XII–XIII ст. Святий Георгій зображався на іконах у вигляді молодого воїна-вершника, який списом вбиває дракона. Георгій в очах віруючих був захисником ображених, пригночених, обездолених, вимагав покровительства та заступництва. Тому його зображення можна було зустріти на іконах, ямських дзвіночках, на срібних і мідних московських та російських монетах XVI–XVIII ст. [14].

У 2010 р. в передмістях м. Кременчука була знайдена дуже рідкісна мідна монета – 1 копійка Катерини I 1727 року карбування. На аверсі монети зображений Георгій Переможець на коні, під ним напис «МОСКВА», на реверсі – 1 К, вензель – Е (Екатерина), та внизу – дата карбування – 1727. Вага монети складає 3,5 г, діаметр – 20 мм. Зображення, написи, вензель, номінал та місце карбування копійки чіткі та виразні. Гурт монети захищений ланцюжковим орнаментом.

Навколо краю поля монети з обох сторін розміщений орнамент із випуклих трикутничків. Стан збереження монети досить добрий.

Копійка, мідь, Катерина I (1725–1727), 1727 р.

Дана монета належить до пробних, а не масових випусків однокопієчних монет. За свідченням В. Узденникова, однокопієчні мідні монети карбувалися за нереалізованим проектом, який передбачав ліквідацію назріваючої розмінної кризи. Правильність датування 1727 р. копійки з написом М та МОСКВА підтверджується її малюнками в таблицях, складеними в середині XVIII ст. У праці В. Узденникова представлено єдиний відомий екземпляр даного типу під № 2409–039 [15]. Тому знахідка мідної копійки цього типу стала великою нумізматичною рідкістю.

По-перше, 1 мідна копійка серійно взагалі не випускалася у 1727 р.

По-друге, вона не присутня в жодній державній та приватній колекції протягом 284 років, окрім двох екземплярів із колекції В. Узденникова.

По-третє, за свідченням І. Спаського, за Петра I із 1723 р. розпочався масовий випуск «гораздо более выгодных для казны медных пятак» [16], випуск яких продовжився за Катерини I та Петра II. За підрахунками А. Юхта, з березня по серпень 1727 р. на трьох монетних дворах Москви було відкарбовано п'ятаків на суму 122 060 рублів, тобто 2 441 200 екземплярів. Прибуток від їх випуску склав 607 тисяч рублів. До лютого 1728 р. було виготовлено ще близько 500 тисяч п'ятаків [17].

По-п'яте, у вересні 1727 р. уряд Катерини I ухвалив рішення про додаткове карбування старими штемпелями п'ятаків на 500 тисяч рублів, новим штемпелем мідних копійок на 1 мільйон рублів і полушок на 500 тисяч рублів по 40 рублів із пуда міді. Було розроблено три нові типи мідних копійок 1727 року. На них було зображено Георгія Переможця на коні, під ним на першій – під подвійною рисою напис «МОСКВА», на другій – дата – 1727, із другого боку – на першій – 1 Є К, внизу під подвійною рисою дата – 1727, на другій копійці – 1 Є К, а внизу під подвійною рисою – буква М (московський монетний двір). На третій – хрест, в середині якого по горизонталі напис «КОПЕЙКА», по вертикалі – 1727.

Але дане рішення уряду (крім карбування п'ятаків) залишилося на папері. Було випущено лише невелику кількість полушок та мізерну кількість мідних копійок.

По-шосте, смерть Катерини I у 1727 р. призвела до нової фінансової реформи Петра II та до припинення старої. Відомо лише те, що протягом наступних трьох років (1728–1730 рр.) за правління молодого імператора у грошовий обіг було випущено 1 та 5 копійок на суму 1,5 мільйони рублів [18]. Копійка випускалася із Георгієм на коні, написом «МОСКВА» та хрестом.

По-сьоме, в жодному з каталогів XIX та XX ст. навіть не згадується вказана мідна копійка. Так, аналізуючи «Каталог руських монет, удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 г.» (1899 р.), зустрічаємо запис: «Императрица Катерина I – медная копейка 1726 г. – очень редкая» (оцінена у 75 срібних царських рублів), а запис про випуск мідної копійки 1727 року Катерини I зовсім відсутній. За 1728 р. у каталозі згадується 1 мідна копійка Петра II із зображенням Георгія, написом «МОСКВА» 8 різновидностей (кожний екземпляр оцінений у 0,75 рубля) [19].

У каталозі І. Рилова та В. Соболіна «Монеты России и СССР. 1700–1993» (1994 р.) зафіксована лише дуже рідкісна петровська мідна монета 1724 року, а вже потім – копійки 1728–1729 років із написом «МОСКВА» та хрестом, про що згадувалося вище [20].

Український нумізмат та колекціонер В. Нечитайло у своєму мінікаталозі монет (1999 р.) теж згадує лише мідну копійку Петра II 1728 та 1729 рр. [21], а копійки Катерини I там зовсім відсутні. Подібна однокопієчна мідна монета карбувалася за правління Петра II (1727–1730) у 1728–1729 рр., яка важила 4,1 г. Її діаметр складав 16 мм. Тобто, ця монета була товстіша за копійку Катерини I та на 0,4 мм менша у діаметрі.

По-восьме, провівши детальний аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини першої третини XVIII ст., нам вдалося зафіксувати із 119 скарбів лише у 9 монети Катерини I, переважно срібні рублі, мідні полушки, п'ятаки та денги [22].

Георгій також був зображений на срібному «подільському полугрошику» кінця 80-х – початку 90-х рр. XIV ст. удільного князя Костянтина Коріатовича (1380–1391). «Подільський полугрошик» карбувався у Смотричі та Кам'янці у 1380–1391 рр.

Отже, традиція зображення Георгія на монетах зберігалася за правління подільських, литовських, московських князів, царів та російських імператорів: Петра I, Катерини I, Петра II, Єлизавети Петрівни, Катерини II.

Література

1. *Бакалець О.А.* Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – К., 2007.
2. *Бакалець О.А.* Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К., 2008.
3. *Бакалець О.А.* Російська срібна копійка у грошовому обігу України II половини XVII – пер. чверті XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Число 8. – С. 308–334.

4. *Бакалець О.А.* Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Число 14. – С. 313–340.
5. *Бакалець О.А.* Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К., 2008. – С. 279.
6. *Бакалець О.А.* Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К., 2008. – С. 280.
7. *Бакалець О.А.* Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Число 14. – С. 313–314.
8. *Юхт А.* Русские деньги от Петра Великого до Александра I. – М., 1994. – С. 13–15.
9. *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. – Л., 1962. – С. 131–132.
10. *Спасский И.Г.* Вказана праця. – С. 134.
11. *Шуст Р.* Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2007. – С. 183.
12. *Шуст Р.* Вказана праця. – С. 183.
13. *Юхт А.* Вказана праця. – М., 1994. – С. 41.
14. *Сукач С.* Святой Георгий Победоносец в декорах ямских (поддужных колокольчиков) // Нумізматика і фалеристика. – № 4. – 2004. – С. 34–35.
15. *Спасский И.Г.* Вказана праця. – С. 134.
16. *Узденников В.* Монеты России (1700–1917). – М., 1985. – С. 261, 191.
17. *Юхт А.* Вказана праця. – М., 1994. – С. 52.
18. *Юхт А.* Вказана праця. – М., 1994. – С. 53.
19. Каталог русских монет, удельных князей, царских и императорских с 980 по 1899 г. – М., 1899. – С. 29.
20. *Рилов И., Соболин В.* Монеты России и СССР. 1700–1993. – М., 1994. – С. 18.
21. *Нечитайло В.В.* Миникаталог польско-литовских и российских монет, ображавшихся на Украине в XIV – нач. XX вв. – К., 1999. – С. 85.
22. *Бакалець О.А.* Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). – К., 2008.

В.А. Барабаш, Л.В. Бондаренко

ТРАКТУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У ФАХОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядаються актуальні проблеми упорядкування термінології документознавства. Основну увагу зосереджено на терміноодинацях документознавство / документологія, документний / документальний та комунікація / спілкування.

Одним із найважливіших напрямів розвитку будь-якої галузі знань була й залишається потреба коригування співвідношень між поняттями й термінами, що прийняті для позначення перших. Це сприяє точності розуміння наукового тексту і тим самим полегшує процес наукового спілкування.

Зміст фундаментальних понять документно-комунікаційної сфери та проблеми розвитку терміносистеми документознавства виступають предметом наукових досліджень В.В. Бездрабко, М.В. Комової, Н.М. Кушнарєнко, С.В. Силкова, Ю.М. Столярова, Г.М. Швецової-Водки та інших.

Як справедливо зазначає В. Бездрабко – засновник і керівник міжнародного науково-теоретичного семінару «Термінологія документознавства та суміжних галузей знань» – «можна сміливо стверджувати привілейованість серед вітчизняних документознавців термінологічних студій. Це виявляється у продукуванні лексикографічної продукції, розробленні термінологічних стандартів і активній рецепції зарубіжних і міжнародних нормативних документів, у порушенні проблеми на рівні коротких відступів / пояснень у публікаціях поза темою і в спеціально їй присвячених розвідках, ґрунтовних монографіях; у програмах документознавства як навчальної дисципліни і його паспорті як наукової спеціальності» [3, 479].

Як бачимо, проблема упорядкування та унормування термінології сучасного документознавства не втрачає своєї актуальності. Дана публікація становить спробу осмислити особливості функціонування окремих терміноелементів.

На нашу думку, трансформаційні процеси у царині документознавства визначають інтенсивність процесу термінологічних пошуків. У цьому контексті потрапляє в поле зору той факт, що в окремих випадках документознавча термінологія характеризується відсутністю однастайності як щодо найменування понять, так і щодо їх обсягу. Зважмо, що саме моносемічність – однією з важливих вимог до терміна [10, 422]. Вона виявляється не лише в однозначності терміна, а й у відповідності одному поняттю лише одного терміна. Проте моносемія термінів не завжди є реальною. Відомо, що у терміносистемах співіснують різні терміни на позначення одного поняття. Не становить винятку й документознавча термінологія.

Дослідниками висловлюються різні міркування щодо терміноелемента на позначення науки про документ. Так, на пропозицію Ю.М. Столярова (1999 р.) перейменувати документознавство у широкому розумінні в документологію Н.М. Кушнарєнко зауважує: «Стримують однастайне сприйняття нової назви нау-

кової дисципліни – документології, певні причини: документознавство в широкому значенні поступово сприймається більшістю «традиційних» і «новітніх» учених-документознавців; закінчення «-логія» притаманне теоретичним дисциплінам; документологію тривалий час вважали теорією документознавства (Н.М. Кушнарєнко); уведення терміна із закінченням «логія» дещо порушує прийнятий у науках документально-комунікаційного циклу термінологічний ряд із закінченням «знавство» – інформаєзнавство, книгознавство, патентознавство, архівознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство тощо» [7].

На нашу думку, співіснування у системі документознавчої термінології елементів *документознавство / документологія* виникло, з одного боку, як наслідок інтеграційних процесів у розвиткові науки про документ, а з іншого, – як результат прагнення науковців диференціювати саму структуру даної науки в цілому.

Особливу увагу дослідників привертають похідні від терміна *документ*, утворені суфіксальним способом, який виявився доволі продуктивним у творенні термінології документознавства. Із числа такого роду термінів найбільшої уваги потребують терміноелементи *документальний* і *документний* як найбільш розповсюджені [15, 29].

У процесі ознайомлення із фаховою літературою натрапляємо на такі випадки вживання похідних від терміноелемента *документ*, які утворилися суфіксальним способом:

- *Документний фонд* (*масив, потік*) – фонд (масив, потік), що складається з документів. У такому значенні цей термін використовують Г.М. Швецова-Водка [15], Ю.М. Столяров [13]. Поряд із терміноелементом *документний потік* А.А. Соляник [12] подає термін *документопотік*. Термінологічне сполучення *документальний потік* вживають Г.Ф. Гордукалова [4] та Г.О. Гуцол [5].

- *Документний* та *документаційний ресурс*. Ці поняття розрізняє Ю.М. Столяров [13]. На думку вченого, документний ресурс складається з документів, а документаційний стосується документації як множини документів службового призначення.

- М.С. Ларьков [8] уживає терміноелемент *документальний фонд* у значенні фонду підприємства, установи, організації. Натомість Г.М. Швецова-Водка пропонує на означення чогось пов'язаного із неопублікованими (діловими, службовими) документами уживати прикметних *документаційний*. А на заміну терміноелемента *документальний фонд* пропонує термін *документація* [16].

- Процес створення документа, тобто процес фіксації інформації на матеріальному носіїві, Г.М. Швецова-Водка [16] пропонує називати *документаризацією*, проте частіше на позначення названого процесу дослідники вживають термін *документування* (М.С. Ларьков, Н.М. Кушнарєнко та ін.).

- Г.М. Швецова-Водка [16] на означення документа як каналу, що забезпечує передачу інформації в документальній комунікації, пропонує уживати термін *документальний канал*. Натомість деякі інші дослідники, наприклад М.С. Ларьков [8], уживають термін *документний канал*.

Наведені приклади засвідчують різні точки зору учасників термінологічної дискусії. До того ж, наведений матеріал, на наш погляд, наочно ілюструє думку про те, що термінологічний апарат українського документознавства формувався значною мірою під впливом російського документознавства, за спільних умов розвитку та спорідненості української і російської мов [15, 26 – 27].

Донедавна варіювання плану вираження, і перш за все синонімія, в термінологічних системах оцінювалося як негативне явище. Але маємо підстави вважати, що синонімія термінологічних знаків – закономірне і функціонально виправдане явище [14, 221].

Часто у побутовому мовленні, а іноді й у науковій літературі спілкування ототожнюють з комунікацією. На думку Ф.С. Бацевича [2, 27], поняття «спілкування» є більш загальним, а «комунікація» – конкретним, що позначає лише один із типів спілкування. У посібнику «Комунікації в бізнесі» наголошується, що спілкування має три взаємозв'язані сторони: *комунікативну*, що полягає в обміні інформацією між людьми; *інтерактивну*, яка включає організацію взаємодії між людьми; *перцептивну*, яка становить процес сприйняття один одного партнерами зі спілкування і встановлення на цій основі взаєморозуміння [2, 4].

Комунікація позначає не тільки одну зі сторін спілкування. Насправді слово *комунікація* багатозначне. І саме тому співвідношення понять *комунікація* / *спілкування* значно складніше, ніж це видається на перший погляд. По-перше, комунікація – це шлях сполучення (наприклад, повітряні чи водні комунікації), по-друге, це форма зв'язку (наприклад, радіо, телеграф тощо), по-третє, це процес повідомлення інформації за допомогою технічних засобів – засобів масової комунікації (друк, радіо, кінематограф, телебачення та ін.), нарешті, по-четверте, комунікація виражає акт спілкування, зв'язок між двома або більше індивідами, повідомлення інформації однією особою іншій [9, 3].

Проте навіть дослідники, які наголошують на тому, що комунікація – один із трьох аспектів спілкування [1, 25], вдаються до пояснення одного поняття шляхом зіставлення його з іншим та вживають терміни *комунікація* і *спілкування* як взаємозамінні. Наприклад: «Мовленнева комунікація – це спілкування словом через використання засобів мовлення» [1, 3]; «Багато хто вважає, ніби комунікація має бути насиченою живими й відкритими почуттями, інакше, мовляв, виникає враження нещирості...» [1, 229].

Отже, в сучасній науці розрізняються терміни *спілкування* і *комунікація*, що пов'язано з особливими вимогами постіндустріального суспільства до передачі інформації. У випадку із терміноелементами *комунікація* та *спілкування* маємо справу з особливим виявом синонімічних відношень. Термінами-дублетами ці слова аж ніяк не можна вважати, оскільки вони відрізняються один від одного відтінками значень.

Підсумовуючи, зауважимо: сучасні термінологічні шукання – це наслідок внутрішніх об'єктивних процесів розвитку документознавства як відносно молоді науки. Суфіксальний спосіб словотворення належить до найпродуктивніших у творенні документознавчої термінології.

Формуванню й удосконаленню терміносистеми документознавства сприяє активна співпраця українських і зарубіжних науковців, а відтак перспективним напрямом має стати укладання двомовних і багатомовних словників, довідкової літератури з питань документознавчої термінології.

Література

1. *Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю.* Мовленнєва комунікація: Підручник. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 472 с.
2. *Бацевич Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. *Бездрабко В.В.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: [монографія]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 720 с.
4. *Гордукалова Г.Ф.* Документальный поток социальной тематики как объект библиографической деятельности: Учебное пособие. – Л.: ЛГИК им. Н.К. Крупской, 1990.
5. *Гуцол Г.О.* Технологічні процеси наукового опрацювання документальних потоків в Книжковій палаті України імені Івана Федорова // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2005. – № 4.
6. *Комова М.В.* Українська документознавча термінологія: шляхи творення та функційні особливості / М.В. Комова – Монографія. Львів: Львівська політехніка, 2011. – 316 с.
7. *Кушнарченко Н.М.* Новий етап інституалізації науки про документ [Електронний ресурс] / Кушнарченко Н.М. – Режим доступу: [http // www.archives.gov.ua/Publikat/studii/studii_2004.12_08.php](http://www.archives.gov.ua/Publikat/studii/studii_2004.12_08.php).
8. *Ларьков Н.С.* Документоведение: учебное пособие. – М.: АСТ Восток-Запад, 2006. – 427 с.
9. *Моисеенко Е.А.* Коммуникации в бизнесе / Е.А. Моисеенко [и др.]. – РнД.: Феникс, 2007. – 316 с.
10. *Пшенична Л.* Засади термінологічної культури фахівця предметної галузі // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць.* – 2005. – Вип. VI. – С. 420–423.
11. *Рудницька Л., Козаченко О.* До питання вивчення спеціальної лексики в курсі «Сучасна українська літературна мова» на філологічних факультетах вищих навчальних закладів // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць.* – 2005. – Вип. VI. – С. 424–427.
12. *Соляник А.А.* Документні потоки та масиви: Навч. посібник / Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2000. – 112 с.
13. *Столяров Ю.Н.* Документный ресурс. – М.: Либерия, 2001. – 150 с.
14. *Тур О.* Явище синонімії в українській термінології землеустрою та кадастру // *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць.* – 2005. – Вип. VI. – С. 420–423.
15. *Швецова-Водка Г.М.* Чи потрібний документознавству оновлений термінологічний апарат? // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2008. – № 3. – С. 26–31.
16. *Швецова-Водка Г.Н.* Общая теория документа и книги: учеб. пособие / Г.Н. Швецова-Водка. – М.: Рыбари; К.: Знання, 2009. – 487 с.

**РОЗГОРТАННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА
НА НОВОСЕРБЬСЬКОМУ НАПРЯМКУ
(1752–1764 рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Дослідження присвячене проблемі джерелознавчого аналізу гайдамацького руху. Особливу увагу звернуто на запорізьке гайдамакування на новосербському напрямку.

Проблема гайдамацького руху останнім часом зазнає принципової видозміни. Цьому сприяє, головним чином, залучення ширших масивів архівних документів, підвищення інтересу до регіональної історії та поява нових методологічних орієнтирів. У даному контексті виділення самобутнього явища запорізького гайдамацтва свідчить про диференціацію руху як об'єкта дослідження та зміщення його географічних меж. Розбійні акції запорожців-здобичників також вирізнялись варіативним характером, залежно від напрямку походів. Особливий інтерес викликає новосербський «фронт» гайдамакування січовиків. Проблема майже не розроблена в історіографії та забезпечена фрагментарною актуалізованою джерельною базою. Тому першочерговим кроком є джерелознавчий аналіз питання. Відповідно, предметом нашої уваги виступають інформативні можливості джерел в частині позиції Січі відносно розбоїв, соціально-політичних умов активізації гайдамацтва та характеру його розгортання на території Нової Сербії.

В історіографії проблема піднімалась, фактично, лише О.М. Посунько [1] та В.І. Мільчевим [2]. Так, О.М. Посунько, послуговуючись документами канцелярії Коша та Новосербського корпусу, аналізує списування Запорожжя із посадовцями Нової Сербії, предметом якого виступають питання про допомогу у захисті кордонів останньої, переховування розбійників місцевими жителями, розшуки учасників гайдамацьких загонів та втікачів на Січ. В.І. Мільчев, із використанням матеріалів Сенатського архіву Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), акцентує увагу на строкатості етнічного та національного складу гайдамацтва Нової Сербії, патронаті частини розбоїв деякими офіцерами Новосербського корпусу, ключовій ролі запорізького елементу у складі загонів.

Археографічні публікації В. Ястребова [3], О.М. Посунько [4], Д.І. Яворницького [5], О.О. Андрієвського [6], а також збірник документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» [7] та корпусне видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі [8] залучають до наукового обігу ряд документів вітчизняних архівів, висвітлюючи ключові проблеми гайдамакування запорожців на теренах Нової Сербії.

Основний масив документації зосереджено у фонді Архіву Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229) Центрального державного історичного архіву в м. Києві та у фонді Архіву фортеці Св. Єлисавети (ф. 9) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Більшість джерел щодо запорізького гайдамацтва продукувалась у результаті списування між посадовцями Нової Сербії та Кошем, а також внутрішнього документообігу. Порівняно невелика кількість документів формувалась завдяки

зносинам із Сенатом та київським генерал-губернатором. Створення у 1756 р. новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах обумовило за рахунок появи нового суб'єкта листування та осередку розв'язання питань, пов'язаних з розбійництвом, активізацію та урізноманітнення документообігу, деталізацію грабійницьких епізодів у процесі слідства.

Утворення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку із відтинанням північно-західної частини Вольностей об'єктивно погіршило економічне становище Запоріжжя та соціально-політичну ситуацію в регіоні. Втрата земель, що раніше були предметом суперечок з Полтавським та Миргородським полками, змусила Кіш активізуватися у напрямку боротьби за відібрані території. Проблема також поглиблювалася внаслідок відсутності чітких кордонів Нової Сербії. Отже, поземельна боротьба, фактично, відіграла ключову роль у стосунках Січі із поселенцями. Безрезультатність заходів Коша поряд зі створенням «буферної зони» відносно польської території та незахищеністю жителів краю обумовили часткову переорієнтацію запорізького гайдамацтва у новосербському напрямку. Цікавою у цьому плані є позиція Коша, що знаходить своє відображення у списуванні з Новою Сербією. Документація Запоріжжя з даного питання представлена джерелами інформаційно-публікаторського змісту (повідомлення, промеморії, листи), у внутрішньому діловодстві – документами директивно-розпорядчого характеру (накази), а також свідченнями. В рамках листування Кіш реагував на прохання новосербської сторони у частині розшуків злочинців, звітуючи про вжиті заходи та їх результати [9, 7], які проявлялись, головним чином, у відповідних наказах паланковим полковникам [8, 533] та свідченнях курінних отаманів [8, 702]. Предметом документообігу були також питання приналежності гайдамаків до козацького товариства [8, 635] та інформаційні повідомлення Січі щодо пересування розбійників [10, 29]. Таким чином, Запоріжжя демонструє готовність до співпраці з Новою Сербією у частині боротьби з гайдамацтвом. Особливо це стосується випадків, коли йшлося про наклеп на кошового та старшину стосовно їх зв'язків із грабійниками, де Кіш намагається всіляко долучитись до слідчого процесу над ними [11, 14]. Іноді Січ займала ініціативну позицію у напрямку слідства, звертаючись із проханням інформувати Кіш щодо запорожців-гайдамаків, які переховувалися в Новій Сербії, у випадку причетності останніх до грабунків на території Вольностей [8, 644]. Незважаючи на жвавий документообіг між Новою Сербією та Запоріжжям, пошукові заходи останнього відзначались низькою результативністю. Так, кошовий отаман Яким Ігнатович в листі-відповіді головному командирові новосербського поселення Івану Глебову, складеному на підставі свідчення курінних отаманів, від 4 серпня 1754 р. повідомляє про те, що потрібні гайдамаки на Січі відсутні, а частини з них взагалі «не было и неть». У задоволенні ж вимог стосовно повернення майна було відмовлено, оскільки для того, «чтоб от тех куреней, в коихъ те гайдамаки щитались, уплачено было, того учинить не должно, ибо на то ни указовъ, а ни правъ никаких неть» [8, 704]. Отже, у випадках відсутності достатньої доказової бази складно було вимагати від Січі задоволення вимог новопоселенців. Як бачимо, заходи Коша у справі боротьби з поширенням розбійництва мали епізодичний характер та здійснювались в режимі

реагування на запити із Нової Сербії. При цьому Запоріжжя часто обмежується мінімумом дій у напрямку задоволення вимог останньої, а докори офіцерів поселення у бездіяльній політиці Коша та апелювання до приписів вищих інстанцій ігнорує [8, 551–552].

Соціально-політичні чинники поширення гайдамацтва на теренах Нової Сербії поряд із потужним запорізьким фактором мають суто внутрішню природу. Широкі можливості для здобичництва в регіоні, наявність місцевих осередків гайдамацького руху в Чуті та Чорному лісі доповнювались політикою вищого офіцерства краю. У документах РДАДА фонду Сенатського архіву та Слідчій справі щодо зловживань командира Новосербського корпусу Івана Хорвата останній позиціонується як своєрідний «арбітр» діяльності гайдамацьких загонів на території Нової Сербії, що координував, спрямовував грабунки та отримував від них свою «частку» [2, 47]. Поряд із цим І. С. Хорват вороже ставився до «непідвідомчих» йому розбійницьких ватаг. Не дивною була позиція офіцера щодо спільних із Кошем акцій на території краю. Так, у листі військовому осавулові П. Калнишевському від 10 грудня 1757 р. посадовець вимагав від січової команди діяти відповідно до його указів, не дозволяв самостійно пересуватись поселеннями та наголошував на відповідальності Коша за можливі утиски з боку запорожців [12, 36]. При залученні до розшуково-каральних дій І. Хорват взагалі звертається до осавула через ордер [12, 37]. Проблема новосербського гайдамацтва поглиблювалась прихильним ставленням до розбійництва місцевого населення, що часто надавало притулок сіромахам та долучалось до грабінництва [13, 1213]. Тому, логічною є різка реакція посадовців краю стосовно таких випадків. Таку позицію, зокрема, спостерігаємо при виявленні факту проживання безпаспортних запорожців у місцевого сотника, які прирівнювались у документах ледь не до гайдамаків [14, 305–314].

Характер запорізького розбійництва знаходить своє відображення у документообігові регіону. Неоднорідність соціального складу загонів, керівну функцію в яких відігравали запорожці, проявляється у зносінах посадовців Нової Сербії та слідчої комісії у гайдамацьких справах з Кошем. Так, вище офіцерство краю часто зверталось із проханням розшукати втікачів місцевих полків, які час від часу приставали до грабінницьких ватаг [8, 549]. Слідчою комісією надсилався Кошеві реєстр запорожців, обвинувачуваних у наїздах на поселення, які були обмовлені під час слідства [15, 22]. Внутрішня документація у вигляді списування посадовців та свідчень місцевих жителів окреслює осередки та напрямки руху розбійників [16, 13]. Рапорти сотників також розкривають обставини грабунків [17, 1001]. Протоколи допитів гайдамаків, що продукувались канцеляріями Коша та Новосербського корпусу, важливу фактологічну цінність мають у частині відображення локалізації осередків гайдамацтва, його частково спонтанного характеру на рівні формування загону і здійснення грабунків, а також динаміки пересування ватаг запорожців. Джерела також окреслюють напрямки гайдамацького руху та взаємодію у цьому контексті з місцевим населенням.

Підсумовуючи, маємо відмітити, що поряд із незначною актуалізованою джерельною базою документи демонструють високий рівень інформативності

щодо особливостей новосербського напрямку запорізького гайдамацтва. Внутрішня та зовнішня документація Запоріжжя розкриває позицію Січі щодо розбоїв, яка характеризується поєднанням готовності до співпраці із неефективними, епізодичними заходами боротьби. Окреслюються соціально-політичні умови руху, що конкретизуються управлінням вищого офіцерства краю, місцевими гайдамаками, розшуково-каральними акціями проти решти розбійників та прихильністю поселенців до сіромах. Протоколи допитів запорожців, внутрішнє і зовнішнє списування Нової Сербії відображають соціальний склад, комплектування та дію гайдамацьких загонів на теренах краю. Подальша актуалізація архівних джерел дозволить розвинути дану проблему в напрямку окреслення зв'язку новосербського гайдамакування запорожців із розбійництвом у сусідніх регіонах.

Література

1. *Посунько О.М.* Документи до історії гайдамацького руху в ділових матеріалах канцелярії Нової Січі та Новосербського копусу // Регіональне і загальне в історії. Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 109–111.

2. *Мільчев В.І.* Запорізьке гайдамацтво XVIII ст. як традиційний здобичницький промисел козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького Державного Університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIV. – 322 с.

3. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗИООИД). – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

4. *Посунько О.М.* Взаємовідносини Нової Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Запорізького Державного Університету. – 1995. – Вип. 1. – С. 21–26.

5. *Эварницкий Д.И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – 248 с.

6. *Андриевский А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 – 1774 гг. // ЗИООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 260–720.

7. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: збірник документів. – К.: Наукова думка, 1970. – 658 с.

8. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734–1775 / упоряд. Л.З. Гісцова та ін. – Т. 3. – К.: ЗАТ ВІПОЛ, 2003. – 951 с.

9. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 77.

10. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 58.

11. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 47.

12. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.

13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 9. – Спр. 1213–1254. (В Інституті рукопису нумерацію присвоєно не окремим справам, а кожному документові в їхньому складі – *О.Б.*)

14. ІР НБУ. – Ф. 9. – Спр. 305–314.

15. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 51.

16. ІР НБУ. – Ф. 9. – Спр. 457–498.

17. ІР НБУ. – Ф. 9. – Спр. 1001–1006.

КИЛИМ У ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ ОКОЛИЧНОЇ ШЛЯХТИ ЖИТОМИРЩИНИ

У статті досліджується значення килима у традиційно-побутовій культурі населення, зокрема, світогляді української шляхти.

Грунтовне дослідження етнокультури українців не можливе без вивчення традиційно-побутової культури національної аристократії, зокрема української шляхти, яка протягом усього шляху, що довелося пройти українському народу до здобуття незалежності, була виразником національних інтересів. Упродовж останніх років з'являється велика кількість праць, що присвячені різним аспектам духовної та матеріальної культури української шляхти.

Українська православна шляхта Житомирщини отримала свою назву від поселень – околиць. Дана шляхта поділялась на окремі роди, кожен рід займав окреме село – околицю. Назви цих сіл походили від прізвища роду, який там жив. Скажімо, у Бехах жили Бехи, у Васьковичах – Васьківські, в Бовсунах – Бовсунівські, у Ходаках – Ходаківські. Загалом нараховується близько 40 таких сіл на території Коростенського, Овруцького, Народицького, Лугинського, Малинського та Олевського районів Житомирської області. Перші шляхетські села виникають у період існування давньоруської держави (XI–XII ст.). Тоді вже існували Бехи, Васьковичі, Михайлівка, Дідковичі, Мелені, Сингаї, Недашки, Левковичі [12, 31]. Усі права на шляхетство вони отримали від великих князів Литовських, а після Люблінської унії (1569) ці права були підтверджені Польськими королями [17, 10].

Дослідники зазначають, що дана шляхта на початку ХХ ст. в економічному плані не відрізнялася від селян і в основному репрезентувала побут поліського селянства [14, 19]. Хоча, не зважаючи на цю обставину, шляхта мала свої особливості. По-перше, шляхта свято дотримувалася традицій та станової приналежності: «ось такі шляхтичі і держаця крепко своєї «релігії», свого кагалу і досі. Хто вийди з цього кагалу, того не приймають до себе, його стороняця і вважають чужим» [4, 208]. По-друге, у своєму побуті вона намагалася віділлється від селянства. Так з поч. ХХ ст. серед шляхти набувають поширення хати, що їх збудовано круглим домком: це чотирикамерна будівля, яка в плані нагадує квадрат, така будівля мала гарний вигляд зовні [2, 19]. Своє особливе становище шляхта намагалася підкреслити за допомогою одягу, так ознакою належності до шляхти було прикрашання низу рукава сорочки [10, 28]. Також на свята шляхтянки носили лляну, домоткану («додільну»), сорочку, прикрашену узором «у перебір»; літник – вовняну, ткану у кольорові смуги спідницю; домоткані, лляні білі фартухи, оздобленні внизу узорами «перебір» або «переклад»; запаску, вовняний фартух, який одягали поверх літника. Чоловіки носили довгу лляну сорочку та лляні штани. Поверх костюма, свит з овечого сукна, кожухів жінки та чоловіки підперізувалися крайкою – тканим вовняним поясом. Цей одяг відрізняв їх від селян [10, 29]. По-третє, завдяки своєму вільному становищу шляхта змогла зберегти та збагатити традиції давніх промыслів, таких, як ткацтво та килимарство.

В регіоні килимарство найбільш було розвинене саме в шляхетських селах. Використання складних композицій з рослинними, антропоморфними та зооморфними елементами свідчить про високий рівень розвитку килимарства в них. Найпоширенішими орнаментами шляхетських килимів були «у козаки», «у кулаки», «в чоловіки», «тарілки», «круги» та «вазони» [3, 59].

Проблемі розвитку килимарства у шляхетських селах Житомирщини українськими вченими приділялася значна увага. В цій царині потрібно виділити дослідження К. Червяка, який опублікував першу працю, присвячену розвитку килимарства на Коростенщині [13]. Її автор проаналізував стан розвитку килимарства в регіоні на кінець 20-х рр. ХХ ст., дав вичерпну характеристику орнаментації килимів. Матеріал з Коростенщини займає значне місце в інших дослідженнях, присвячених килимарству, зокрема у студіях М. Щепотьєвої [16], О.Т. Дудар-Нестер [3]. Темі килимарства приділяють увагу дослідники побуту окличної шляхти Л.Г. Пономар [10], І.І. Несен [7], О.О. Васянович [1].

Отже, аналіз зазначених праць приводить нас до висновку, що в науковій літературі килим вивчається в рамках матеріальної культури. Хоча деякі вчені звертали увагу на місце і роль килима в поховальній та весільній обрядовості окличної шляхти, а саме К Червяк [13], І.І. Несен [6].

Досі в науковій літературі немає праці, яка б розкрила місце килима у світогляді української шляхти, а між тим отримати цілісне уявлення про функціонування об'єктів культури не можливо без вивчення їх ролі у традиційно-побутовій культурі населення, а також без урахування того змісту, яким вони наповнювалися. Ці питання стали **метою** нашого дослідження.

Для досягнення поставленої мети нами були поставлені такі **наукові завдання**: по-перше, висвітлити функціональне призначення килима в побуті окличної шляхти; по-друге, з'ясувати символічне значення килима в обрядах життєвого циклу окличної шляхти.

Килими були грубими вовняними тканинами, добре підходили для утеплення приміщення, окрім того декоративні якості килима створювали особливий затишок у помешканні. В середовищі околичної шляхти існував звичай, коли молода дружина, прийшовши в хату до чоловіка, повинна була всю її вбрати своїми килимами і рушниками [4, 166]. Так молода господиня починала облаштовувати сімейний побут, в якому значне місце відводилося килиму, котрий не тільки підкреслював її естетичні вподобання, але й виступав свідченням її працьовитості. В більшості випадків килимом прикрашали стіни помешкання, інколи, переважно у святкові дні, ліжко та скриню, але не стелили долі.

У 20-ті рр. ХХ ст. дослідники зафіксували той факт, що шляхта накопичувала у своїх господарствах велику кількість килимів, у деяких випадках налічувалося до п'ятдесяти різноманітних килимів [4, 171]. Мотиви такого накопичення килимів не можливо пояснити тільки необхідністю прикрашати житло, бо для цього вистачило б два або три килими. Ми вже згадували, що кількість килимів могла виступати свідченням працьовитості: «по ночам не спала, а рушники й килими ткала» [4, 152]. Спираючись на власні експедиційні дослідження, можемо

з упевненістю зазначити, що килим відносився до найцінніших речей в господарстві околичної шляхти, фактично, був маркером заможності. В цьому випадку можна провести паралелі з хутром, яке в давньоруський період виступало мірилом вартості в регіоні. Також дослідники давньоруської культури захищують хутро та килим до правових символів влади [8, 104].

Таким чином, килим був уособленням незалежності та привілейованого становища шляхти в регіоні а також незаперечним свідченням давньоруського походження шляхетських родів. Таке вагоме суспільне значення килима знайшло своє відображення в обрядах життєвого циклу окличної шляхти.

У шляхетських селах регіону молоді під час вінчання стоять на килимі та рушнику: «молоді беруться за епітрахіть і вводяться батюшкою на середину церкви, до аналою, стають на простеленого килима і рушника» [4, 300]. Також із килимом пов'язаний перший посад молодих: «маршалок заводить молодих за стол, де вони сідають на килими» [4, 315]. В обох випадках килим також символізує єднання подружньої пари. Крім того килим мав забезпечити добробут у подружньому житті, з цим також пов'язаний звичай кидати гроші під ноги молодим під час вінчання.

Сидіння на одному килимі, подібне до обряду спільного сидіння на шкурі тварини, або на кожусі. Витоки цього обряду сягають епохи привласнювальної системи господарства та мають зв'язок з ушануванням тварин-тотемів. Культ барана присутній в обрядовому комплексі всіх індоєвропейських народів, він символізував образ фалічного демона плідності [15, 427]. Усі ці факти дають підстави дослідникам весільного ритуалу стверджувати, що шлюбна семантика кожуха формувалася у зв'язку з уявленням про статус дорослого чоловіка, мисливця та годувальника родини [6, 155]. Щодо семіотичного коду килима, то на відміну від шкіри, він набуває додаткового значення. На нашу думку, килим в обрядах виступає не лише символом плідності та багатства, а також символізує рівність та спільність тих, хто на ньому знаходиться. Це пов'язано з тим, що килим становить продукт спільної діяльності жінки та чоловіка. Спільне піклування про господарство та рівність прав жінки та чоловіка знайшло своє відображення у звичаєвому праві окличної шляхти [4, 342].

Спільне сидіння на килимі, як символ єднання та рівності тих, хто на ньому знаходиться, сягає своїм корінням часів давньоруської держави та притаманне князівській еліті [9, 104].

Отже, у весільній обрядовості околичної шляхти килим має санкціонуючу чинність. Він пов'язаний з вінчанням – церковною санкцією на шлюб, та посадом молодих – народною формою шлюбної санкції. Крім того виступає символом плідності, багатства та рівності.

Окрім весільного ритуалу килим використовували також у поховальних обрядах. Перевдягнувши небіжчика в новий одяг, «кладут його на лаві під образами, простиливши постіль новим килимом» [4, 324]. Також килимом вкривають віз, на якому транспортують домовину з небіжчиком на кладовище [4, 327]. Як

бачимо, килим в обряді присутній від часу смерті і до моменту поховання та виконує функцію одного із символів переходу людини в потойбічний світ.

Згадки про використання килима в поховальній обрядовості відносяться до часів Київської Русі. Так, у 997 р. князя Олега знайшли на «споді під трупами, і, вінівши, поклали на коврі», а в 1015 р. тіло князя Володимира, в «ковер загорнувши», везли на санях до Десятинної церкви [5, 127; 264].

Килим також використовувався під час хрестин, де на нього садили хрещених батьків [4, 276], що також символізувало єднання хрещених батьків з похресником.

Отже, у традиційно-побутовій культурі околичної шляхти килим займав значне місце. Він був не тільки складовою інтер'єру житла околичної шляхти, але й маркером заможності та привілейованого становища шляхти в регіоні. А використання килима в обрядах життєвого циклу підкреслювало відмінність шляхти від селян (мужиків) та її спорідненість з правлячою елітою давньоруської держави. Безперечно, функціональні можливості килима реалізувалися і в його змістовому наповненні, його дивовижній орнаментиці, що відкривають перспективи для нових напрямків дослідження заявленої у статті проблеми.

Література

1. *Васянович О.О.* Історико-етнографічні нотатки про село Мелені // *Берегиня*. – К., 2007. – № 3. – С. 37–54.
2. *Васянович О.О.* Традиційне житло української дрібної шляхти у другій половині XIX – першій половині XX ст. // *Берегиня*. – К., 2008 – № 3. – С. 13–21.
3. *Дудар-Нестер О.Т.* Килими Полісся // *Народна творчість та етнографія* (далі НТЕ). – 1980. – № 5. – С. 57–61.
4. *Кравченко В.Г.* Зібрання творів та матеріалів з архівної спадщини: Т. 2. – К.: ІМФЕ, 2009.
5. *Летопись по Лаврентиевскому списку.* Изд. Археологической комиссии. – СПб., 1872.
6. *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX–XX ст). – К., 2005.
7. *Несен І.І.* Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // *НТЕ*. – 2004. – № 6. – С. 91–97.
8. *Писаренко Ю.Г.* Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. – К., 1997.
9. *Писаренко Ю.Г.* «На дином ковре»: про символ «братерства» князів на Русі // *А се его сребро: Зб. праць на пошану чл.-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С 99–104.
10. *Пономар Л.Г.* Іще недавно на землі Древлян // *Українська культура*. – К., 2002 – № 3. – С. 28–29.
11. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині (V–XIII ст. н.е) (система заселення, екологія, господарство). – К., 1993.
12. *Червяк К.* Килимарство на Коростенщині // *Красзнавство*. – Харків, 1929. – № 3–10. – С. 19–40.
13. *Червяк К.* Шляхта Околиць на Коростенщині. – Коростень, 1927.
14. *Штернберг Л.Я.* Первобытная религия в свете этнографического исследования: статьи, лекции. – Л., 1936.
15. *Щепотьєва М.* Українські килими. – Харків: Музей українського мистецтва, 1926.
16. *Яковенко Н.* Бояри-шляхта із Заушшя // *Старожитності*. – 1991. – № 5. – С. 5–12.

**ФАЛЬШИВІ МОНЕТИ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV–XVI ст.**

У статті автор здійснює опис та спробу класифікації фальшивих монет ханів Гіреїв, поділ їх на групи залежно від цілей та особливостей процесу їх виготовлення. Запропонована класифікація фальшивих монет розроблена в розрізі загальної класифікації фальшування, наведеної зарубіжними вченими і дослідниками.

Тема фальшивих монет Кримської держави слабо вивчена, як і корпус монет династії Гіреїв у цілому. Суттєвий внесок у вивчення та класифікацію монет династії Гіреїв зробили О. Блау та О. Ретовський, фундаментальні роботи котрого залишаються актуальними й нині, отже, більше, ніж століття з моменту їх написання. Окремі питання нумізматики ханів династії Гіреїв вивчали А. Бертьє-Делагард, В. Муралевич, В. Лебедев, К. Хромов, М. Чореф та інші дослідники. *Проблематичним аспектом* східної нумізматики відносно монет Гіреїв залишається відсутність найновіших повних публікацій щодо монет, які карбувалися у Кримському ханстві, особливо коли йдеться про знахідки останніх десятиліть. *Попереднє дослідження теми* загострювало увагу, головним чином, на класифікації монет ханів Гіреїв регулярного державного карбування, і зовсім не приділялося значення фальшивим монетам.

Із розвитком та вдосконаленням технологій археологічних досліджень щорічно збільшується кількість відомого науці нумізматичного матеріалу, дослідникам відкриваються нові, раніше не описані, типи монет ханів Гіреїв.

Мета даної статті полягає в описові та спробі класифікації фальшивих монет Кримського ханства, поділ їх на групи залежно від цілей та особливостей процесу їх виготовлення. Представлена нами класифікація фальшивих монет ханів Гіреїв розроблена в розрізі загальної класифікації фальшування, наведеної зарубіжними вченими і дослідниками. Інакше кажучи, взявши за основу загальноприйняті в нумізматичній літературі уявлення про фальшування монет, ми спробували виділити найбільш характерні для Кримського ханства його види. Сподіваємось, що із появою цієї статті зросте інтерес дослідників до фальшивих кримських монет, а також загостриться увага нумізматів до кількості матеріалу для подальшого групування даних по фальшуванню монет в Кримському ханстві в цілому.

Польський нумізмат Ежи Пінінські [1] наводить *класифікацію видів фальшування монет*, виділяючи 6 типів. Слід зазначити, що автор виокремлює фальшування монет, відштовхуючись від об'єктивних та суб'єктивних ознак, де класифікуючими об'єктивними ознаками є самі фальшиві монети та їх якісні характеристики, а також процеси, пов'язані із функціонуванням фальшивих монет, їх виробництвом та збутом. Суттєва різниця між групами таких монет, за Пінінські, заснована на суб'єктивних ознаках, з вибудовуванням паралелі між фальшивомонетниками у державному монетному дворі та поза ним. Спробуємо тепер на

основі виділених автором груп визначити найбільш характерні для Кримського ханства типи фальшивих монет.

До *першого типу* нами віднесено свідоме погіршення якості монети апаратом влади шляхом пониження ваги чи проби металу, без зміни її номінальної вартості. Розглядаючи монети Криму в часи правління династії Гіреїв, ми спостерігаємо погіршення якості карбованих монет вже з часів правління Менглі I Гірея. Результати апробування монет державного карбування періоду 899–920 років місячної Хіджри (р.х.) показують пониження проби срібла в монетах з 50–60 % до приблизно 21 % вмісту срібла в кінці періоду правління хана Менглі I Гірея. Зменшилась також і середня вага досліджуваних монет, із середнього показника в 0,62 вона опустилась до 0,53 грама. За даними Лебедева В.П., результат якісного емісійного спектрального аналізу монет номіналом в акче, карбованих в 901 р.х., показав, що монетний сплав, практично, бінарний, складається із міді та срібла із незначними домішками вісмуту [2].

До *другого типу* нами віднесені «імпортні» монети, які потрапляли на внутрішній ринок і могли відрізнитись за якістю від монет державного зразка. Зауважимо, що в разі виявлення серед певних привізних монет типів зі стабільними показниками гіршої якості, місцева влада нерідко намагалась обмежити потрапляння таких монет на власний внутрішній ринок, оголошуючи їх фальшивими. Фактів обмеження обігу іноземних монет у Криму ми не знаходимо, тому схильні вважати, що даний тип фальшування монет не є характерним для Кримського ханства.

Також не виявлено аналогій і за *третьою групою*, що визначена автором. Тобто, з монетами, карбованими приватними емітентами, що не мають права монетної регалії, навіть у випадку відповідної якості карбованих ними монет. Як відомо, право на карбування монети мав монарх, маючи на це право монетної регалії. Карбування монети особами, які не мали права монетної регалії, вважалось злочином і прирівнювалось до фальшування монети. Вважаємо, що дана група може бути також означена поняттям імітації монет, чого стосовно монет Криму періоду правління династії Гіреїв нами не було встановлено.

Характерною для нумізматики Гіреїв назвемо *четверту групу*, до якої відносяться монети, що карбувалися власне майстрами монетного двору, проте несанкціонованим шляхом. Серед вивчених нами фальшивих монет Кримського ханства віднайдено екземпляри, що, на наше переконання, карбовані офіційними штемпелями, проте якість їх карбування була значно гіршою на відміну від державних монет. (Рис. 1.1–1.4). Монети, які ми розглядали, карбовані здебільшого на заготовках з недорогоцінного металу, проте згодом їм було надано вигляду срібних. Дані дії обумовлені злими намірами і прагненням нелегального заробітку самих працівників монетного двору.

У нашій класифікації виділену Пінінські четверту групу фальшивих монет умовно йменуємо *першою*, адже вона повною мірою накладається на особливості грошового обігу в Криму досліджуваного періоду. Таким чином, до першої групи згідно з нашою класифікацією фальшивих монет Кримського ханства відносимо

монети, карбовані офіційними штемпелями на державному монетному дворі з використанням для карбування недорогоцінного металу, що надавало таким монетам фальшивого характеру. На фальшивих монетах даної групи часто видимі залишки посріблення. Слід зазначити, що існування даних фальшивих монет може бути також і результатом ініціативи вищого апарату влади, що ми детальніше розглянемо нижче.

Характерною для Кримського ханства визначаємо також і *п'яту*, виділену Пінінські, *групу* фальшивих монет. У продовженні нашої класифікації ми умовно іменуємо її **другою групою**, яка цілком відповідає за своїми ознаками монетам Криму XV–XVI ст. Друга група монет за наведеною нами класифікацією (Рис. 2.1–2.2) визначилася за підробками приватних фальшивомонетників, які виділяються часто низьким художнім виконанням рисунків та монетних легенд. Головною класифікаційною ознакою зазначеної групи фальшивих монет став факт їх виробництва за межами державного монетного двору.

В добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового Часу умисний збут фальшивих монет також прирівнювався до фальшування монет, що визначаються Пінінські як *шоста група* монет з наведеної ним класифікації. Слід зазначити, що дане явище могло бути характерним для будь-якого ринку тогочасного світу у період, який став об'єктом нашого вивчення. В даному дослідженні ми не розглядаємо процеси збуту фальшивих монет, загострюючи увагу, головним чином, на особливостях власне фальшивих монет.

Доцільно зауважити, що білоруським нумізматом і дослідником Дмитром Гулецьким також була сформована класифікація фальшивих монет [3], де, окрім розглянутих Пінінські груп, в окремі види фальшування монет виділено обтинання монет по кружку з метою отримання прибутку у вигляді обрізаних шматочків дорогоцінного металу. Слід зазначити, що практика обтинання монет була поширена на теренах Кримського ханства у XVII столітті. У процесі вивчення монет ханів династії Гіреїв нами були віднайдені екземпляри монет, котрі, ймовірно за все, були обрізані по монетному кружку під розміри більш пізніх монет, які були легші за вагою. Таке обтинання прирівнювало «вдосконалену» монету до нового середньовагового показника. У Великому князівстві Литовському обрізання монетного кружка з метою привласнення шматочків дорогоцінного металу у приватному порядку каралося на рівні із фальшуванням монет шляхом їх безпосереднього виготовлення [4]. Можливо, саме тому автор вищенаведеної статті виокремив явище обтинання монет в окрему групу фальшування. Але ми переконані, що обтинання монет є, скоріше, злочином, що виникав на ґрунті грошового обігу. В даній статті ми детально не розглядаємо проблему обрізання кримських монет, адже факти обтинання зафіксовані у пізніший період, а ця проблема виходить за рамки нашого дослідження. Припускаємо, що при детальному аналізові даного питання можуть бути виявлені певні закономірності, а саме – визначені монетні типи, які найчастіше піддавалися обтинанню, а також такі часові періоди, коли обрізання монети було економічно вигідним для приватних осіб, які мешкали у Криму. Вважаємо, що дане питання теж вимагає окремого аналізу.

Спробуємо нижче детальніше розглянути виділені нами групи, умовно іменовані як перша та друга, що відповідають четвертій та п'ятій групам фальшивих монет за класифікацією Ежи Пінінскі, яка наведена вище. Відомі фальшиві монети, що віднесені нами до першої групи, карбовані штемпелями акче Менглі I Гірея 901 р.х. (Рис. 1.1), 908 р.х. (Рис. 1.2) та особливо 913 р.х. (Рис. 1.3–1.4). Переважна частина відомих нам фальшивих монет хана Менглі I Гірея відкарбована таким чином, що на ній не збереглося видимої дати карбування монети. Слід зазначити, що вказана на монетах дата не обов'язково має відповідати саме даті карбування даних фальшивих монет, карбування могло відбуватися й пізніше, саме завдяки використанню для карбування старого штемпеля. Майже 23% загальної кількості відомих нам фальшивих монет, віднесених до періоду правління хана Менглі I Гірея, датовано 913 роком Хіджри. Цей факт можна пояснити тим, що після 913 р.х. (травень 1507 – квітень 1508 рр.) нам не відомо монет, які були б датовані 914 р.х., а емісії 915 і 916 р.х. виявилися досить незначними (відповідно до кількості відомих монет). Саме цей факт і послужив причиною значної частки появи та функціонування фальшивих монет, датованих 913 роком, адже монети даного типу переважали у грошовому обігу, а, як відомо, фальшуванню найчастіше підлягала популярна у той час монета, яка, зрозуміло, не викличе підозри і, що найбільш імовірно, стане зразком для імітації у фальшивомонетників.

У книзі Пиворовича В. «Монеты и клады Юга Украины» [5] наводяться дані про «*похідний монетний двір* у фортеці Балаклея, що в Криму, де в результаті проведених археологічних досліджень було знайдено монети Менглі I Гірея у досить великій кількості та монетні заготовки у вигляді невеликих срібних злитків, які були характерні для технології карбування монет із дроту, що використовувалася у Криму в досліджуваній нами період. Також був знайдений певний предмет, подібний до монетного штемпеля. Ця обставина дає змогу припустити про можливість карбування на «похідному» дворі і вже описаних нами фальсифікатів монет. Але серед знахідок наявні й монети державного регулярного карбування, виготовлені із срібла, що вказує на малоімовірну можливість виготовлення у фортеці фальшивих монет із недорогоцінного металу з подальшим посрібленням їх методом накладання ртутної амальгами.

Зазначимо, що питання «кредитних емісій» у Криму досліджував Чорєф М.М. [6]. У своїй статті автор головним чином наголошує на віднесення емісій мідних пулів за часів Хаджи I та Нур Девлета Гіреїв до державних фальсифікатів, аргументуючи дане твердження конкретним матеріалом, в ролі якого виступив власний екземпляр пулу із залишками посріблення. Слід зазначити, що нам не відомо жодного мідного пулу із посрібленням. Таким чином, маємо підстави вважати мідні монети Хаджи I і Нур Девлета Гіреїв спробою впровадити в Кримському ханстві мідні монети як дрібніші фракції срібного акче. Крім того Чорєф М.М. також описав, за його словами, мідну монету Менглі I Гірея. На жаль, якісного фото монети до зазначеної публікації не було додано, а на видимих частинах монети відсутнє ім'я хана Менглі чи його батька Хаджи Гірея,

що робить неможливим виконання її точної класифікації. Результати елементного аналізу монети в публікації теж відсутні, що унеможливило її точне віднесення до фальсифікатів, адже не підтверджує відсоткової частки недорогоцінного металу у сплаві, достатньої для зарахування монети до «кредитних емісій» чи класифікації її як фальшивої. Висновки щодо віднесення автором описаної монети до карбування Менглі Гірея виконано на основі проведеного Михайлом Михайловичем аналізу штемпелів, тому ми можемо лише умовно віднести дану монету до фальсифікатів часів Менглі Гірея, відповідно, до першої групи фальшивих монет у наведеній нами класифікації.

Описані монети *першої групи* були виготовлені, як уже зазначалося вище, із заготовок з недорогоцінного металу з подальшим покриттям сріблом методом нанесення ртутної амальгами. Використання методу ртутної амальгами підтверджується наявністю вагової частки ртуті у сплаві. За результатами елементного аналізу сплаву металу акче Менглі Гірея (Рис. 1.4) став відомим елементний склад металу фальшивої монети. Відсоткові частки елементів виявилися такими: срібло – 32,16%; мідь – 38,18%; ртуть – 26,99%; залізо – 1,73%; свинець – 0,64%; інші елементи – 0,3%. Свинець та залізо потрапили у сплав як важко від'ємні домішки, а отримані результати повністю підтверджують нанесення ртутної амальгами на заготовку з міді. Слід зазначити, що переважна більшість відомих нам фальшивих монет Гіреїв була виготовлена даним методом. На монетах збереглися залишки срібла, або ж частки срібла присутні у сплаві в невеликій кількості, що може бути викликане втратою срібного покриття в агресивному середовищі, де перебувала монета до моменту її вилучення із землі. Причиною використання посріблення заготовки можна вважати той факт, що у сплаві срібла відсоткова частка місткості срібла перебуває в діапазоні 20–30%, а навіть незначне зменшення кількості срібла призводить до суттєвої зміни зовнішнього вигляду монети. Тому явне погіршення якості монети буде помітне вже при незначних коливаннях сплаву в бік зменшення кількості срібла. Таким чином, отримання економічної вигоди від виробництва фальсифікатів шляхом заниження частки срібла у сплаві для монет Кримського ханства було неможливим, а єдиним дієвим способом залишалося нанесення ртутної амальгами, що підтверджується дослідженням відповідних монет, а саме проведеним аналізом їх сплаву. На основі вищенаведеного ми припускаємо, що найбільш імовірно можна вважати приналежність даних фальсифікатів, поєднаних нами в першу групу фальшивих монет ханів Гіреїв, до фальшування самими майстрами монетного двору в несанкціонованому порядку, або ж особами, які могли мати доступ до знарядь карбування. Мінімізація витрат на виробництво фальшивих акче здійснювалася з метою отримання надприбутку від несанкціонованого монетного промислу в межах державного монетного двору.

Друга група підробок представлена монетами (Рис. 2.1–2.2), що були виготовлені із заготовок з недорогоцінного металу, покритих сріблом, за межами державного монетного двору. Дана група підробок відрізняється неохайністю виготовлення, довільним зображенням монетних легенд (написів) і тамги (родо-

вого знаку) ханів Гіреїв. Легенди даних монет, зразками для наслідування яких стали монети Гіреїв регулярного карбування, у більшості випадків важко читаються, або нечитаються взагалі, виготовлені за допомогою довільно вироблених штемпелів, які не мали значимої схожості за стилістикою виконання основних елементів малюнка з офіційними штемпелями кримських монет. Дана група різноштемпельних підробок, найбільш імовірно, була виготовлена приватними фальшивомонетниками з метою отримання нелегального прибутку. Приватне карбування монети у всі часи, не зважаючи на надзорстоку кару і переслідування за такий промисел, залишалось в активі, оскільки було дуже прибутковим.

Щодо можливості імітацій кримських монет сусідніми державами, то в цьому аспекті слід зазначити, що грошовий обіг у Криму досліджуваного нами періоду був достатньо розвинутим, до нього входили монети багатьох емітентів, головним чином, держав-сусідів. Передумов для виникнення імітації монет Гіреїв не було забезпечено з тієї причини, що на грошових ринках Криму та сусідніх країн були в наявності більш якісні зразки для імітації, емітовані судніми державами, такими, як Османська імперія, Московська держава, королівство Польське й Велике князівство Литовське, князівство Молдавське та інші.

Приватні підробки кримських монет є досить рідкісними у монетних знахідках і тому значною мірою вони цікаві в науковому плані. Майже всі відомі нам фальшиві монети ханів Гіреїв були знайдені в Криму, що у свою чергу є абсолютно логічним, адже карбовані в Криму монети досить обмежено та в малих кількостях були присутні на грошових ринках сусідніх держав.

У результаті дослідження фальшивих монет у Кримському ханстві ми виокремили найбільш характерні типи фальшування монет, притаманні грошовому обігові в Криму у XV–XVI століттях.

У *першу групу* нами виділено монети, що були карбовані офіційними штемпелями державного монетного двору із наданням їм характеру фальшивих чи «кредитних» грошей. Ми вважаємо, що дані фальсифікати виготовлялися за ініціативи працівників монетного двору таємно, у несанкціонованому порядку, і саме тому вони фальшиві.

До *другої групи* ми віднесли фальшиві монети, карбовані приватними фальшивомонетниками, що відрізняються від першої довільним виконанням елементів поля монети. У загальнонауковому світі уявлення про фальшування монет вченими виділяється значно більше видів фальшування, які, на наше переконання, нехарактерні для монетної справи, що мала місце у Кримському ханстві. Маємо підстави для висновку про те, що виникнення імітацій кримських монет у державах-сусідах в досліджуваний нами період виглядає малоімовірним.

Подальший пошук відомостей про карбування фальшивих монет, нових екземплярів власне фальшивих монет, складання топографії знахідок монетних фальсифікатів допоможе у ширшому вивченні проблематики фальшування монет у Криму в XV–XVI століття, дасть змогу узагальнити дані щодо фальшування монет у цілому.

Література

1. *Pininski J.* Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu (Концепции фальшивых монет в Позднем Средневековье) // *Wiadomości Numizmatyczne.* – R. XX. – 1976. – Z. 4.
2. *Лебедев В.П.* К нумизматике Гиреев. Монеты Са'адата Гирея I (929–938 хиджры / 1523–1532 гг.) // *Нумизматика и Фалеристика.* – 1998. – № 4.
3. *Гулецький Д.* Фальшаванне манет Рэчы Паспалітай // *Банковский Вестник.* – 2007.
4. *Доўнар Т.І., Сатолін У.М., Юхо Я.А.* Статут Велікага Княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003.
5. *Пиворович В.* Монеты и клады юга Украины. – Херсон, 2008.
6. *Чорэф М.М.* К вопросу о возможности медного чекана в Крымском ханстве в XV веке // *Бахчисарайский историко-археологический сборник.* – Симферополь, 2008. – Вып. 3.

Додатки

Перша група

Рис. 1.1

*Розмір: 10\11 mm
Вага: 0,67 g
с. Верхоріччя Бахчисарайського р-ну*

Рис. 1.2

*Розмір: ? mm
Вага: ? g*

Рис. 1.3

*Розмір: ? mm
Вага: 0,42 g
м. Бахчисарай Бахчисарайського р-ну*

Рис. 1.4

*Розмір: 9\10 mm
Вага: 0,41 g*

Друга група

Рис. 2.1

Розмір: 11\13 мм

Вага: 0,5 г

м. Бахчисарай Бахчисарайського р-ну

Рис. 2.2

Розмір: ? мм

Вага: 0,46 г

[3, стр. 77]

*с. Геройське Голопристанського р-ну
Херсонської обл.*

**САМОВРЯДУВАННЯ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1785–1870 рр.)
У ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті аналізується дорадянська історіографія громадського самоврядування міст Російської імперії у дореформений період (1785–1870 рр.).

Важливою проблемою історичної науки є вивчення історії міського самоврядування у дореформений період. Тому видається необхідним звернення до досвіду вітчизняної та російської дорадянської історіографії (в останній чверті XVIII ст. більшість території сучасної України опинилася під владою Російської імперії) у сфері становлення і розвитку міського громадського самоуправління.

Проблема самоврядування стала предметом спеціального вивчення в Росії лише в середині XIX ст. Перші дослідники міського дореформеного самоврядування Л.О. Плошинський [1], П.А. Муллов [2], О.В. Лохвицький [3] розглядали історію міст через призму урядової політики. Вони вивчали правове становище міського населення та системи міського самоуправління виключно на основі законодавства. Головну увагу дослідники у своїх роботах зосереджували на визначенні сутності поняття «самоврядування», ставили питання про межі компетенції органів міського самоврядування, про їхні взаємини з центральною владою [4, 4].

Значний інтерес російської наукової громадськості до проблем самоврядування викликала підготовка та проведення земської та міської реформ 1860–1870-х рр. У цьому зв'язку між ученими різних наукових шкіл розгорнулася дискусія, результатом якої стало вироблення громадської теорії самоврядності (її ще називають «громадсько-господарська» – *О.Б.*) та державної. На думку авторів громадсько-господарської концепції самоврядування сутність її полягала в тому, що місцеве самоврядування означало самостійний політичний інститут, зі своїми незалежними від держави інтересами, який власними силами здатний вирішувати свої господарські та соціальні проблеми без втручання урядових органів. Громадсько-господарська теорія самоврядування домінувала в роботах авторів 60–70-х рр. XIX ст.

Один із авторів громадсько-господарської теорії, професор Московського університету В.М. Лешков обґрунтував ідею незалежності органів місцевого громадського самоуправління від держави, хоча і не заперечував можливості контролю останньої за діяльністю цих органів і вказував на різну природу влади органів місцевого самоврядування і держави. Відмінність між ними, із точки зору вченого, полягала в тому, що в державі влада має значення необхідної структури, а в органах самоврядності – завжди виборної [5]. Відстоюючи ідею незалежності місцевого самоврядування, В.М. Лешков пов'язував її з самостійною економічною політикою органів громадського самоуправління [6, 134].

Земський діяч та публіцист, князь О.І. Васильчиков виступав за жорстке розмежування компетенції між органами місцевого самоуправління та органами державної влади. Розглядаючи в сукупності міські, земські та інші громадські установи, він вважав, що інтереси суспільства і держави часто не співпадають, а, отже, громада має право на відокремлення своїх функцій від функцій держави, на самостійне ведення господарства [7]. О. Васильчиков став і автором самого терміну «самоврядування», що з того часу набув широкого вживання [7, 79–81].

Суттєвий внесок у вивчення теми міського самоврядування зробили ґрунтовні праці [8–11] професора Харківського університету І.І. Дитятіна. Вчений проаналізував формування міського самоврядування з допетровських часів до реформи 1870 р. та з'ясував його результати. Розглядаючи устрій міст, автор значну увагу приділяє «Жалуваній грамоті містам» 1785 р. Він довів, що до 1785 р. російське законодавство взагалі не знало громади міських жителів, міщан (городян) і лише прийняття Жалуваної грамоти внесло нове поняття «міської громади», як юридичної особи, що має права і привілеї [8, 416]. Саме після цього міське самоврядування отримало своє законодавче оформлення та розвиток. Результатом порівняльного аналізу міського самоуправління в Росії і на Заході став висновок І.І. Дитятіна, про те, що на відміну від Західної Європи, де міська громада сама підштовхувала владу на зміни в сфері міського самоврядування, у Росії ініціатива в цьому питанні йшла, навпаки, від уряду. Але реформи, як правило, не приносили бажаного ефекту. «Відсутність всякої самостійності» – причина «сумного стану» міського самоврядування перед 1870 р. [11, 229–230]. У цьому, на думку автора, була характерна відмінність історичного розвитку російського громадсько-державного життя від західноєвропейського [8, 507].

Представники іншої, державної теорії самоврядування, яка почала розроблятися в Росії у 70-ті рр. і була домінуючою з 80-х рр. ХІХ ст. і до початку ХХ ст., стверджували, що визначальну роль відіграє держава, а суспільство перебуває в його підпорядкуванні і виконує завдання, поставлені державою. Відповідно до цієї концепції місцеве самоуправління має своїм джерелом державну владу, тому органи місцевого самоврядування повинні діяти в інтересах як громади, так і держави. Прихильники цієї теорії розглядали самоврядні органи, як державні, яким уряд доручає ведення окремих ділянок місцевого господарства і здійснює контроль за їх діяльністю.

Один із засновників цієї теорії академік Б.М. Чичерін вважав, що широкий розвиток децентралізації та місцевого самоврядування в Росії неприпустимий, оскільки дає простір сепаратизму і «внутрішній ворожнечі», а урядова влада з сильною централізацією буде гальмом у цьому процесі. Він був переконаний, що місцеве самоврядування може успішно діяти лише там, де панує аристократія [12]. Підтримуючи концепцію незалежності місцевого самоврядування від адміністративної влади Б.М. Чичерін, розглядав органи самоврядування як структури для коригування державної фінансової політики. Вчений вважав, що в Росії органи і міської, і сільської самоврядності необхідні для зміцнення державної влади, оскільки вони, як виборні установи, користуються підтримкою

населення. На його думку, до компетенції самоврядування належать: «право накладати податі і повинності, розпоряджатися своїм майном, робити борги, вести тяжби, заводити різні установи, ... самостійно управляти місцевими видатками» [13, 379–380].

Найбільш значними в теоретичному осмисленні досвіду російського самоврядування були праці випускника Харківського університету професора О.Д. Градовського – історика державної школи, ліберального публіциста, що розробляв проблему співвідношення місцевих установ з політичним устроєм держави. Він стверджував: «Якщо системою самоврядування може бути названа така система внутрішнього управління, за якої держава передає деякі зі своїх завдань у руки місцевого населення», то органи самоврядування «повинні діяти на правах державної влади» [14, 29]. Він був прихильником децентралізації управління, оскільки найближчі потреби населення – ремонт доріг, відкриття шкіл та лікарень тощо – не могли вирішуватися місцевими органами управління. Разом з тим, він був упевнений, що сфери освіти, санітарії, правоохорони, продовольча справа тощо є важливими державними завданнями і, отже, предметами державного управління, органи ж самоврядності виконують роль допоміжних, додаткових органів [15, 19].

Уведення Міського положення 1892 р. поживило дискусію навколо проблем міського самоврядування. У цей же час в історіографії вже можна чітко розмежувати дослідження, присвячені міському самоврядуванню, від робіт, присвячених самоврядності взагалі та роботи істориків від юристів та економістів. Продовжуючи вивчати теоретичні та правові аспекти зазначеної проблеми, автори (перш за все історики) починають займатися збором архівних, статистичних даних, безпосередньо вивчають досвід самоврядування в окремих містах. У дослідженнях В.М. Гессена, Д.Д. Семенова, О.О. Кізеветтера, К.А. Пажитнова аналізуються основні напрямки діяльності органів міського самоврядування – фінансова система, міське господарство, розвиток освіти, благоустрій міст, лікувально-санітарна справа.

Уродженець Одеси, випускник Новоросійського університету В.М. Гессен у своїй праці [16], здійснив комплексний аналіз державного механізму Російської імперії уXIX ст., дійшовши висновку, що основною перепорою на шляху ефективної діяльності як державного апарату, так і міського самоуправління була його бюрократизація.

Безперечний інтерес представляє ґрунтовна праця Д.Д. Семенова [17]. Досліджуючи міське самоврядування Санкт-Петербурга, він простежив історичний розвиток міського самоврядування з середини XVIII ст. до початку XX ст., проаналізував процес підготовки та введення «Жалуваної грамоти містам», Міських положень 1870 та 1892 рр. Окремий розділ учений присвятив бюджетному праву міст, розглянувши цю проблему з точки зору зміни міського законодавства. Для кращого ж функціонування міського господарства потрібно було, на думку автора, розширити бюджетні права міст і докорінно змінити міську податкову систему [17, 93–99].

Однією з найважливіших робіт в історіографії проблеми є фундаментальна книга О.О. Кізеветтера [18]. Автор опирався не лише на законодавчу базу, а й на широкий архівний матеріал, простежив конкретну реалізацію міського законодавства та високо оцінив «Жалувану грамоту містам».

Найбільш докладне, повне, логічно цілісне, аргументоване дослідження з історії міського самоврядування в Росії представив К.А. Пажитнов [19], відомий у майбутньому радянський економіст, фахівець в галузі історії народного господарства. Він розкрив причини прийняття, сутність та наслідки введення всіх найважливіших законодавчих актів, які регулювали міське самоврядування в Росії.

Отже, дорядянські дослідники, як показує історіографічний аналіз, багато зробили для розуміння сутностей, явищ і фактів, що стосуються історії діяльності органів місцевого самоврядування в дореформений період. Проте слід відзначити, що міському самоврядуванню вони приділили значно менше уваги, ніж земському. Це пояснювалося тим, що соціально-політичний розвиток Росії визначався не міським населенням, а селянством, яке становило більшу частину населення країни і тому земства розглядалися як основний інститут, з яким пов'язувалися перспективи розвитку правової держави та громадянського суспільства. Особливість дослідницького підходу авторів до вивчення інституту міського самоврядування полягала, по-перше, у пануванні правового і конкретно-історичного підходу, по-друге, у смисловій невизначеності понятійно-категоріального апарату, що обумовлювалися недостатньою глибиною теоретичного аналізу. Водночас, розкривши місце і роль міського самоврядування у системі державного управління і влади, вони створили тим самим міцний науковий фундамент для дослідження цього політичного інституту сучасними авторами. Багато висновків дослідників зберігають свою актуальність та цінність і для сучасного етапу розвитку історіографії.

Література

1. *Плошинский Л.О.* Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – СПб., 1852. – 286 с.
2. *Муллов П.* Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. – СПб., 1864. – 198 с.
3. *Лохвицкий А.В.* Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Ч. 1. – СПб., Тип. Бочкарева, 1864. – 228 с.
4. *Кустова Е.В.* Органы самоуправления в структуре провинциального города дореформенной России: На материалах деятельности Вятской городской думы 1793–1870 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2005. – 276 с.
5. *Лешков В.Н.* О праве самостоятельности как основе для самоуправления. – М., 1871. – 354 с.
6. *Лешков В.М.* Опыт теории земства и его земских учреждений по Положению 1864 г. янв. 1. – М., 1865. – 357 с.
7. *Васильчиков А.* О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Т. I. – СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. – 352 с.

8. *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб., 1875. – 512 с.

9. *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов России. – Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). – СПб., 1875. – 565 с.

10. *Дитятин И.И.* К истории «жалованных грамот» дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. – 1885. – Кн. IV. – С. 13–50; Кн. V. – С. 1–38; Кн. VI. – С. 1–19; Кн. VII. – С. 1–21; Кн. VIII. – С. 58–83.

11. *Дитятин И.И.* Статьи по истории русского права. – СПб., 1895. – 272 с.

12. *Чичерин Б.Н.* О народном представительстве. – М., 1866. – 760 с.

13. *Чичерин Б.Н.* Курс государственной науки. – Том 1. Общегосударственное право. – М.: Типография т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1894. – 556 с.

14. *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. – Т.1. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1875. – 448 с.

15. *Градовский А.Д.* Системы местного управления на западе Европы и в России. – СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1878. – 492 с.

16. *Гессен В.М.* Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. – СПб., 1912. – 28 с.

17. *Семенов Д.Д.* Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – 387 с.

18. *Кизеветтер А.А.* Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 474 с.

19. *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты / К. Пажитнов. – СПб., 1913. – 116 с.

КОНЦЕПТ «УКРАЇНІКИ» У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗШУКУ ТА ПОВЕРНЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ З РОСІЇ (1917 – сер. 1930-х рр.)

У статті розглядаються особливості процесу повернення архівних матеріалів Україні з Росії на початку ХХ століття. Визначено комплекс проблем, які ускладнювали формування державного українського фонду.

Архівна україніка визначається як «документи історико-культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, та документи іноземного походження, що стосуються історії України» [1, 119]. Ця проблематика актуальна з огляду на розпорошеність документальної спадщини України, що спричинено тривалим періодом бездержавності, коли архівні, бібліотечні та музейні пам'ятки вивозилися до метрополій або втрачалися під час воєнних конфліктів.

Активні дослідження у цьому напрямку розпочалися з кінця 1990-х рр., хоча перші теоретичні засади було обґрунтовано на міжвідомчій нараді 1991 р. [2, 5–6]. Про конституювання на сьогодні нового напрямку в українському архівознавстві свідчить створення у 2007 р. спеціалізованого Центрального державного архіву зарубіжної україніки; затвердження у 2008 р. Галузевої програми «Архівна україніка», мета якої – створення національного реєстру, що об'єднає дані про документи культурної спадщини України за кордоном [3, 30]; функціонування розділу веб-порталу «Архіви України» [4]; підготовка першої (маємо надію, – не останньої) ластівки – комплексного довідника «Архівна україніка в Канаді» 2010 р. [5]. Запропоновано періодизацію розвитку архівної україніки [6]. Загальна історіографія досліджень архівної україніки ставала об'єктом дослідження [7], але фахівці зосереджувалися на окремих документальних масивах окремих країн або певних етапах розвитку наукового напрямку, переважно після 1991 р.

У цій розвідці ми окреслимо обриси практичної діяльності з виявлення та повернення архівної україніки 1917 – середини 1930-х рр., оскільки без короткого нарису діяльності українських архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців та мистецтвознавців у цей період історія розвитку проєктів, пов'язаних з архівною українікою, буде фрагментарною та такою, що свідчитиме про відсутність тяглості традицій збирання документальної спадщини України.

Перші систематичні спроби акумулювання історичної та культурної спадщини України, яка перебувала за кордоном, відносяться до періоду Української революції 1917–1920 рр. Діячі ЦР розуміли, що розбудова державності має спиратися на пам'ятки минулих століть, витворених на українських землях попередніми поколіннями, адже саме вони дадуть змогу скласти підмуток для національного розвитку.

Уже у квітні 1917 р. ЦР доручила Комітету Української Національної Ради в Петрограді зібрати відомості про українські прапори і клейноди, вивезені за

часів Російської імперії до Петербурга. 2 жовтня 1917 р. генеральний секретар народної освіти І. Стешенко та М. Біляшівський звернулися до О. Новицького, мистецтвознавця, який захоплювався українським мистецтвом і знав українську мову, з проханням укласти перелік «українських речей» в музеях та церквах Москви. О. Новицький пішов далі та регулярно інформував О. Грушевського про виявлені матеріали [8, 21–22]. Восени 1917 р. у Петрограді було створено Комісію зі складання реєстру українських культурних цінностей в церквах, музеях та приватних колекціях Петрограда. Подібна комісія, створена у Москві, під керівництвом Ф. Вовка до весни 1918 р. підготувала каталог «Україніка» [8, 23–25].

У квітні 1918 р. під головуванням О. Грушевського було скликано перше засідання архівної комісії, яка опрацювала відомості, надані двома комісіями, і вперше сформулювала вимоги та перелік документів, які мають бути повернені та які бажано отримати [8, 26].

У травні 1918 р. розпочалися переговори між Україною і Росією, в ході яких постало питання про повернення в Україну культурних цінностей українського народу. Враховуючи відсутність міжнародно-правових документів та міжнародного досвіду, Комісія мала не лише укласти списки культурних цінностей, а й виробити принципи повернення останніх [8, 28–29].

23 травня завідувач архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти В. Модзалевський надіслав листа до міжвідомчої комісії по виробленню умов мирного договору між Українською державою та РРФСР про повернення в Україну культурних цінностей з Росії. В. Модзалевський висловив переконання, що ту частину матеріалів, яка належить Україні «по праву», вона отримає від Росії «шляхом порозуміння між науковими інституціями» [8, 99].

10 червня 1918 р. культурна комісія розглядала низку пропозицій, що стосувались архівної україніки. Так, Д. Багалій запропонував вимагати повернення Україні документів повітових судів Харківщини, що відносились до XVIII ст., та Білгородського столу Розрядного приказу (XVII ст.). З відділу рукописів Рум'янцевського музею бажано було б отримати документи, які стосувались Г. Сковороди та інших українських діячів, а також колекцію архівних документів з історії Гетьманщини М. Маркевича; з архіву Міністерства іноземних справ – матеріали Малоросійського приказу. Г. Нарбут запропонував включити до реєстру претензій матеріали з геральдики українських губерній, які зберігались у фондах Сенату тощо [8, 52].

21 червня 1918 р. відбулося чергове засідання Культурної комісії при Українській Мирній Делегації, на якому було вирішено, що «Р.С.Ф.С.Р. має передати у власність Української Держави архівні [саме архівні колекції було поставлено на перше місце – *Т.Б.*], музейні, церковні, бібліотечні та інші культурні цінності, що зберігаються або зберігалися в державних і націоналізованих збірках, а також окремі речі, що являються власністю держави» [8, 163].

Розроблені пункти мирного договору окреслювали засади повернення Україні її культурних цінностей, виходячи з права власності на колекції та збірки, вивезені з української території (включно з Галичиною) після 1964 р. внаслідок

ряду причин, у тому числі і в результаті воєнних конфліктів. З певними доповненнями та змінами ці пропозиції були покладені в основу пропозицій Культурної комісії до основного мирного договору між Україною і Росією, передані членам Української мирної делегації від 7 вересня 1918 р. [8, 263–265]. Наведені принципи визначили концепційні засади підходу української сторони до проблеми «збирання» своєї культурної (архівної, бібліотечної, музейної) спадщини.

Своєрідним зведеним реєстром архівної україніки можна вважати «Список архівних матеріалів, визначених до повернення з Росії в Україну на засіданні Культурної комісії при Українській Мирній Делегації» від 3 липня 1918 р. [8, 53].

Загалом відбулося 25 засідань Культурної комісії, останнє з яких мало місце 14 вересня 1918 р. [8, 61]. Проекти з повернення архівної україніки на цьому етапі не були реалізовані практично, а подальші події Української революції та громадянської війни у Росії не дали змоги перейти до реального діалогу у справі повернення Україні її культурних цінностей.

Розробка концепцій з теоретичного обґрунтування поняття, виявлення, реєстрації та проблем повернення україніки відновилась у 20-х роках ХХ ст. Ця робота була пов'язана, зокрема, з М. Грушевським, який запропонував програму з вивчення архівної україніки, передусім виявлення таких документів у російських архівах [2, 17]. Такий напрямок (певною мірою спорадичний, оскільки ініціатива запитів лише частково надходила від українських архівістів) з розшуку архівної україніки у Росії, як запити та відрядження українських фахівців з метою передусім віднайти документи, евакуйовані з території України до Росії під час Першої світової війни, бере початок у 1923 р.; він тривав до 1925 р. [9, 11; 10, 39].

У 1925 р. українські архівознавці Д. Багалій та В. Барвінський уклали реєстр архівних документів українського походження в РСФРР, який став своєрідною точкою відліку якісно нових відносин між Центральними архівними управліннями (ЦАУ) УСРР та РСФРР [9, 11]. Самі автори кваліфікують свій список як «першу спробу скласти на підставі друківаних матеріалів списки українських архівних фондів», водночас усвідомлюючи фрагментарність реєстру [11, 34]. Зауважимо, що автори не просто подали перелік фондів, але й обґрунтували законність вимог України щодо повернення цих документальних масивів.

Надзвичайно важливою видається постановка завдання: «Відбудування державного українського архівного фонду в його цілості шляхом приєднання до нього архівних матеріалів, що в свій час входили до його складу і в наслідок історичних обставин опинилися поза межами України – перше чергове завдання центрального архівного управління України. Тільки тепер, здається, наспів час не тільки порушити це питання, але й перевести його в життя» [11, 34].

Робота ЦАУ УСРР відтоді велася у трьох напрямках і стосувалася: документів, щодо яких ЦАУ РСФРР висловило згоду на повернення Україні; переміщення з України до Росії частини архівів, які не могли бути включені до складу Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) УСРР і підлягали передаванню до Військово-історичного архіву РСФРР; документів, які ЦАУ РСФРР відмовилося

повертати Україні (архівна служба України намагалася переломити ситуацію і домогтися повернення таких документів) [9, 11].

Проблема у відносинах між обома сторонами брала витoki з різних засад вирішення питання повернення Україні її культурних цінностей. Українська сторона стояла на позиціях повернення всіх українських архівних фондів та документів з російських фондів, які частково стосуються історії України, що можна охарактеризувати як «намагання залучити всі можливі українські архівні матеріали до ЄДАФ УСРР» [10, 45]. Російська ж сторона висловлювала згоду передати лише частину архівних матеріалів, з дотриманням принципу неподільності окремих архівних фондів і колекцій [10, 43].

Розробку Основних положень з розподілу архівних матеріалів між союзними республіками було закінчено у 1926 р. [12, 32–33]. Початок документа виглядав оптимістично для української сторони, але зміст подальших пунктів засвідчував складність реституційних процесів, а в ряді випадків – марність намагань України. До того ж, принцип неподільності фондів у редакції Основних положень («архівні діловодні фонди архівних установ, центральних та місцевих не підлягають дробінню на групи чи на окремі матеріали й мають зберігатися в цілісності за місцем свого утворення» [12, 32]) унеможливував повернення/переміщення до України багатьох документів.

У середині та другій половині 1920-х рр. не припинялась евристична робота з виявлення архівної україніки в РСФРР. Подеколи вона увінчувалася переміщенням виявлених документів до України. У 1927 р. в Україну надійшло 4 220 зв'язок у 822 пакунках загальною вагою понад 2 000 пудів документів з колишнього Московського архіву Міністерства Юстиції. Вантаж містив документи з трьох сотень діловодних фондів установ українських губерній. Це стало першим масштабним надходженням архівної україніки імперського походження, яке не було евакуйоване Білою армією з території України і не було радянським за часом створення [12, 34]. Таке повернення україніки можна вважати класичним прикладом переміщення документів з метрополії до колонії.

Тодішній завідувач Харківського центрального історичного архіву Є. Іванов так оцінив повернення згаданих 4 220 зв'язок: «...Це її [України – Т.Б.], так би мовити, історична спадщина. Серед матеріалів були виключно фонди українського походження, що утворилися на території України, а також ті, що становлять архівні фонди українських установ, переважно судових, ліквідованих за часів судової реформи 1864 р.» [12, 34].

Станом на початок 1934 р. ЦАУ РСФРР передало ЦАУ УСРР «всі матеріали, визначені для повернення в Україну». Після цього процес повернення/передавання архівних матеріалів припинився. На нараді керівників та наукових працівників архівних установ СРСР 1936 р. питання про повернення Україні архівних цінностей уже не піднімалося [12, 41].

Варто наголосити, що істотна відмінність двох етапів (1917–1918 та початку 1920-х – середини 1930-х рр.) полягала у поглибленні спеціалізації суб'єктів реституційної діяльності. Культурна комісія займалась усіма видами культурних

цінностей – архівними, бібліотечними та музейними. Політика розшуку національної спадщини, що її провадила Комісія, на початковому етапі не відмежовувала архівну україніку від музейної; вона намагалася максимально скористатись потенційними можливостями повернення в Україну її переміщених скарбів. На другому етапі теоретичні розробки та практична діяльність у сфері архівної україніки призвели до розмежування архівної та музейної україніки. Першою опікувалося ЦАУ УСРР, другою – Всеукраїнський археологічний комітет, Народний комісаріат освіти, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Паритетна комісія з обміну музейними цінностями між УСРР та РСФСР.

Так завершився унікальний за змістом і безпрецедентний за наслідками процес теоретичного осмислення і практичних кроків з *консолідації документальної спадщини України*, передусім – через розшук і фізичне повернення/переміщення архівної україніки. На багато десятиліть це питання було знято з порядку денного.

Спорадично питання, пов'язані з «імперською» архівною українікою, подекуди актуалізуються у повоєнні десятиліття, зокрема, у вигляді проектів зі створення в Україні копійних колекцій україніки. Цей аспект архівної україніки, як і цілеспрямована діяльність з виявлення та повернення/переміщення архівної україніки після 1991 р., потребує подальших досліджень, особливо з огляду на катастрофічні втрати і повторне масштабне розпорошення ЄДАФ УРСР, що був сформованого напередодні Другої світової війни, зокрема, за допомогою включення до нього масивів україніки.

Література

1. *Матяш І.Б.* Архівна україніка // Українська архівна енциклопедія. / [ДКАУ, УНДІАСД; редкол.: І. Матяш та ін.]. – К.: В-во «Горобець», 2008. – С. 119–121.
2. Архівна та рукописна україніка : матеріали розшир. міжвідом. наради по обговоренню Держ. прогр. «Архівна та рукописна україніка» (Київ, 17 жовт. 1991 р.). – 2-ге вид., допов. / [упоряд. Ольга Тодійчук; наук. ред. Василь Ульяновський]. – К.: Ін-т укр. археографії, 1992. – 118 с.
3. *Матяш І.Б.* Галузева програма «Архівна україніка» // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 29–32.
4. Архівна україніка [Електронний ресурс] // Архіви України: офіц. веб-портал Держ. ком. архівів України. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/> – Назва з екрану.
5. Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К.: ДЦЗД НАФ, 2010. – 882 с.
6. *Боряк Т.Г.* Архівна україніка як продукт діяльності української еміграції: два десятиліття досліджень (1990–2010) // Українознавчий альманах / Відп. ред. М. Обушний. – К., 2011. – Вип 5. – С. 224–227.
7. *Боряк Т.Г.* Бібліографування наукових праць архівної україніки: штрихи до бібліографічних здобутків і втрат 2005–2010 рр. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 12–20.

8. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення (1917–1918) / [упоряд. С. Кот, О. Нестуля]. – К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. – 319 с. – (Серія: Повернення культурного надбання України: документи свідчать; Вип. 1).

9. *Гетьман Д.І.* Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті – 1930-ті рр.) – Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» – К., 2010. – 20 с.

10. *Гетьман Д.І.* Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1921–1926 р. // *Бібліотечний вісник.* – 2008. – № 3. – С. 37–46.

11. *Багалій Д., Барвінський В.* Українські архівні фонди в межах Р.С.Ф.Р.Р. // *Архівна справа.* – 1925. – Кн. 1. – С. 34–44.

12. *Гетьман Д.І.* Повернення українських архівних історико-культурних цінностей з Росії у 1926–1936 рр. // *Бібліотечний вісник.* – 2008. – № 4. – С. 32–41.

РАДЯНСЬКЕ ТА НОВІТНЬОУКРАЇНСЬКЕ КОММЕМОРАТИВНЕ МОНЕТОКАРБУВАННЯ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

На основі нумізматичних, документальних і довідкових джерел проведено порівняльний аналіз радянського та сучасноукраїнського коммеморативного монетокарбування. З'ясовано спільні та відмінні риси вказаних карбувальних систем.

Історія монетного обігу містить чимало цікавих сторінок і явищ. З-поміж них чільне місце належить коммеморативному монетокарбуванню, суб'єкти якого мають підвищену інформаційну і колекційну цінність. Свій гідний внесок у цей сегмент виробництва монет зробили й монетарники СРСР та сучасної України. Ними нагромаджено унікальний досвід у вказаній царині, вивчення якого має як теоретичне, так і прикладне значення.

Попри значний гносеологічний потенціал сформульованої проблеми вона ще не знайшла свого достатнього висвітлення в науковій літературі. Лишень фрагментарну інформацію описового характеру про радянське та сучасне українське виробництво пам'ятних і ювілейних монет знаходимо у працях О. Щолокова [1], Р. Шуста [2], автора цієї розвідки [3, 4], а також у збірнику «Гроші в Україні» М. Дмитрієнко [5], каталогах М. Загреби [6, 7] та ін. Досі жоден із названих дослідників не вдався до спроби порівняння цих двох, близьких у хронологічному плані і в дечому подібних, проте й відмінних за сутнісними характеристиками систем монетокарбування.

Виходячи із зазначеного, метою запропонованого повідомлення обрано на основі нумізматичних, документальних і довідкових джерел проведення компаративістського аналізу радянської та вітчизняної практики випусків коммеморативних монет.

Феномен коммеморативного монетокарбування притаманний далеко не всім етапам нумізматичної історії. Його появі ми завдячуємо вже ХІХ ст., коли людство нагромадило достатній досвід у вдосконаленні техніки виробництва монет. Для прикладу, в Російській імперії перші пам'ятні монети з'явилися за часів Миколи І, зокрема, було відкарбовано рублі з нагоди відкриття пам'ятника Олександрю І в Петербурзі («Олександрійського стовпа», 1834 р.) та спорудження пам'ятного меморіалу на полі Бородінської битви (1839 р.) [2, 199].

Практика випуску монетних серій з приводу ювілеїв та пам'ятних подій мала продовження і в подальшій нумізматичній історії імператорської Росії. Так, у 1913 р. було випущено срібний рубль на честь 300-річчя дому Романових, роком раніше – рублеву монету, присвячену 100-річчю вигнання військ Наполеона, а в 1914 р. було відкарбовано так званий «Гангутський рубль» (з нагоди 200-річчя Гангутської битви) [8, 142–143].

Випускалися коммеморативні монети і в Австро-Угорщині, у складі якої перебували західноукраїнські землі. Зокрема, в 1854 р. було відкарбовано монети номіналами 1 і 2 флорини з нагоди весілля Франца-Йосифа і Єлизавети, у 1857 р. – 2 ферейнсталари на честь відкриття Віденсько-Трієстинської залізниці, у 1908 р. – 1 і 5 крон (60-річчя правління Франца-Йосифа) та ін. [8, 167–168, 234].

Більшовицька влада взагалі відмовилася від карбування ювілейних і пам'ятних монет, що вочевидь стало одним із способів її рішучого відмежування від усього, що було пов'язано з історією царської Росії. Дійсно, упродовж 45 років, від 1921 р. (часу відліку радянського монетокарбування) аж до 1965 р. жодна радянська коммеморативна монета випущена не була. У той же час у сусідніх Польщі та Чехословаччині, куди входили західноукраїнські землі, такі монети випускалися й мали значний асортимент і тиражність [8, 213].

Початок нової традиції в радянському монетарництві – випуск особливих монетних серій – припадає на 1965 р. Першою ластівкою цього нумізматичного ноу-хау радянської держави став ювілейний рубль, випущений на ознаменування 20-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною. Відтоді карбування коммеморативних монет міцно увійшло у практику монетного виробництва СРСР [1, 45].

У 1967 р. вийшла серія монет номіналами від 10 коп. до 1 рубля, присвячена 50-річчю радянської влади. Ювілейний рубль до 100-річчя від дня народження засновника радянської держави, В.І. Леніна, було відкарбовано у 1970 р., а на честь 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні – в 1975 р. Від 1977 р. в обігу з'явився ювілейний рубль, випущений з нагоди 60-річчя радянської влади [9, 99].

На початковому етапі радянського коммеморативного монетокарбування, в основному, викристалізувалися базові якісні та кількісні характеристики його суб'єктів. На аверсах ювілейних і пам'ятних монет вміщувався герб СРСР та подавався їхній номінал; реверси ж мали багатшу іконографію і відображали в різний спосіб об'єкти чи події, яким присвячувався випуск. Поряд з традиційним рифленням гурти окремих рублевіків оздоблювалися крапками й зірками, часом містили подачу номіналу чи характерні написи на кшталт «Слава Великому Октябрю. 1917–1967» тощо. Щодо метрологічних характеристик коммеморативних монет, то вони, в основному, відповідали параметрам звичайних обігових грошей. Перші радянські ювілейні й пам'ятні рублі виготовлялися зі складного мідно-нікелевого сплаву (мельхіору) [7, 49–50].

Велика монетна серія була випущена з нагоди XXII літніх Олімпійських ігор, які проводилися в Москві (1980 р.). Так звані «олімпійські» монети випускалися в СРСР у 1977–1980 рр. і вперше у практиці радянського монетарництва карбувалися з дотриманням найвищого міжнародного стандарту (proof). Виходили вони різними номіналами й кількома тематичними серіями.

Сюжети шести мідно-нікелевих монет номіналом 1 рубль присвячувалися олімпійській Москві та символіці Ігор. Після майже 50-річної перерви відновилося й карбування монет з благородних металів. Зокрема, 10-ма випусками виходили срібні «олімпійські» монети, об'єднані в шість самостійних серій, а саме: «географічна», «Спорт і грація», «Народні види спорту» та три «срібні» серії,

об'єднані олімпійським міжнародним лозунгом «Citius, altius, fortius» (швидше, вище, сильніше).

Золоті олімпійські монети номіналом 100 рублів були випущені шести різних типів. Основним сюжетом їхнього оформлення послужили спортивні споруди Москви. Побачили світ також платинові олімпійські монети п'яти типів номіналом 150 рублів, їхні сюжети пов'язані з історією Олімпіад давнини [1, 52–55].

Досить плідними у випускові комеморативних монет виявилися 1980-і роки, їх тоді було випущено близько 50. Серед них – пам'ятні монети, відкарбовані з нагоди проведення в Москві XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів (1985 р.), Міжнародного року миру (1986 р.), радянсько-американського договору з ліквідації ракет середнього та меншого радіусу дії (1989 р.), на пам'ять про жертви землетрусу у Вірменії (1988 р.), на честь засновника єдиної Московської держави Івана III, 70-річчя радянської влади (1987 р.), радянсько-болгарської дружби, російського балету тощо. Низка монет увічнювала визначні пам'ятки скульптури й архітектури, зокрема, пам'ятники Петру I (Ленінград), «Тисячоліття Росії» (Новгород), Софійський собор (Київ), Покрови на Крові, Благовіщенський, Успенський (усі – Москва), Московський Кремль, Регістан (Самарканд). Ювілейні монети присвячувалися 1000-літтю давньоруського монетокарбування, зодчества, літератури, хрещення Русі, 175-річчю Бородінської битви, 20-річчю перших польотів у космос, 40-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, а також ювілеям І. Федорова, М. Ломоносова, О. Попова, О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Лермонтова, Д. Менделєєва, М. Мусоргського, Л. Толстого, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Ціолковського, М. Горького, Х. Ніязі, М. Емінеску та ін. [9, 99–102].

Ще більшими масштабами випуску радянських комеморативних монет характеризується початок 90-х р. У 1990 – 1991 рр. було випущено 58 видів і 56 найменувань ювілейних і пам'ятних монет. 24 види монет відкарбовано з мідно-нікелевого сплаву, 8 – зі срібла, 8 – з золота, 12 – з паладію, 4 – з платини, 2 – з біметалу. 17 комеморативних монет мали номінал 1 рубль, 9 – 3 руб., 9 – 5 руб., 3 – 10 руб., 10 – 25 руб., 3 – 50 руб., 3 – 100 руб. і 4 – 150 руб. [4, 173].

10 монет були присвячені ювілеям визначних діячів науки і культури (П. Чайковського, А. Чехова, Я. Райніса, Ф. Скорини, А. Навої, С. Прокоф'єва, П. Лебедева, К. Іванова, Махтумкулі, Нізамі). Крім того, було продовжено розпочатий наприкінці 80-х рр. випуск монетної серії «500-річчя єдиної Російської держави», з'явилося ще 12 найменувань монет цієї серії.

У 1990 р. розпочалося карбування монет серії «250-річчя відкриття Російської Америки», усього було випущено 8 найменувань. Досвід карбування олімпійських монет був використаний для випуску монетної серії, присвяченої іграм XXV Олімпіади в Барселоні (1992 р.). У 1991 р. було відкарбовано 6 різновидів олімпійських мідно-нікелевих монет номіналом 1 рубль. Тоді ж випущені й монети, присвячені шедеврам зодчества, з нагоди міжнародної конференції в інтересах дітей (1990 р.), 50-річчя перемоги під Москвою та 30-річчя польоту людини в космос [7, 55–58, 61–62, 65–66, 69, 73, 75–77, 79, 81].

Комеморативні монети СРСР виготовлялися як звичайними, так і спеціальними штемпелями, всі вони відзначалися високою якістю. З 1988 р. на монетах вперше з'являються й додаткові позначення. Так, у нижньому сегменті монет вересневої серії 1988 р. подано позначення металу карбування за періодичною системою елементів Д.І. Менделєєва, маса дорогоцінного металу, проба сплаву і товарний знак монетного двору. Були оприлюднені й тиражі випущених у цій серії монет [4, 173–174].

Потужний сплеск монетного виробництва в СРСР кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. виявився й останнім. Країна стрімко котилася у прірву економічної кризи, а це викликало й розвал грошової системи. У грудні 1991 р. багатонаціональна держава припинила своє існування, а відтак і закінчилась історія радянського монетокарбування.

Характерною прикметою українського сьогодення став інтенсивний випуск комеморативних монет. Уже у квітні 1994 р. була видана спільна постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку щодо організації випуску пам'ятних і ювілейних монет.

1995 р. у фінансово-економічному житті незалежної України сталася справді знакова подія, що ознаменувала фактичний кінець безмонетного періоду. Першою ластівкою українського монетного карбування новітньої доби стала ювілейна мельхіорова монета номіналом у 200 000 карбованців, випущена на честь 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Таким же номіналом була випущена серія монет, присвячених подвигу міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя і Керчі, а також на пам'ять про гетьмана Б. Хмельницького, на честь 50-річчя утворення ООН та з нагоди 10-річчя Чорнобильської катастрофи (в обігу дві останні монети з'явилися у 1996 р.).

У тому ж 1995 р. були відкарбовані й перші українські срібні монети в 1млн.крб. на честь гетьмана Б. Хмельницького і 50-річчя ООН (в обігу з 1996 р.) [10, 27–29].

Своїм потужним стартом карбування монет високого колекційного гатунку (proof) Україна відразу привернула увагу нумізматичного загалу на міжнародній арені. Свідченням цього стало запрошення делегації Національного банку України на XXV європейську монетну конференцію, яка відбулася в Базелі (Швейцарія) в лютому 1996 р. Тут уперше на розгляд делегатів від усієї нумізматичної еліти Європи були представлені щойно випущені українські комеморативні монети, які одержали досить високу оцінку. Інформація про українські монети відразу знайшла своє місце в одному з найавторитетніших нумізматичних довідників світу – німецькому каталозі Г. Шьона. Маркетингові заходи Національного банку України породили значну динаміку у плані розширення інтересу до українських монет і забезпечили успішну інтеграцію нашої держави в європейський, а згодом і світовий нумізматичний простір [5, 128].

Уже в 1995–1996 рр. були визначені певні канони виробництва особливих монетних серій. Номінали в 100 000 і 200 000 карбованців (1–2 гривні, а також 5 гривень) карбувалися із мельхіору чи нейзильберу (мідно-нікелевий сплав),

1 і 2 млн. крб. (10 і 20 гривень) – зі срібла, а монети більших номіналів – із золота [3, 153]. Перші українські коммеморативні монети у гривневому вираженні номіналу з'явилися восени 1996 р., вони були присвячені «Уманському диву» – унікальному Софіївському дендрологічному паркові та визначній пам'ятці архітектури часів Київської Русі – Десятинній церкві [10, 32].

На цьому початковому етапі сформувався в основних своїх характеристиках тип українських коммеморативних монет, який не зазнав принципових змін і досі. На аверсах монет уміщувалося зображення малого герба України – тризуба, і легенди з подачею номіналу, року випуску й назви нашої держави. Реверси монет у знаково-символічному, змістовному, портретному плані чи іншим способом відображали об'єкти і події, яким дана монета присвячувалася [3, 153].

На початку 1997 р. правлінням Національного банку України була затверджена довгострокова програма випуску коммеморативних монет, присвячених становленню та розвитку української державності. Розпочався випуск цілих монетних серій, зокрема: «Відродження української державності», «Герої козацької доби», «Видатні діячі (особистості) України», «Флора і фауна України», «Спорт», «2000-ліття Різдва Христового», «Стародавні міста України», «Духовні скарби України», «Пам'ятки архітектури України», «Літаки України», «Герби областей України», «Княжа Україна», «Народні музичні інструменти», «Найменша золота монета» (2 грн, Au, 999, 1,24 г), «Славетні роди України» [4, 185]. Останніми роками до вказаних додалися нові коммеморативні серії: «Вищі навчальні заклади України», «Східний календар», «Знаки Зодіаку», «Обрядові свята України», «Гетьманські столиці», «Відродження християнської духовності в Україні», «Народні промисли та ремесла», «Античні пам'ятки України», «Морська історія України». Віднедавна розпочалося карбування великовагових пам'ятних монет, до таких, зокрема, належать «Хрещення Київської Русі» (100 грн., Ag, 999; 1000 г, 2008 року випуску, тираж 8 тис. екз.), «Острів Хортиця» (50 грн., Ag, 999; 500 г, 2010 року випуску, тираж 1,5 тис. екз.) та ін.

Якщо у 1995 р. було випущено лише 8 назв ювілейних і пам'ятних монет, то у 2004 р. – вже 34 назви і 41 вид, у 2010 – відповідно 32 і 39. Для порівняння: у США карбувалося не більше 5–6 нових монет щорічно, нині ж спеціальним законом їхній річний випуск тут обмежений 2–3 одиницями [4, 185]. За десять з половиною років від початку українського монетного карбування новітньої доби в обіг було випущено 380 найменувань і 478 видів ювілейних і пам'ятних монет (станом на 1.07.2011 р., імовірна похибка становить 2–3 монети) Така інтенсивність вітчизняного коммеморативного монетокарбування є справді рекордною навіть у глобальному масштабі. 43 види ювілейних і пам'ятних монет відкарбовано із золота, 6 – з біметалічного сплаву (золото, срібло), 186 – срібла і 227 – мідно-нікелевого сплаву (мельхіор, нейзильбер), 3 – з алюмінієвої бронзи, 13 – з біметалічного сплаву на основі недорогих компонентів (зовнішнє коло монети: мідно-нікелевий сплав CuNi25, внутрішнє – нордік CuAl15Zn55n1) [Підраховано за: 6, 30–109; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21].

Спочатку коммеморативні монети України карбувалися за кордоном: у Москві, Варшаві, Відні, Бірмінгемі (Велика Британія), Кремніце (Словаччина). Від 1998 р. усе монетне виробництво зосереджується в Києві, на тамтешньому монетному дворі, розрахованому й на щорічний випуск 400 тис. коммеморативних монет. Ювілейні й пам'ятні монети України виготовляються за найвищою якістю – «пруф», «пруф-лайк» і «спеціальний анциркулейтед», вони мають високу колекційну цінність і здатні задовольнити найвитонченіші забаганки нумізматичних гурманів [22, 19].

Про велику популярність українських монет серед нумізматів світу свідчить те, що на 2004 р. іноземними фірмами їх було реалізовано на суму 600 тис. доларів США. За результатами міжнародного конкурсу українську срібну монету «Різдво Христове» названо монетою року в номінації «Найбільш надихаюча монета» (2000 р.) [4, 190]. Проводяться й вітчизняні конкурси «Краща монета року України». Так, у 2006 р. такою одностайно було визнано пам'ятну монету «Сорочинський ярмарок» (20 грн., Ag 925, вага в чистоті 62,2 г, тираж 5 тис. екз., автор М.С. Кочубей) [23, 9].

Українські коммеморативні монети сучасності слугують увічненню найвагоміших подій вітчизняної історії і її визначних діячів, пропагують пам'ятки матеріальної й духовної культури, природи та сприяють утвердженню міжнародного авторитету нашої молодой держави, її інтеграції в європейську та світову економічну спільноту.

На основі поданого вище фактичного матеріалу можна вдатися до таких порівняльних узагальнень.

У радянському і новітньоукраїнському карбуванні ювілейних і пам'ятних монет простежується чимало спільних рис. Зокрема, обидві монетокарбувальні системи мали подібну мотивацію та відзначалися масштабністю випусків коммеморативних монет, застосовувалося їх серіальне виробництво, були схожими якісні та метрологічні характеристики цих нумізматичних суб'єктів, монетна сировина, з якої вони карбувалися. Поряд з цим очевидними є й суттєві відмінності радянського та сучасного українського коммеморативного монетокарбування.

По-перше, якщо коммеморативні монети СРСР з'явилися уже в завершальному 25-річчі радянської історії, то новітньоукраїнські випускалися майже синхронно з державницькою генезою незалежної України.

По-друге, набір номіналів ювілейних і пам'ятних монет сучасної України монет став іншим і дещо різноманітнішим, ніж радянських. Зокрема, замість рублевих номіналів радянської доби з'явилися спочатку карбованцеві, а потім і гривневі; якщо за радянської доби найпопулярнішим номіналом ювілейних і пам'ятних монет був 1 рубль, то в незалежній Україні – 2 гривні. Максимальним номіналом радянських монет було 150 рублів, українські ж випускаються й більшими вартісними вираженнями, зокрема 200, 250 і 500 грн., а в період гіперінфляції – 1 і 2 млн. крб.

По-третє, певні відмінності простежуються в метрологічних характеристиках указаних монет.

По-четверте, мають місце глибокі й принципові змістові відмінності іконографії та легенд. Радянські монети містять значні ідеологічні нашарування, вони переважно присвячені подіям та особистостям, що мали найбільшу вагу в тогочасній ціннісній шкалі (наприклад, революційним подіям, діячам комуністичного й робітничого руху тощо). Українські ж монети містять переважно сюжети, що мають сприяти пробудженню національної самосвідомості.

По-п'яте, радянськими монетарниками застосовувався ширший набір монетних металів: поруч з мідно-нікелевим сплавом, сріблом і золотом залучалися ще й платина та паладій. З іншого боку, в українській монетокарбувальній практиці широко застосовувалися біметалеві сплави як на базі дорогоцінних, так і недорогоцінних компонентів.

По-шосте, більшість радянських коммеморативних монет знаходилися в обігу, тоді як українські здебільшого мають колекційне і презентаційне призначення.

Запропонована до розгляду проблема має значні перспективи своєї подальшої розробки та диверсифікації, позаяк коммеморативне монетокарбування сучасної України розвивається доволі динамічно і цим створює багату емпіричну основу для аналізу та узагальнюючих порівнянь.

Література

1. Щелоков А.А. Монеты СССР: каталог: 2-е изд., перер. и доп. / А.А. Щелоков. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 240 с.
2. Шуст Р. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посіб. / Р. Шуст. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
3. Голиш Г.М. Становлення грошової системи незалежної України (1991–2004 рр.) / Г.М. Голиш // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки : [зб. наук. статей]. – Черкаси, 2005. – С. 148–157.
4. Голиш Г.М. Основи нумізматики: навч. посіб.: 2-ге вид., доп. і випр. / Г.М. Голиш. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 314 с.
5. Гроші в Україні: факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева. – К.: ARC-Ukraine, 1998. – 454 с.
6. Загреба М. Монети України 1992–2008 : каталог – 4-те вид., доп. / М. Загреба. – К.: Логос, 2008. – 150 с., ілюстр.
7. Загреба М. Монети СРСР 1921–1991: каталог / М. Загреба. – К.: Логос, 2009. – 96 с., іл.
8. Кучеренко Э.И. Нумизматика в школе / Э. Кучеренко, Д. Мошнягин. – М.: Просвещение, 1968. – 347 с., ил.
9. Слепцов Ю.И. Каталог-ценник на коллекционные монеты России и СССР с 1802 по 1990 гг. / Ю.И. Слепцов. – Николаев: НИКО, 1991. – 103 с.
10. Каталог ювілейних і пам'ятних монет // Українська нумізмати́ка і боністика. – 1997. – № 1. – С. 25–46.
11. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2009. – № 1. – С. 2–7.
12. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2009. – № 2. – С. 2–4.
13. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2009. – № 3. – С. 2–5.
14. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2009. – № 4. – С. 2–8.
15. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2010. – № 1. – С. 2–5.

16. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2010. – № 2. – С. 2–7.
17. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2010. – № 3. – С. 2–5.
18. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2010. – № 4. – С. 2–5.
19. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2011. – № 1. – С. 2–8.
20. Нові монети України // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2011. – № 2. – С. 2–4.
21. Оперативна інформація НБУ за квiт. – черв. 2011 р. // Поточний архiв управління НБУ в Черкаській області.
22. *Плiтченко В.* Монетний двiр – гордiсть держави // Українська нумізмати́ка і боністи́ка. – 1999. – № 1. – С. 4–17.
23. Краща монета року України – «Сорочинська ярмарка» // Нумізмати́ка. Фалеристика. – 2006. – № 4. – С. 9.

КОРИФЕЙ АВТОМАТИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ

У статті розглядається діяльність Г.М. Носова, педагога і науковця у контексті розвитку процесу автоматизації сільськогосподарського виробництва в Україні у другій половині ХХ ст.

На сучасному етапі розвитку України історики науки і техніки переосмислюють науково-теоретичне надбання українського народу. На новій методологічній основі, вільній від будь-яких ідеологічних догматів, аналізують життєвий шлях, теоретичні та практичні здобутки визначних українців, що стояли біля джерел науки, у тому числі й сільськогосподарської. Процес національно-культурного та державного відродження країни потребує дбайливого ставлення до пошуку та об'єктивної оцінки духовних скарбів нашого народу з тим, щоб повернути їх широкому загалу. Важливе завдання для істориків – переосмислення ролі тієї чи іншої особистості в історії та вивчення її наукової спадщини. Це стосується, перш за все, внеску української нації у наукове забезпечення автоматизації сільськогосподарського виробництва – провідної галузі української промисловості. Таку роботу вже здійснено стосовно П.М. Василенка, С.М. Богданова, О.А. Янати та багатьох інших. Осмислення та об'єктивна оцінка внеску кожного вченого у розвиток світової науки у економічне піднесення промисловості тієї чи іншої країни є запорукою подальшого успішного розвитку суспільства, яке добре знає, шанує і творчо опановує досягнення своїх попередників.

Дослідження життєвого шляху Григорія Романовича Носова додає багато нових сторінок до історії Кіровоградського національного технічного університету – Координаційної Ради Придніпровського наукового центру АН України [1, 35]. Персоналізація української історії науки уможливорює визначення етапів розвитку наукових напрямків, надає історії української науки та освіти портретної конкретики. Все це разом визначає актуальність поставленої проблеми.

Аналіз діяльності проблемної науково-дослідної лабораторії з автоматизації технологічних процесів сільськогосподарського виробництва в контексті загальнонаціонального розвитку дослідної справи в Україні допоможе адекватно показати перебіг історичних подій, оскільки за певними явищами та ситуаціями завжди стоять конкретні особистості. У зв'язку з цим значної уваги заслуговують науковці ХХ століття, чільне місце серед яких, перш за все, і належить професорові Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування Г.Р. Носову [2, 42].

На сучасному етапі розвитку історії науки і техніки існує значний інтерес до проблеми дослідження життєвого та творчого шляху багатьох вітчизняних науковців ХХ ст., що й привертає особливу увагу дослідників та стимулює їхні зусилля щодо повернення до наукової скарбниці України багатой творчої спадщини вчених минулих поколінь. Об'єктивне дослідження історії науки і техніки неможливе без вивчення життя та діяльності найбільш видатних учених.

Об'єктивне відтворення становлення та розвитку вітчизняної науки з автоматизації технологічних процесів сільськогосподарського виробництва було б неповним без визначення внеску в її розвиток професора – Григорія Романовича Носова (1932–1997), академіка Міжнародної інженерної академії, академіка Інженерної академії України, доктора технічних наук, професора [3, 35]. У галузі розвитку електрифікації та автоматизації сільськогосподарського виробництва України він мав досягнення світового рівня, які прославили вітчизняну науку далеко за межами країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить про те, що ще існують малодосліджені джерела, які стосуються розвитку автоматизації сільськогосподарського виробництва України в ХХ ст. та діяльності професора Г.Р. Носова.

Народився Григорій Романович 12 липня 1932 року в селі Селечня Суземського району Брянської області в сім'ї колгоспників [16, 7]. У 1955 році Г. Носов вступає до Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема на спеціальність «гірничий інженер-електромеханіки», після закінчення якого у 1960 році розпочинає в цьому інституті трудову діяльність як один із найперспективніших студентів [16, 7]. Працював спочатку інженером науково-дослідного сектора, молодшим науковим співробітником, а з 1962 року – асистентом щойно створеної кафедри автоматики. В цьому ж році він вступає до аспірантури кафедри автоматики, до професора Іванова Анатолія Олександровича. Деякий час молодий науковець набуває виробничого досвіду, працюючи на шахті Д-1 тресту Гідровугілля у селищі Ново-Донецьку [11]. Стрімко розвивається і його партійна кар'єра. У 1963 році він обраний членом партбюро факультету, через рік – членом парткому інституту, а з 1965 року – членом райкому комсомолу [2, 42].

У 1964 році Г. Носов стає начальником науково-дослідного сектора Дніпропетровського гірничого інституту, паралельно завершує кандидатську дисертацію, яку успішно захищає у березні 1965 року на тему: «Радиоволновой метод контроля толщины угольной пачки в очистных забоях угольных шахт». У тому ж році рішенням ВАК при РНК СРСР Г.Р. Носову було присвоєно науковий ступінь кандидата технічних наук, а 1966 року його затверджено доцентом по кафедрі автоматизації виробничих процесів, де молодий кандидат наук організував лабораторію технічних засобів автоматики [6]. У 1967 р. Г.Р. Носов обирається головою Ради молоді м. Дніпропетровська, отримує срібну медаль ВДНГ за винахід – автогенераторний датчик для автоматизації гірничо-видобувної промисловості [16, 7].

Новий етап у житті Г.Р. Носова розпочався у липні 1969 року, коли наказом Міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР його було призначено ректором Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування. Багато сил, уміння, наполегливості Григорій Романович віддав будівництву навчально-лабораторного комплексу, в якому і зараз знаходиться наш університет. Під керівництвом ректорату і штабістів новобудови В.Ф. Петрова, В.А. Крижанівського, Ф.Й. Златопольського, С.С. Жосана, М.В. Остапчука, І.А. Федотова, Ф.М. Шабали, О.Г. Ляха, В.Я. Пихтіна та інших командирів і членів студентських

загонів малярів, бетонників і штукатурів були своєчасно введені в дію навчально-лабораторні корпуси і гуртожитки, побудоване на околиці міста сучасне студентське містечко нинішнього КНТУ [4].

Г.Р. Носов як ректор зумів організувати колектив, у якому практично всі без винятку брали активну участь по складанню планів перспективного розвитку інституту. Вже тоді чітко була розроблена структурна схема управління інститутом, створені Ради з методичної, ідейно-виховної роботи, широкого застосування набули електронні засоби навчання з використанням обчислювального центру. У 1972 році він захищає докторську дисертацію на тему: «Теоретические и экспериментальные исследования, инженерные методы расчета и разработка высокочастотной аппаратуры для автоматизации производственных процессов в горнодобывающей промышленности» у рідному ДГІ [16, 10]. У 1973 році йому присвоєно вчене звання професора кафедри автоматизації виробничих процесів.

За період своєї роботи на посаді ректора (1969–1979 рр.) Г.Р. Носов багато зробив для організації і вдосконалення навчального процесу, відкриттю нових спеціальностей та кафедр, оснащення інституту електронним обладнанням, навчальними посібниками та лабораторним оснащенням, придбання сільсько-господарської техніки для навчальних цілей, створенню висококваліфікованого педагогічного складу. Лише у 1978 році на це було витрачено 5,3 млн. карбованців. Інтенсивно у цей період велися і наукові дослідження. Обсяг договірних робіт по впровадженню наукових розробок у виробництво перевищував мільйон карбованців (у цінах того часу) [5].

За ці десять років кількість студентів КІСМу зростає з 1402 до 2686. Кількість наукових тем збільшилась з 24 об'ємом 130 тис. крб. до 95 об'ємом 870,85 тис. крб., а річний економічний ефект від їх впровадження зріс з 445,8 тис. крб. до 1167 тис. крб. Зростає якість професорсько-викладацького складу: якщо в 1969 році з 222 викладачів було 61 доцентів та кандидатів наук, а докторів наук та професорів взагалі не було, то у 1979 році з 321 викладача було 119 доцентів, кандидатів наук та 2 доктори наук, професори. Якщо у 1969 році обчислювальної техніки в інституті не було, то у 1979 році в інституті працював обчислювальний центр з ЕОМ типу БЕСМ-4 та ЕС-1020 [16, 27].

Як ректор і науковець, Г.Р. Носов брав активну участь у громадському житті міста, області та держави, обирався двічі (1971, 1977 рр.) депутатом Кіровоградської міської ради депутатів трудящих, був делегатом Всесоюзного з'їзду працівників профспілки освіти СРСР, делегатом XXIV з'їзду КПУ, депутатом обласної ради (1973 – 1980 рр.), кандидатом у члени обкому КПРС (1971–1974 рр.), а з 1974 р. – членом обкому КПРС [3, 47].

За дострокове введення в дію навчально-лабораторних корпусів та гуртожитків та проявлену при цьому організованість та ініціативу та перевиконання річного плану неодноразово оголошувалась подяка наказами міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Очолівши інститут, Г.Р. Носов змінив напрямок наукової діяльності. Маючи величезний досвід у гірничій справі та машинобудуванні, він почав поглиб-

лено займатися питаннями автоматизації сільськогосподарського виробництва, зокрема, автоматизацією процесів у тваринництві та землеробстві, що цілком відповідало профілю інституту. З опублікованих у той період понад 200 наукових робіт та авторських свідоцтв – понад 80 присвячені агропромислому комплексу.

Поряд із науково-дослідною Г.Р. Носов вів велику педагогічну діяльність. У 1979 р. він очолив створену ним кафедру автоматизації виробничих процесів і 18 років був її незмінним керівником.

Уперше в КІСМІ з 1971 року було розпочато видання збірника наукових праць «Конструювання та виробництво сільськогосподарської техніки», яке видавалось у столичному видавництві «Техніка». Зараз це видання друкується в університеті і входить до переліку фахових видань [9].

Як науковець, Г.Р. Носов виступав на міжнародних та всесоюзних науково-практичних конференціях, брав участь у симпозиумах, читав лекції для викладачів та студентів вищих навчальних закладів Білорусії, Росії, Молдови, Чехословаччини, Болгарії, Німеччини, Югославії, Фінляндії, відвідав з творчими візитами Румунію, Швейцарію.

Більшість наукових розробок за участю Г.Р. Носова знайшли практичне застосування у сільськогосподарському виробництві Кіровоградської, Дніпропетровської областей та інших регіонів СРСР і далекого зарубіжжя.

Для наукової школи Г.Р. Носова була характерна особлива творча атмосфера доброзичливих дискусій, демократичності й наукової принциповості, взаємної поваги і вимогливості, відданості науці та науковому ентузіазму. Велике значення для підвищення рівня наукових досліджень і конструкторських розробок на території України та колишнього Радянського Союзу мали науково-методичні семінари, на яких розглядалися питання застосування механіко-математичних методів досліджень при конструюванні нової сільськогосподарської техніки. Керівником цих семінарів був професор Г.Р. Носов [13]. Він був ініціатором й організатором багатьох наукових нарад і конференцій з проблеми автоматизації сільськогосподарського виробництва [15]. У науковій школі Г.Р. Носова чітко простежується традиція наступності, що полягає у передачі від одного покоління дослідників до іншого певного запасу знань, ідей, концепцій, підходів і методів, стилю мислення і стилю роботи. Керівництво школою Г.Р. Носов передав своєму учневі й послідовнику В.Ф. Пащенко [14].

Наукова школа академіка Г.Р. Носова не тільки зберігає традиції свого засновника, але є осередком інтенсивної концентрації творчої енергії у процесі наукового пошуку, є зародком нових точок росту науки та окремих її напрямків. Школа не тільки генерує наукову продукцію, ідеї та відкриття, але й забезпечує розширене відтворення наступних поколінь дослідників, її вихованці самі стають науковими лідерами, керівниками нових «дочірніх» шкіл або груп учених, нових напрямків. Школа відкрила шлях у науку кільком поколінням учених – і в цьому її довголіття і життєва сила. Школа Г.Р. Носова проводить значні наукові дослідження в галузі автоматизації сільськогосподарського виробництва.

Наукові здобутки Г.Р. Носова знайшли своє визнання не тільки в Україні, а й у всьому світі. Видатного вченого було відзначено орденом «Знак Пошани», медаллю «За доблесну працю», знаком «Відмінник освіти», а в 1992 році Указом Президента за заслуги у підготовці спеціалістів для народного господарства України, йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки та техніки України». Григорія Романовича заслужено відзначено Почесними грамотами Міністерства освіти та науки України і республіканської галузевої профспілки, Кіровоградської обласної ради народних депутатів. Його біографія увійшла до біографічного словника «Хто є хто в Україні» за 1997 рік від Кіровоградщини, який видав Інститут гуманітарних досліджень Української академії національного прогресу [15], та видано біобібліографічний покажчик наукових праць за 1963–1997 роки серії: Вчені Кіровоградського національного технічного університету [16].

Фундаментальні монографії: «Высокочастотный контроль в горном деле», «Автоматика и автоматизация мобильных сельскохозяйственных машин», «Автоматизация процессов доения на животноводческих комплексах», «Релейные устройства автоматики», «Электропривод и автоматизация технологических процессов животноводства и птицеводства», «Автоматизация ферм та спеціалізованих комплексів» внесли значний вклад у розвиток електрифікації та автоматизації сільськогосподарського виробництва України [16, 130].

Професор Г.Р. Носов зробив вагомий внесок у підготовку та виховання інженерних і наукових кадрів. Своім безпосереднім учителем його вважають близько 100 науковців. Багато учнів професора Г.Р. Носова нині вже самі досягли вагомих наукових результатів – вони обрані академіками і членами-кореспондентами Української академії аграрних наук, Академії інженерних наук України, Російської академії сільськогосподарських наук та Міжнародної академії технічної освіти, очолюють провідні науково-дослідні інститути країни та факультети і кафедри, є провідними спеціалістами науково-дослідних лабораторій і конструкторських бюро, стали заслуженими працівниками народної освіти України, заслуженими винахідниками та заслуженими діячами науки і техніки України. Його творчий шлях гідний для наслідування теперішньому і майбутньому поколінням.

Література

1. Технічна освіта на Кіровоградщині. Історичний нарис / Державний архів Кіровоградської області, Кіровоградський національний технічний університет; Упор.: В.А. Барабаш, Г.С. Бондаренко, О.В. Бондаренко, Ю.П. Бондарчук, О.О. Головата, С.І. Ілючек, О.Б. Коломієць, В.М. Орлик, М.М. Петренко (керівник), Н.В. Притюпа, М.П. Тупчієнко, Т.В. Чвань. – Кіровоград, 2009. – 240 с.
2. Наші професори (1929–2009 рр.). Біографічний довідник / За ред. М.І. Черновола. – Кіровоград: ПВЦ «Імекс-ЛТД», 2009. – 160 с.
3. Історія в особистостях. Кіровоградський національний технічний університет (1929–2009 рр.). Біографічний довідник / За ред. М.І. Черновола. – Кіровоград: ПВЦ «Імекс-ЛТД», 2009. – 242 с.

4. Федотов І.А. Будівництво інституту // Студентський вісник. – 1995. – № 4. – 5 травня.
5. Історичні віхи // Студентський вісник. – 1995. – № 3. – 7 березня.
6. ДАКО. - Ф. 823. - Оп. 2. - Спр. 58.
7. ДАКО. - Ф. 823. - Оп. 2. - Спр. 57.
8. ДАКО. – Ф. 3. – Оп. 8. - Спр. 9.
9. ДАКО. – Ф. 3. – Оп. 5. - Спр. 9.
10. ДАКО. – Ф. 3. – Оп. 8. - Спр. 25.
11. Академік Г.Р. Носов // Народне слово. – 1997. – 15 травня.
12. Історичні віхи // Студентський вісник. – 1999. – № 7. – 10 травня.
13. «Учись так, будто будеш жить вечно...» // Україна-центр. – 2007. – № 27. – 6 липня.
14. Наследники Носова //Украина центр. – 2009. – № 11. – 11 березня.
15. Хто є хто на Кіровоградщині. Видатні земляки: Випуск другий / Уклад.: Болгов В.В., Болгов І.В. – К: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2008. – 160 с.
16. Біобібліографічний покажчик наукових праць за 1963–1997 роки серії: Вчені Кіровоградського національного технічного університету / Уклад.: Кропівний В.М., Вірова Л.Г. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2011. – 172 с.
17. <http://www.universities.org.ua/kirovograd/129-kdtu>

**«СТРЕМЯВИДНАЯ» ТАМГА – ТАМГА БЕРКЕ?
(ДЖЕНДСКИЙ ВКЛАД В НУМИЗМАТИКУ КРЫМА)**

Від 1964 р. вважається, що кримські монети VIII ст.х. із так званою «стремено подібною» тамгою, випускалися правителем Золотої Орди джучидом Берке (656–65 рр.х.). Нещодавно подібна тамга була виявлена на пулах м. Дженд (південно-східне Приаралля). Аналізуючи нумізматичні дані та повідомлення історичних джерел, автор дійшов висновку, що дирхеми й пули з такою тамгою карбувались після 665 р.х., тобто після смерті Берке. Їх емітентом очевидно був тукайтимурид Уран-Тимур, що правив Кримським улусом за часів правління хана Менгу-Тимура (665–81 рр.х.).

У Джучи, старшого сына Чингиз-хана, было четырнадцать сыновей. Согласно кочевой традиции, полностью соблюдавшейся монголами, все они должны были иметь тамги, как личные, так и родовые. Но в мировой, преимущественно российской, историографии хорошо изучены только тамги потомков Бату (батуидов), менее изучены тамги Шибана (шибанидов)*. Знаки же других одиннадцати сыновей Джучи пока остаются за рамками внимания исследователей. Главная причина тому – недостаточная выявленность их на памятниках. Однако, как я попытаюсь показать ниже, скрытый резерв для открытий в области изучения джучидских тамг есть и среди хорошо, казалось бы, известных материалов.

При знакомстве с находками восточных монет** на городище Джан-кала, находящегося недалеко от берега р. Куван-дарья, (Кызылординская область, Казахстан), мною были выявлены несколько экземпляров пулов нового типа, чеканенных в г. Дженд.

Ав.– двойной линейный ободок.		Рев. – ободки те же.	
 بسكة جندد	Чеканка Дженда	بالاقر داايباد	Высочайшее спокойствие вечно

* Количество исследований исчисляется десятками. Чтобы не перегружать эту статью библиографическим аппаратом рекомендую обратиться к указанным в Списке литературы статье и книге П.Н. Петрова [6; 16] и книге В. Нуатаа [7], где собрана литература по тамгам джучидов и чингизидов вообще.

** Хранятся в частных коллекциях в Казахстане.

Рис. 1.

Тип является интересным не только в силу своей новизны и тем, что представляет ещё слабо изученную чеканку крупного города юго-восточного Приаралья. Особый интерес вызывает наличие так называемой «стремлявидной» тамги на одной стороне и сочетаемой с ней легендой на другой.

Тамга такого вида хорошо известна исследователям. До сих пор она встречалась на серебряных и медных денежных знаках, чеканенных на монетном дворе Крым. На дирхемах* тамга сопровождается легендой с титулом «Падишах ал-ислам нусрат ад-дунья ва ад-дин» – «Падишах ислама, защитник мира и веры». Впервые они опубликованы в 1905 г. А.К. Марковым [1, 179], а в 1964 г. С.А. Янина идентифицировала «стремлявидную» тамгу как знак правителя Улуса Джучидов Берке (656–65/ 1256–66 гг.) [2, 169]**. Такая её персонификация сложилась, в основном, из анализа титула. При этом кольцевая легенда, помещённая на стороне с тамгой, до сих пор остаётся непрочитанной.

Рис. 2.

Такая идентификация правителя-эмитента этих монет стала общепринятой и утвердилась в историографии [3, 24]. Но нумизматические материалы, ставшие известными в последнее время, требуют по новому взглянуть на вопросы когда и кем чеканены дирхемы и пулы с тамгой такой формы.

* «Дирхем» используется как общепринятое наименование средневековых серебряных мусульманских монет. Вопрос, назывались ли такие монеты в XIII в. в Крыму *ярмаками* или *барикатами* сейчас находится на стадии обсуждения.

** Наибольшее количество монет этого типа опубликовано в [4, 10–12].

П.Н. Петров, изучавший клад дирхемов XIII в. из Хорезма, пришёл к выводу о появлении двуногой тамги (так называемой «тамги Дома Бату») в 660-х г.х., при хане Менгу-тимура (665–681/1266–1282 гг.), и что тамга такого вида является знаком не Бату, а именно Менгу-тимура [6]. Такое заключение совпадает и с моим предварительным наблюдением над ранней чеканкой в Улусе Джучидов. Подтверждают его и монеты Крыма (665 г.х.) и Дженда (667 г.х.)* на которых помещена такая тамга. До этих годов нам неизвестно никаких монет, имеющих выраженные признаки для атрибуции их как джучидских. Нумизматики Поволжских улусов я в рамках этой статьи касаться не буду. Замечу только, что самые ранние, известные на данный момент, датированные монеты с тамгой Менгу-тимура чеканены в Сарая в 671, а в Булгаре в 673 гг.х. Каких-либо критериев для датировки других эмиссий этих дворов (имеющих двуногую тамгу, но не имеющих даты) годами ранее 665 г.х. у нас нет.

Использование других тамг, Великих каанов Мёнгке (649–658 гг.х. / 1251–1260 гг.) и Ариг-буги (658–662 гг.х. / 1260–1264 гг.) известно (в пределах территорий вошедших чуть позже в Золотую Орду**) в Булгаре. Тамга каана Гуююка (644–647 г.х. / 1246–1250 гг.) чеканилась на дирхемах [6, 175, тип II/2], находимых также в Приаралье. Имя Мёнгке есть на серебряных денежных знаках Булгара (вместе с тамгой) и Хорезма, а Ариг-буги (с его же тамгой) только Булгара. Анализ монетного материала джучидских улусов (Крыма, Булгара, Сарая, Хорезма, Дженда) позволяет утверждать, что до Менгу-тимура именно джучидского чекана не было, а тот, который вёлся в них, был маркирован тамгами или именами правителей Великой Монгольской империи (Еке Монгол улус), находившихся в Каракоруме. Подобная ситуация наблюдается и в Джагатайском улусе. Здесь джагатайская тамга (одна, без сопровождения угедеидской) появляется на дирхемах хана Борака, чеканенных в Алмалыке в 668 г.х. [7, 174, № 39]. Появление тамг на джучидских и джагатайских монетах чеканившихся в первой половине 660-х гг.х. было отражением разрушительных событий в Еке Монгол улус. Результат этих событий был утверждён на курултае прошедшем весной 1269 г. (667 г.х.) на берегу р. Талас. Из единой раннее империи (созданной Чингизханом) выделился в суверенное владение Джагатайский улус, наиболее тесно связанный в предшествующий период, с улусом Великих каанов. В числе участников курултая был назван и Менгу-Тимур, хан Золотой Орды***. И именно в этом году на серебряных монетах пограничного Дженда появляется двуногая тамга Менгу-Тимура. Хотя у нас нет прямых сообщений письменных источников о выходе Улуса Джучи из некогда единой империи, но общий ход истории, события 1250–1260-х гг., появление тамг местных владетелей, результаты

* Изображения и определения монет Дженда находится в Базе данных по восточной нумизматике размещённой в сети Интернет на сайте www.zeno.ru. №№ 4713, 5301, 96570.

** Чекан монет Мёнгке в других местах, Грузии, Ширване и пр., не рассматривается здесь.

*** Скорее этого хана представлял его двоюродный дед Беркечар, возглавлявший крупное военное соединение отправленное в помощь Кайду. [8, 187–188].

Таласского курултая, позволяют считать, что в течении 665–667 гг.х. этот улус также стал самостоятельным, отдельным государством. Двуногая же тамга Менгу-Тимура становится здесь «Главной, великой тамгой», как она отмечена на монетах, чеканенных в Булгаре [9, 32–33]*.

Таким образом, атрибуция «стремлявидной» тамги как знака джучида Берке, основанная только на анализе титула помещённого в безымянной монетной легенде, не находит подтверждения данными, ставшими известными в последнее время – выявленной даты начала джучидской чеканки и находки рассматриваемых здесь джендских пулов. Если считать её (тамгу – Е.Г.) джучидской**, то чеканка монет с ней началась с 665 г.х., то есть после смерти Берке. Именно с этого времени в Улусе Джучидов появляются знаки местных правителей. Считать же «стремлявидную» тамгу великокаанской и датировать монеты ранее указанной даты не позволяют известные тамги Великих каанов, имеющие другие формы.

Исследование легенды на одной из сторон джендских пулов (тип которых приведён в начале этой заметки) также достаточно определённо свидетельствует о чеканке их уже в эпоху Джучидов. Легенда на фарси «Высочайшее спокойствие вечно» вписывается в целую группу монетных легенд читаемых на пулах Крыма и дирхемах Булгара. В рамках этой статьи я рассмотрю только первые.

На медных монетах выпущенных в Крыму есть персоязычные «девизы». Вот некоторые из них***:

- «Счастье и успех» (м 24).
- «Твоё благополучие да будет вечным» (м 26).
- «Счастье да будет непреходящим» (м 30).

Легенды такого содержания не имеют аналогий в мусульманской нумизматике домонгольского и раннемонгольского (до конца XIII в.) периода. Проверка сочетаемости их с датами, тамгами, анализ художественного оформления показывают, что самым вероятным периодом для эмиссии подобных монет являются годы правления золотоордынских ханов Менгу-тимура, Туда-менгу, Тулабуги, то есть с 665 по 690 гг.х. Содержание легенд является аналогией девизу правления китайских императоров (*нянхао*), помещавшегося, в том числе, и на выпускаемых ими монетах. Монголы-батуиды рассматриваемого периода владели такими же набором атрибутов своей власти, какой использовался в верховной ставке, в Еке Монгол улусе. На последнюю сильно влияли дворцовые традиции покорённых империй Цзин, Си-ся, Сунн, транслированные чиновниками, перешедшими на монгольскую службу. Не последнюю роль играли буддий-

* Монеты, к сожалению, не имеют даты. Автор по результатам анализа кладов отнесла эту эмиссию к концу 60-х годов XIII в.

** Джучидские тамги – это не только привычная нам двуногая тамга, а вся группа тамг, принадлежавших как отдельным лицам, так и семейным кланам из рода Джучи.

*** Здесь приведено скорректированное чтение только нескольких подобных легенд. Всего же их, в Крыму, в три раза больше. Опубликовано в каталоге [10]. Номера типов даны по этой публикации.

ские и даосские доктрины^{*}. То есть, появление на джучидских монетах девизов, аналогичных китайским *нянхао*, скорее закономерность, чем случайное совпадение. Тем более, зафиксировано это почти на двух десятках монетных типов, чеканенных в двух улусах государства. В их число входят теперь и пулы Дженда, третьего улуса.

Оформление джендских пулов также близко к оформлению крымских: на одной стороне тамга и указание места чеканки; на другой только девиз. Разница существует только в расположении элементов легенды. На крымских указание места чеканки расположено, обычно, по сторонам тамги, на джендских – под ней. Только на крымских и джендских медных монетах использовано отглагольное существительное *би-сиккат* (чеканка)^{**}. В джучидской нумизматике известны, по крайней мере, на данный момент, только эти два случая. Особо выделю, что так же, как и в Крыму, в Дженде «девиз» чеканится именно на пулах, как со «стремявидной» тамгой, так позже и без неё. А серебряные монеты обоих дворов имеют совершенно другое оформление и формуляры легенды. То есть, здесь мы видим близкие идеи и принципы, влиявшие на оформление денежных знаков выпущенных на столь удалённых друг от друга дворах.

Таким образом, приведённые выше факты, наблюдения и сравнения показывают, на мой взгляд, что известные нам три типа монет со «стремявидной» тамгой (один серебряный и два медных) выпущены после 665 г.х. и к Джучиду Берке отношения не имеют. Тем не менее, «родственность» их очевидна, подтверждается наличием тамги одного типа. И автору статьи остаётся высказать свою версию их происхождения.

Несмотря на, вроде бы, уверенные сообщения источников о разделе земель западнее р. Иртыш между сыновьями Джучи, прежде всего Бату, Орду-ичена и Шибана, границы их территорий были условными. При необходимости, старший правитель Улуса Джучи мог наделить (и наделял!) оглана из одного семейного клана владениями на территории другой семьи. Поэтому, при работе с письменными памятниками XIII в. нужно очень осторожно определять родовую принадлежность того или иного Джучида исходя из его упоминания в источнике в связи с той или иной территорией. Примером тому может быть наделение Шибанидов владениями в Крыму, которое было произведено Берке [12, 167]. Напомним, что коренные юрты Шибана были на восток от р. Урал, до Сыр-дарьи, севернее и северо-восточнее Аральского моря^{***}. После перехода в 665 г.х. Золотой

^{*} Девизы на китайских монетах зачастую являются сокращёнными фразами из даосской «Книги перемен». Вопрос о содержании таких легенд на Крымских и Булгарских денежных знаках, а так же об историческом и административно-политическом контексте их появления изучался мной отдельно. Эта идея была представлена научной общественности на VII МНК в Бахчисарае в 2008 г. и в материалах конференции «Мир ислама: история, общество, культура» [11, 67].

^{**} Тип крымских см. [9, м 20]. Чеканен в годы правления хана Туда-менгу, 681–682 г.х. [12, 183–184].

^{***} Вопрос о существовании моря в XIII в. я не рассматриваю. Для ориентирования на современной географической карте это и не важно.

Орды к Менгу-тимуру, который стал её первым ханом, вилайеты Крым и Кафа были переданы Уран-тимуру [14, 58]*, сыну Тука-тимура, бывшего тринадцатым сыном Джучи.

О том, что в это время было в восточном Приаралье письменные источники практически полностью умалчивают. Даже Джамаль Карши, побывавший в Дженде в 1270-х гг., оставил исторически малоинформативную заметку об этом городе [15, 156]. В течении следующих ста лет, до рубежа шестого и седьмого десятилетий XIV в., у нас отсутствуют каких-либо надёжные сведения по истории и сюзеренным владениям в нижнем течении Сыр-дарьи. В это время власть в Сыгнаке захватывает тукатимурид Мубарек-ходжа. После него в 1370-х гг. правит его родственник выдающийся Урус-хан. А в 1379 г. у потомков последнего город и область отнимает Токтамыш, также из рода Тука-Тимура. Чем объяснить такую настойчивость тукайтимуридов из разных колен к подчинению себе Сыгнакского вилайета? По видимому тем, что у них были права на владения им, тем, что кто-то из их предков был наместником здесь, поставленным более высокой властью. Но насколько обширно было это владение, и в какие годы вилайет находился под тамгой тукайтимуридов сказать трудно**. Фактически, для реконструкции некоторых исторических явлений у нас есть «стремлявидная» тамга и упомянутые выше события XIII в.

Поскольку тамги на монетах Улуса Джучидов, как самостоятельного государства, появляются, как уже говорилось, только в 665 г.х., то датировать крымские дирхемы и пулы со «стремлявидной» тамгой предыдущими годами, правлением Берке, у нас нет оснований. Напомню, что при нем Крымским улусом управляли наместники из рода Шибана. Именно в 665 году золотоордынский хан Менгу-тимура приходит к власти и передаёт Крым тукатимуриду Уран-тимуру. И тогда же начинается чеканка датированных дирхемов с двуногой тамгой Менгу-тимура. Некоторые из этих дирхемов перечеканены из серебряных монет со «стремлявидной» тамгой, что показывает нам хронологическую близость и, вероятно, последовательность эмиссий, но не отвечает на вопрос о том, сколько лет чеканились монеты с датой «665». Ведь смена типа и даты произошла только в 673 г.х.*** Количество известных монет и штемпельных разновидностей [4, 13–20] позволяет предполагать, что они чеканились не один, 665, год, а их эмиссия была более продолжительная. Это значит, что для перечеканки ранних монет

* Фигурирует в источниках ещё как Узан-тимура, Урунг-тимура и Урангбаш.

** Следует отметить, что трёхногая «тарак»-тамга известная как тамга тукатимуридов Гиреев впервые появилась на анонимных пулах Сыгнака при хане Урусе или Токтамыше, также тукатимуридах. То есть, на пятьдесят-сорок лет раньше, чем она впервые появилась на монетах Крымского ханства.

*** См. Базу данных по восточной нумизматике в сети Интернет www.zeno.ru, № 99127.

было несколько лет*. В течении этого срока могли быть выпущены и дирхемы со «стремявидной» тамгой.

Для второй половины шестидесятых годов XIII в. нам известны только два джучида, чья власть распространялась на Крымский улус. Это батуид Менгу-тимур, чья двуногая тамга хорошо известна, и тукатимурид Уран-тимур, чья тамга до сих пор была нам незнакома. То есть, «стремявидная» тамга могла принадлежать только последнему, других чингизидов имевших право помещения тамги в Крыму в это время не было.

Но возможна ли чеканка монет с двумя разными тамгами в пределах одного улуса? Возможна. В нумизматике Джагатайского Улуса есть примеры, когда разные тамги, угедеида Кайду и джагатаидов, чеканились на монетах разных городов одного улуса в годы правления упомянутого хана [16, 170]. Происходивший из старшего рода, великого каана Угедая, Кайду назначал наместников из джагатаидов в разные районы государства и те выпускали денежные знаки со своей тамгой. При этом монеты были так же анонимными, как дирхемы и пулы со «стремявидной» тамгой. В Улусе Джучидов во второй половине 680-х гг.х. в Крыму, Булгаре, Хорезме, Сарае выпускаются монеты с тамгами разных видов, в том числе с совершенно отличной от двуногих тамг «трехногий тамгой с ушками у головки». Недавно было высказано предположение, что это может быть знак батуида Кунчека, сына Тарбу, брата хана Тулабуги [17, 65].

Таким образом, мы считаем возможным предположить, что во второй половине шестидесятых годов XIII в. в Крыму чеканятся и обращаются именные с двуногой тамгой дирхемы батуида Менгу-тимура, бывшего ханом во всей Золотой Орде, и анонимные дирхемы и пулы со «стремявидной» тамгой наместника тукатимурида Уран-тимура. Ему же, или одному из его родственников, подчинялся Джендский улус, где приблизительно в этот же период (согласно анализу легенды на одной из сторон) выпускаются пулы с тамгой такого же типа. Решение вопроса – когда и при каких условиях прекратился выпуск серебра и меди со «стремявидной» тамгой – уже выходит за рамки этой статьи, поскольку требует дополнительного исследования.

* Подтвердить или опровергнуть это наблюдение возможно с помощью штемпельного анализа, когда будет установлена последовательность смены штемпелей и место в ней тех, которые использовались для перечеканки монет других типов. Статус этих перечеканок ещё не совсем ясен. Возможно они были чьей-то частной инициативой, а не целенаправленной акцией правителя на вывод дирхемов со «стремявидной» тамгой из обращения. Ведь известны же крымские дирхемы Менгу-тимура 673 г.х. перечеканенные из его серебряных монет 665 г.х. См., например, экземпляр на сайте К.К. Хромова в сети Интернет: <http://www.hordecoins.folgat.net/qrim/JD.Qm.I.3ar.nd.1.01.001.jpg>. В свою очередь, известны дирхемы со «стремявидной» тамгой перечеканенные из крымских дирхемов без тамги, но с именем Тимур-туки (или -буки). Одни из них представлен здесь на Рис. 2.

Литература

1. Марков А.К. О монетах хана Ногая. Дополнение к статье. // ТМНО. – Т. III. – Вып. 2. – М., 1905.
2. Янина С.А. О монетах приписываемых чекану хана Ногая // Материалы Сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР. Тезисы доклада. – Баку, 1965.
3. Петров П.Н., Ускенбай К.З. Вопросы исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хана Токты (690/1291 – 712/1312–1313 гг.) // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2010. – № 1. – С. 10–54.
4. Хромов К.К. Монеты западной части Улуса Джучи. Часть I. Йармаки Крыма. Раздел I. Серебряные монеты, чеканенные до правления хана Токту // Восточная нумизматика в Украине. Часть II. Сборник публикаций. – Киев, 2007.
5. Петров П.Н. Клад из Дев-кескен-кала и вопросы начала чеканки серебряных монет в Джучидском улусе // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 3. – Казань, 2010.
6. Петров П.Н. Очерки по нумизматике монгольских государств XIII–XIV веков. – Нижний Новгород, 2003.
7. Nyamaa В. The coins of Mongol empire and clan tamgha of khans (XIII–XIV). – Ulaanbaatar, 2005.
8. Костюков В.П. Улус Джучи и синдром федерализма // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2007. – № 1.
9. Сингатуллина А.З. Джучидские монеты Поволжских городов XIII века. – Казань, 2003.
10. Лебедева В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII – нач. XV в.) // Вестник Одесского музея нумизматики. Сборник статей по нумизматике Северного Причерноморья. – Одесса, 2004.
11. Гончаров Е.Ю. «Исламизация» монет Улуса Джучидов // Мир ислама: история, общество, культура. Тезисы докладов II Международной научной конференции 28–30 октября 2010 г. – М., РУДН, 2010.
12. Пономарёв А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XIV вв. – в печати.
13. Сабитов Ж.М. Берке и его правление в Золотой Орде // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды. Сборник научных статей, посвященный памяти В.П. Костюкова. – Астрахань, 2011.
14. Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: по материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-Асрар». – СПб., 2006.
15. Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах / Введение, пер. с арабо-персидского, коммент., текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова (История Казахстана в персидских источниках. Т. I.). – Алматы, 2005.
16. Петров П.Н. Тамги на монетах монгольских государств XIII–XIV вв. как знаки собственности // Труды II Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков» (Муром, 2003). – М., 2005.
17. Рева Р.Ю. Улус Джучи в 686–690 гг.х. // XVI Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 2011. – С. 65–67.

Список сокращений

ТМНО – Труды Московского нумизматического общества.
РУДН – Российский университет Дружбы Народов.

**ПРОВІДНА РОЛЬ ХЕРСОНЬСЬКОГО ЗЕМСТВА
У ЗАПОЧАТКУВАННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ БОРОТЬБИ
З ЕПІЗООТІЯМИ СИБІРСЬКОЇ ВИРАЗКИ**

Стаття присвячена проблемі діяльності місцевих органів самоврядування по боротьбі з епізоотіями – епідеміями інфекційних хвороб тварин, зокрема сибірської виразки наприкінці XIX ст.

У XIX ст. значного поширення набула епізоотія чуми домашньої худоби. Центральна імперська і місцеві влади вимушені були вжити цілий комплекс ветеринарно-поліцейських заходів, що дало певний результат, і тоді у 80-ті роки в північних, центральних і південних губерніях Російської імперії на перший план вийшла захворюваність сибірською виразкою. Сибірська виразка, сибірка (anthrax) – особливо небезпечна для тварин і людей інфекція, яка здавна була поширена у світі і, як видно з назви, саме в Росії.

На жаль, питання щодо діяльності місцевих органів самоврядування по боротьбі з епізоотіями – епідеміями інфекційних хвороб тварин, у даному випадку сибірської виразки, що передаються також і людині, – залишається мало-дослідженою. Стосовно Херсонської губернії у спеціальних працях знаходимо інформацію тільки про організацію перших масових щеплень проти сибірки вакциною Ценковського у маєтку Скадовського та його ініціатив у цій справі [1]. Тому дослідження діяльності Херсонського земства, як одного з найбільш активних, направленої проти розповсюдження сибірської виразки серед домашньої худоби і людей залишається актуальним та обумовлює завдання нашої розвідки. Маємо на меті з'ясувати роль Херсонського земства у комплексі вітчизняних заходів, спрямованих на боротьбу із сибірською виразкою, однією з епізоотій, на початковому етапі.

Відомо, що влітку 1881 р. у Херсонській губернії, а саме на околицях містечка Білозерки з'явилися випадки захворювання людей сибірською виразкою. Про це місцевий поміщик Г.Л. Скадовський повідомив повітовій земській управі. Нові випадки захворювання працівників, що переносили шкури померлих тварин, змусили Г. Скадовського усвідомити, що його господарство уражене сибірською виразкою. Епізоотія овець, що почалася влітку в Херсонському повіті, продовжилась і наступної зими, чого раніше не було. Знаючи про успішний досвід щеплення вакцини проти сибірки Луї Пастером у Франції, Г Скадовський звернувся за допомогою саме до нього. Але умови, виставлені французькими спеціалістами, виявилися неприйнятними. Тоді Г. Скадовський вирішує випробувати ще один варіант порятунку від страшної хвороби, проте цього разу має задум скористатися напрацюваннями вітчизняних науковців, зокрема професора Л.С. Ценковського, який у Харкові успішно завершив свої дослідження по отриманню вакцин, придатних для щеплення овець. Отож, на губернських земських зборах сесії 1883 р.

Г. Скадовський запропонував присутнім запросити професора Л.С. Ценковського для проведення дослідів із щеплення проти сибірки. Земські збори, визнаючи наростаючу шкоду від епізоотії власникам-вівчарам і загрози здоров'ю населення, доручили управі запросити професора і виділили для цього 500 руб. [2, 1–4].

У відповідь на звернення губернської управи до власників про сприяння організації запланованих заходів Г.Л. Скадовський у власному маєтку облаштував лабораторію, де з первинного матеріалу, що був виготовлений професором Л.С. Ценковським у біологічній лабораторії Харківського університету, культивувався матеріал для щеплення. Перші щеплення влітку 1885 р. зробив земський ветеринарний лікар П.В. Вознесенський, всього було вакциновано 1333 вівці пана Скадовського.

У листопаді 1885 р. до Білозерки для публічного контролю за результатами проведеного щеплення прибули губернатор, голова і члени губернської земської управи, директор та викладачі Херсонського сільськогосподарського училища, лікарі та ветеринари. Спочатку професор Л.С. Ценковський зробив коротку доповідь про епідеміологію сибірської виразки, проведену роботу з вакцинації в Харкові та Білозерці, продемонстрував за допомогою мікроскопа наявність у крові бактерій антраксу. Для подальшої роботи була обрана комісія у складі голови – губернського лікарського інспектора Р.А. Сотничевського, та членів комісії: старшого лікаря земських богоугодних закладів М.Л. Поппера; губернського ветеринарного лікаря А.А. Краєвського; ветеринарного лікаря 34-ї артилерійської бригади А.М. Руденка; викладача сільськогосподарського училища М.З. Воронова; директора цього ж училища А.А. Ніколаєва; членів губернської земської управи В.П. Андрієвського та П.І. Дебренадера; секретарем комісії запросили секретаря губернської управи А.А. Русова [3, 11].

Для дослідження імунітету щеплених тварин взяли 30 овець – по 10 з кожної з трьох груп тварин, яким робили влітку вакцинацію різної кратності. Цим тваринам, а також 10 не вакцинованим вівцям ввели шприцом під шкіру розбавлену водою кров із серця вівці, що тільки-но загинула від сибірської виразки. За результатами кількаденного нагляду комісія констатувала, що з контрольних 30 щеплених вакциною Ценковського овець жодна із заражених сибіркою не загинула від цієї хвороби, а з 10 не вакцинованих – загинуло 9 овець. На підставі отриманих результатів було зроблено такий висновок: «На основаних всего вышеизложенного, комиссия вполне убедилась, что вакцины, приготовленные профессором Ценковским, предохраняют овец от заражения натуральным контактием сибирской язвы» [4, 21].

Отже, перший вітчизняний досвід виготовлення і практичного застосування вакцини проти сибірської виразки у 1885 р. завдяки ініціативі та активній участі у цій справі Херсонського земства, особливо гласного Г.Л. Скадовського, виявився цілком успішним. Наступних років щеплення, вже значно досконалішим методом і з блискучими результатами здійснювалось тисячам овець не тільки Г.Л. Скадовського, а й деяких інших вівчарів, а також телятам і коням. Успішні досліді вакцинації продовжувались Г. Скадовським та учнями Л. Ценковського

і після передчасної смерті професора за кордоном влітку 1887 р. Зауважимо, що загибель тварин від самої вакцинації і потім щеплених у сумі складала біля 1%, що відповідало даним, які були отримані у Франції при застосуванні вакцини Пастера.

Улітку 1888 р. запобіжні щеплення власними сибірковими вакцинами почала робити й Одеська бактеріологічна лабораторія. Але після кількох успішних вакцинацій сталась велика невдача – невдовзі після щеплення 4414 овець власника Панкеєва у Дніпровському повіті Таврійської губернії, яке було виконане неякісною одеською вакциною, від сибірської виразки з них загинуло 3589 овець. Такий прикрий факт значно підірвав авторитет засновника і керівника першої вітчизняної бактеріологічної станції – професора І.І. Мечнікова, та його учнів-помічників (у майбутньому відомих учених) – М.Ф. Гамалії та Я.Ю. Бардаха. Одеська станція вимушена була припинити виготовлення і, відповідно, застосування вакцини від сибірки [5, 114–115].

Такий трагічний випадок змусив уряд Росії засумніватись у вирішальних можливостях щеплень. З метою попередження повторень подібних прикрий інцидентів у майбутньому Медичний Департамент Міністерства внутрішніх справ у грудні 1888 р. видав циркуляр, яким обмежив можливості сільських господарів використовувати щеплення. Тепер воно могло проводитися тільки з дозволу Департаменту і при суворому нагляді місцевої лікарської інспекції та ветеринарно-поліцейських чинів.

Зважаючи на постійно зростаюче поширення епізоотій сибірської виразки у країні, Міністерство внутрішніх справ ще у 1885 р. видало циркуляр з «особым наставлением для действий против сибирской язвы». Ця особлива настанова містила: загальні поняття про сибірську виразку; перелік заходів з попередження і для припинення епізоотії; способи найкращого захисту людей і тварин від зараження сибіркою. В рекомендованих настановах про щеплення ще не йшлося, вакцинація ж, яку з 1885 р. щорічно з незмінним успіхом здійснював Г. Скадовський, а потім, уже за його прикладом, іще кілька господарів, бажаного ефекту у зв'язку з незначним її поширенням, не давала. Про це свідчать такі дані. Так, у 1889 р. захворювання на сибірську виразку були зафіксовані в усіх повітах Херсонської губернії: в 39 пунктах хворіла 9 291 вівця, з них загинуло – 8 157 (87,79%); у 109 пунктах хворіло коней 782 голови, з них загинуло 563 (71,99%); у 76 пунктах хворіло 985 голів рогатої худоби, з них загинуло 348 (35,32%); у 6 пунктах хворіло 497 свиней, з них загинуло 347 (69,82%) [6, 19]. При цьому сибірка досить часто вражала й людей. Повітові санітарні лікарі у 1887 р. констатували 385 випадків захворювань людей, у 1888 р. – 320 таких захворювань, перебіг хвороби здебільшого проходив у тяжкій формі, мали місце й смертельні випадки [7, 85]. Все більше ставало очевидним, що самі ветеринарно-поліцейські заходи, без масового розповсюдження щеплення, не зможуть забезпечити результативної боротьби з епізоотіями сибірської виразки, які наростаючими темпами завдавали шкоди економіці власників поголів'я худоби не лише краю,

а й цілої держави. Крім того вони загрожували здоров'ю та життю все більшої кількості населення.

Саме тому при ветеринарному комітеті Міністерства внутрішніх справ була скликана особлива комісія для вивчення питання вакцинації проти сибірки. Постановою наради цієї комісії дозволялося проведення щеплень вакциною сибірської виразки в Херсонській, Харківській, Таврійській і Катеринославській губерніях.

Враховуючи блискучі результати щеплень вакциною Л.Ценковського у господарствах Скадовського, деяких інших скотарів Херсонської губернії, до речі, і того ж пана Панкєєва, який не відмовився від наступних щеплень після катастрофи з одеською вакциною, у Таврійській губернії, Херсонська губернська управа склала проект «Правил о производстве прививок вакцин сибирской язвы овцам». Губернські збори ці правила схвалили і погодились на навчання ветеринарних лікарів по приготуванню вакцин і дослідженню збудників сибірки. З цією метою управа в кінці 1889 р. – на початку 1890 р. відрядила на навчання 3 лікарів на бактеріологічній станції Харківського ветеринарного інституту [8, 28].

У свою чергу, нарадою при ветеринарному комітеті Міністерства з метою остаточного з'ясування питання «по поводу предохранительных прививок вакцин сибирской язвы постановлено было ... произвести такие прививки особою комиссиею и в возможно широких раз мерах». Ця особлива комісія розпочала свою діяльність саме в Херсонській губернії. До її складу увійшли голова ветеринарного комітету Міністерства Н.В. Ієрусалимський, директор Харківського ветеринарного інституту А.А. Раєвський, професор того ж інституту І.М. Садовський, член ветеринарного комітету І.І. Еккерт, почесний член Харківського ветеринарного інституту, херсонський землевласник Г.Л. Скадовський. На допомогу комісії для проведення щеплень губернська управа відрядила майже всіх земських ветеринарних лікарів [6, 22].

Таким чином, у квітні – травні 1890 р. було піддано вакцинації в Херсонській і Таврійській губерніях 16 260 овець (з них загинуло 109, тобто, досить незначний відсоток); великої рогатої худоби 109 голів (без жодних утрат); коней 70 (загинуло двоє жеребчиків за нез'ясованих обставин), а також було вакциновано 11 свиней – втрат не зафіксовано. Проведеними комісією контрольними дослідженнями зараження сильними збудниками сибірської виразки щеплених тварин «еще раз констатировано было, что путем предохранительного вакцинирования животных достигается полнейшая возможность предохранить в хозяйстве смертность скота вообще и овец в частности от сибирской язвы, ибо, становясь после вакцинации иммунными по отношению к сильному контагию, животные вместе с тем теряют восприимчивость и к натуральному заражению сибирской язвою» [6, 23].

На такій нозі комісія закінчила свою роботу, і такі дуже добрі результати дослідів передала на розгляд ветеринарного комітету Міністерства. Комітет схвалив роботу Херсонського земства і дозволив йому відкрити власну лабораторію під керівництвом Харківського ветеринарного інституту. Перша в країні Херсон-

ська земська ветеринарна бактеріологічна лабораторія для здійснення щеплень проти сибірки і виконання бактеріологічних досліджень розпочала свою діяльність у вересні 1892 р. [9, 133].

Через певний час лабораторія стала займатись і бактеріологічною діагностикою сапу, туберкульозу, актиномікозу та інших захворювань тварин, що передавались і людям, а також щепленнями проти деяких із них.

Отже, в Херсонській губернії завдяки зусиллям земства зародилося щеплення у практичних обсягах вакциною проти сибірської виразки. Херсонське земство утримувало пріоритет у вітчизняній організованій боротьбі з епізоотіями сибірки на початковому етапі, що в кінцевому підсумку привело до ліквідації масової захворюваності тварин і людей цією особливо небезпечною інфекційною хворобою.

Література

1. *Базилевская Н.А., Мейер К.И., Станков С.С., Щербакова А.А.* Выдающиеся отечественные ботаники. – М.: Учпедгиз, 1957; *Метелкин А.И. Ценковский Л.С.* Основоположник отечественной школы микробиологов. – М., 1950; *Калита В.* Профессора Ценковского называли украинским Пастером // *Здоров'я України.* – 2007. – № 3.

2. *Опыты прививки антракса (сибирской язвы) в м. Белозерке Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства.* – 1886. – № 1.

3. *Протокол публичного испытания иммунитета овец после прививки им ослабленных культур антраксных бактерий // Сборник Херсонского земства.* – 1886. – № 1.

4. *Протоколы комиссии по наблюдению за овцами, подвергшимся 5-го ноября контрольному заражению кровью овцы, павшей от сибирской язвы // Сборник Херсонского земства.* – 1886. – № 1.

5. *О предохранительных прививках сибирской язвы // Сборник Херсонского земства.* – 1888. – № 10.

6. *По вопросу о сибирской язве: Доклады Херсонской Губернской земской управы Губернскому собранию XXVI очередной сессии 1890 года // Сборник Херсонского земства.* – 1890. – № 10.

7. *Отчет Херсонской губернской земской управы по исполнению постановлений губернского земского собрания XXV очередной сессии 1889 года // Сборник Херсонского земства.* – 1889. – № 9.

8. *К вопросу о деятельности ветеринарного персонала // Сборник Херсонского земства.* – 1891. – № 11.

9. *О предохранительных прививках сибирской язвы в Херсонской губернии // Ветеринарная хроника Херсонской губернии.* – 1893. – № 12.

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АРХЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Показано наукову та суспільну значимість археографічної діяльності, з'ясовано вплив опублікованих збірників документів та довідково-інформаційних видань на розвиток історичної науки; шляхом аналізу опублікованих документальних видань, висвітлено внесок архівістів-археографів в розвиток археографії та створення джерельної бази історичних досліджень.

Українська археографія має власну історію, давні традиції, значну історіографію. Від дослідження історії її розвитку певною мірою залежить подальше розроблення теоретичних проблем, серед яких потребують вивчення передусім питання предмета археографії, її методу, функціонального зв'язку з іншими джерелознавчими дисциплінами, розроблення науково обґрунтованої типології документальних видань. Сьогодні це має вирішальне значення для подальшого вдосконалення методики публікації джерел.

Глибоке вивчення історії розвитку української археографічної думки дає можливість дослідити конкретні історичні умови складання категоріального апарату, теорії й методики публікації історичних джерел. Історія археографічної діяльності – це один з показників рівня розвитку сучасної культури. Вона варта уваги і з точки зору з'ясування особливостей поширення історичних знань, оприлюднення документальних джерел, формування суспільної свідомості тощо.

Значну роль в організації та провадженні спеціальних історичних досліджень з археографії у 1990–2000-х рр. відіграли відділ СІД Інституту історії України НАНУ, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАНУ, університетські спеціалізовані кафедри, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, архівні установи. Оприлюдненню актуальної новітньої інформації прислужилися такі авторитетні часописи: «Студії з архівної справи та документознавства» (1996 р.), «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики» (1997 р.), «Український історичний журнал» (1957 р.), «Пам'ятки» (1999 р.), «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (1999 р.), «Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України» (1999 р.) та ін. Вивчення історії зародження та шляхів створення власної української археографічної школи, її представників, загального та особливого в її доробку, регіональної специфіки є актуальною темою сучасних досліджень. Зокрема, можна назвати праці Я.Д. Ісаєвича, М.В. Галушко, О.М. Колосовської, С.В. Сохань, Н.М. Шалашної, Г.І. Ковальчук, Н.Ф. Королевич, В.І. Ульяновського, Н.І. Черниш та ін.

Мета публікації – показати наукову та суспільну значущість археографічної діяльності, з'ясувати вплив опублікованих збірників документів та довідково-інформаційних видань на розвиток історичної науки; шляхом аналізу опублікованих документальних видань визначити внесок архівістів-археографів у розвиток археографії та створення джерельної бази історичних досліджень.

Об'єктом дослідження став процес організації та розвитку археографічної діяльності в період становлення археографії як науки.

Предметом дослідження обрано виявлення закономірностей, особливостей і провідних тенденцій в організації археографічної діяльності державних та громадських установ, вивчення досвіду та здобутків архівістів-археографів у справі публікації історичних джерел.

Наприкінці XVIII ст. в архівній справі основним методом описування документальних фондів був метод реєстраційно-охоронного опису. Він характерний для періоду зберігання книг у відомчих архівах при земських і громадських канцеляріях. Залежно від потреб канцелярій склалися внутрішні описи на документи окремих книг; до окремих документів групи чи багатьох книг збірки; списки, реєстри чи переліки усіх книг архіву. Ці «сумарії» документів мали функції посібників, що дозволяли орієнтуватися у змістові документів та склалися за хронологічною, або іменно-хронологічною ознакою. Документи обліковувалися за «інвентарним описом» (т. зв. «книги записні») [1].

Переведення документів з канцелярій до державних архівів поставило питання про створення уніфікованих систем опису архівних фондів, а оскільки масово це здійснювалося в кінці XVII – у XVIII ст., то оформлення методів археографічного опису документів почалося лише у XVIII ст. Перший в Україні науководвідковий апарат, що може характеризуватися як археографічний довідник, – це каталог Львівської збірки судово-адміністративних книг (1787–1800) [2].

В історіографії, джерелознавстві та архівістиці на походженні терміна «археографія» й досі стикаються спірні погляди. Якщо порівняти застосування цього терміна різними спеціалістами, котрі працювали із джерелами, то виявимо різні підходи. Привертає увагу різне використання поняття «археографія» та надання йому досить суперечливого змісту.

Найдавніше застосування терміна «археографія» пов'язане з традицією описання та вивчення рукописних слов'янських пам'яток давньої писемності (зокрема, й конфесійних пам'яток). Також слід нагадати, що термін «археографія» («archaeography») знаходимо у праці французького лікаря та археолога-аматора Шарля Спона про його подорожі Грецією та Малою Азією «Miscellanea eruditaе antiquitatis» (1685 р.). Поняття, що він сконструював із двох грецьких слів (αρχαίος – давній, первісний та γραφο – пишу), мало б означати «описування старожитностей», але вживалося для визначення науки, завдання якої – розповідь про всі «залишки минувшини» (рухомі та нерухомі). Згодом, упродовж XIX та, особливо, XX ст., і, зокрема, у Росії й СРСР археографія перетворилася на взаємопов'язаний комплекс спеціальних історичних дисциплін про прийоми, методи та способи публікації історичних писемних джерел (едиційна археографія), пошук і збирання таких джерел поза архівосховищами (польова археографія), завдання й методи їх пошуку в архівах та інших сховищах (евристична археографія), а також їх описування й оприлюднення інформації про місця їх зберігання, склад та зміст (камеральна археографія) [3].

Уперше походження терміна як спеціальний предмет дослідження історика-архівіста розглядається у статті російського дослідника С.В. Чиркова на початку 80-х років ХХ ст. [4].

Історія «термінологічного становлення» та формування української археографії в загальних рисах уже простежувалася у працях Г.В. Боряка, де аналізуються тенденції розвитку археографії як дисципліни, що вивчає все коло питань, пов'язаних з уведенням ретроспективного архівного та рукописного джерела в науковий обіг: пошук, опрацювання, наукове описування, складання описів, підготовка публікацій документів [2, 108].

Г.В. Боряк вважає, що термін «археографія» з'явився, «значною мірою, стихійно під час загальних дезінтеграційних процесів, що характеризували історичну науку ХІХ ст., зокрема в ході відокремлення й розмежування спеціальних історичних дисциплін, але його зміст не визначався однозначно». Дослідник доводить, що навіть на початку ХХ ст., коли диференціація історичного знання вже визначила коло спеціальних наук, таких, як палеографія, архівістика, джерелознавство, – археографії надавали різного значення і трактували її в контексті дипломатики, архівістики, бібліографії, археології, віддаючи їй функції або пошуку і публікації, або «критичного описування» на стадії, що передувала історичному аналізу джерел [2, 70].

Термін «археографія» спочатку застосовувався дуже широко – для описування, вивчення, підготовки до видання на основі спеціальних методик передачі тексту документів та проведення наукових досліджень на базі цих джерел. Власне так трактувалося завдання Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові, яка існувала впродовж 1843–1921 рр. й отримала назву Київської археографічної комісії [5]. Підготовлений Ф.Г. Лебединцевим до 25-річного ювілею Комісії огляд її наукової діяльності свідчить про те, що вона була спрямована на завдання розшуку та публікації архівних документів [6].

Спочатку питання про методи описування джерел і публікацію описів, інвентарів та описувань актових джерел не ставилося як окреме завдання. Це пояснювалося тим, що Комісія працювала на матеріалах створеного за сприяння її членів при Університеті св. Володимира в 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів, де було зібрано близько шести тисяч гродських, земських і міських актових книг та 460 тис. окремих документів Київської, Подільської і Волинської губерній, починаючи від ХVІ ст. Це відбулося на другому значному видавничому проєкті – «Архиве Юго-Западной России».

Спроби уніфікувати заголовки як ранні форми камеральних археографічних методик відобразилися у виданнях «Памятников», де було репрезентовано документи з історії православних братств, соціально-економічні та політичні документи [7]. Це дало змогу відпрацювати перші підходи до формування заголовків за предметно-видовими ознаками документів. На жаль, багато проєктів не здійснилося за браком коштів, через дублювання з виданнями Петербурзької

археографічної комісії, яка здійснювала видання «Актов, относящихся к истории Западной России» [8].

Вимога поєднання публікації документів, монографічного дослідження та науково-довідкового апарату – цікава особливість перших археографічних видань не лише Київської комісії, а й усіх подібних інституцій, передусім Петербурзької археографічної комісії. На нашу думку, це становить органічну особливість розвитку археографії як науки, коли на першому етапі для неї, як і для методів історичного пізнання XIX ст. в цілому, характерні синкретичні методики, які з часом, у міру розвитку науки, спеціалізувалися й оформилися в окремі методи історичного дослідження, а також у види наукової продукції. Таким, наприклад, був проект М.Д. Іванишева щодо вже згаданого «Архива Юго-Западной России», реалізованого у 35 томах по восьми тематичних частинах у 1859–1914 рр. [9].

Слід зазначити, що надалі під час реальної роботи з окремими томами «Архива ЮЗР» упорядники відмовилися від принципу поєднання монографічного дослідження з публікацією архівного матеріалу. Монографічне дослідження перетворюється на наукову передмову або коротку за обсягом вступну статтю. Після понад 50 років діяльності Комісії за пропозицією М.Ф. Владимирського-Буданова [10] виникає спеціальний вид видання Комісії – «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов» (К., 1911. – Вип. 1; К., 1916. – Вип. 2), де публікувалися звіти Комісії (т.зв. «Летопись занятий Комиссии»), розгорнуті дослідження й короткі розвідки, джерела з історії України [11].

Лише на початку XX ст., поширюючи свої завдання, разом з актовим матеріалом Комісія звернула увагу на наративні та картографічні джерела. Виникають проекти С.Т. Голубева («Летопись Ф. Софоновича», «Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI–XVII ст.»), В.О. Кордта («Материалы по истории русской картографии»), О.І. Левицького («Южнорусские летописи»: Львівський літопис, літопис І. Єрлича, літопис С. Величка), А.С. Криловського («Собрание сочинений Мелетия Смотрицкого») [6]. Ці проекти, хоча й були розпочаті, та, на жаль, у ті часи не були завершені. Втім, за визнанням сучасних істориків, розроблені київськими вченими едиційні методики значно вплинули на формування вітчизняної археографічної практики другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, для більшості документальних публікацій XIX – початку XX ст. характерне широке виявлення документів та вміщення до них джерел, які подавалися вперше, хоча інколи вони й дублюються. Систематизація матеріалів здійснювалася за тематико-хронологічним принципом, практично, всі збірники містять відповідний науково-довідковий апарат. Цілком закономірно, що в перші роки підготовки публікацій документів археографи переважно звертали увагу на принципи передачі тексту документів. Такий підхід дав змогу на першому етапі розвитку археографії не тільки задовольняти зростаючі потреби історичної науки в комплексах джерел, а й стимулювати дослідження та дискусії з проблем історії України.

Література

1. *Ватуля Б.С.* Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков / Б.С. Ватуля. – К., 1952. – 238 с.
2. *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г.В. Боряк. – К., 1995. – 479с.
3. *Добрушкин Е.М.* История отечественной археографии: современне проблемы и задачи изучения / Е. М. Добрушкин. – М., 1989. – 270 с.
4. *Чирков С.В.* О применении термина «археография» в начале XX в. / С.В. Чирков. // Археологический еженедельник за 1981 г. – М., 1982. – Вып. 1. – С. 21–25.
5. *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К., 1993. – С. 47–50.
6. *Колесник І.І.* Українська історіографія: XVIII – початок XX ст. / І.І. Колесник. – К., 2000. – 238 с.
7. Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. 1. – Арк. 161.
9. *Ульяновський В.* Незнаний том «Архива Юго-Западной России» / В. Ульяновський // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 360–369.
10. ЦДІАУК. – Ф. 849. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 204 (М.Ф. Владимирський-Буданов був головним редактором видання – Н.З).
11. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вып. 1. – С.44–45.

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ЛЮТИЙ – ЖОВТЕНЬ 1917 р.)**

Стаття присвячена дослідженню податкової політики Тимчасового Уряду в українському селі.

Однією із підвалин стабільного економічного розвитку держави є виважена, продумана податкова політика. Тому вивчення історичного досвіду, на прикладі діяльності Тимчасового Уряду, надзвичайно важливе у процесі реформування податкової системи. Оподаткування селянства в історичному контексті завжди викликало інтерес науковців. Однак такого роду студії здебільшого висвітлюють загальний розвиток податкової системи держави, податкову політику в цілому в Україні та її законодавче забезпечення [1–2, 5–7]. Окремого спеціального дослідження, яке б розкривало податкову політику Тимчасового уряду в українському селі, поки що немає. Цими обставинами й обумовлюється актуальність обраної для статті теми.

Автор даної розвідки ставить за мету висвітлити податкову політику Тимчасового Уряду в українському селі з березня 1917 р. по жовтень 1918 р. Об'єктом вивчення визначено політику Тимчасового Уряду у сфері оподаткування, предметом – заходи в оподаткуванні українського селянства.

Лютнева революція 1917 р. виявилася переломним моментом у долі багатьох народів Російської імперії, в тому числі й українців. Вона активізувала не тільки загальнодемократичний, але й національно-визвольний рух на території колишньої імперії Романових. Уперше за багато років в українського народу з'явилася можливість утворити власну державу. 3 березня 1917 р. у Києві почала функціонувати Українська Центральна Рада, яка з перших днів діяльності стала набувати статусу законодавчого органу. Однак, будучи залежною від Тимчасового уряду, власної податкової політики вона проводити не могла, тому всі податки збиралися за старою системою [1, 134].

Поземельний податок було впроваджено ще 10 грудня 1874 р. і суттєвих змін він не зазнав [2, 33]. Механізм визначення ставок податку та його збору регулювався «Уставом про прями податки». За одиницю оподаткування державним поземельним податком були селянські надільні та общинні землі, окрім казенних. Загальна губернська сума податку затверджувалася міністром фінансів. Механізм її нарахування був таким: загальна площа десятин землі, що підлягали оподаткуванню, множилася на середню по губернії ставку податку з десятини землі, затверджену законодавчо. Сума податку, призначена міністром фінансів, розподілялася між повітами губернськими земськими зборами відповідно до кількості, цінності чи дохідності земель кожного повіту. Сума податків, призначена губернськими земськими зборами на повіт, розкладалася між селянськими общинами чи окремими землевласниками повітовими земськими управами на підставах, визначених повітовими земськими зборами для розкладки місцевих

земських зборів [3, 2]. Розкладка державного поземельного податку між повітами проводилася в губерніях Казенною палатою, її пропозиції затверджувалися Губернським комітетом у справах земського господарства. У разі незгоди губернатора чи голови Казенної палати з думкою більшості комітету справа передавалася на розгляд Міністра фінансів спільно з Міністром внутрішніх справ [3, 2–3].

Існували категорії ділянок, які звільнялися від оподаткування поземельним податком. Серед них були землі євреїв-хліборобів, ліси, що вважалися захисними лісовими площами, землі, зайняті штучними лісами на строк 30 років з дати висадки лісу. Також за згодою міністра фінансів від поземельного податку на строк до 3-х років звільнялися селянські общини, які прийняли серйозні заходи з покращення ґрунтів на землях, залишених переселенцями [3, 2–3].

Повітові земські управи повинні були доставляти казенним до 1 листопада кожного поточного року дані про платників податків. Зокрема, інформацію про розміри десятин, які підлягали оподаткуванню, та загальну суму податку з них. У разі відсутності таких відомостей податок з платника визначався за ставками попереднього року. Державний поземельний збір як селянами, так й іншими платниками цього податку вносився двічі на рік. За першу половину року з 1 січня по 30 липня, другу – з 1 липня по 31 грудня включно. Невнесений платниками податок вважався недоздачею, на яку нараховувалася пеня по 1 % в місяць, але рахунок вівся не за кількістю днів, а по місяцях. Так, після 15 числа неповний місяць рахувався за повний. Для спрощення обрахунків сума пені заокруглювалася до цілих. Сума в 50 коп. рахувалася за руб., а менша сума в розрахунок не бралася [3, 2–4]. Сплата недоздач із казенних зборів, які накопичувалися під час переходу землі від одного господаря до іншого, покладалася на нового власника.

Для збору недоздач державою був передбачений такий механізм: місцеве казначейство після збігання терміну по сплаті податку передавало інформацію по недоздачах та їх платниках до органів МВС протягом тижня. Для сплати недоздачі давався строк у 2 місяці, після чого правоохоронні органи вдавалися до примусового її стягнення, вираховуючи з прибутків неплатника. Якщо протягом 1,5 року недоздача не була стягнута, то майно неплатника або ділянка продавалася з аукціону за розпорядженням Губернського правління і з дозволу Казенної палати [3, 4]. Надавати розстрочку у сплаті недоздач міг тільки міністр фінансів за погодженням з міністром внутрішніх справ, але у сумі не більше 3 тис. руб. на строк до 5 років. В особливо складних випадках міністр фінансів за погодженням з міністром внутрішніх справ міг надавати розстрочку і відстрочку недоздач, які рахувалися за селянами всіх категорій без обмеження суми з умовою розрахунків строком до 5 років. Загальна тривалість розстрочок становила не більше 10 років. У разі необхідності надати селянам пільги на сплату окладних зборів губернське керівництво робило розпорядження про призупинення збору до часу розгляду цих клопотань та стягнення недоздач шляхом віддачі боржників на заробітки і продажу їх майна.

Виплата земського земельного збору регулювалася «Уставом про земські повинності». Згідно з законом, земські повинності відправлялися селянами або

шляхом грошових зборів, або натурою по «нарядам и очередям» чи в інший спосіб. Земські повинності, які відбували селяни, поділялися на постійні (звичай, грошові збори) і тимчасові (встановлені на тимчасовий період). До тимчасових належали і надзвичайні збори з земель, які вводилися Імператорським наказом на «час руху військ». На відміну від державних податків, грошові земські збори мали місцеве призначення, оскільки зібрані кошти використовувалися для потреб губернії чи області [4, 129].

Згідно з законом, повинності поділялися на губернські та повітові. Серед них ключове місце належало земському земельному зборові. Він стягувався із «зручних» земель, наданих для користування як приватним особам, так і селянським громадам, та державних, навіть якщо ці землі прибутку не приносили. Під словом «зручні» малися на увазі орні, сінокісні, степові, лісові та інші землі, які значилися в межових книгах, планах, договорах купівлі-продажу тощо.

Державні землі, надільні і ті, власниками яких були селянські громади, обкладалися земськими зборами на тих самих підставах, що й приватні землі. Для правильного нарахування земських зборів у губерніях та повітах створювалися Губернські та Повітові оціночні комісії, головним завданням яких було визначення ставки податку в тому чи іншому повіті та губернії. Зборами даних, необхідних для подальшої оцінки, займалися Губернські земські управи. До їх компетенції входило складання «предположений» про загальні підстави оцінки нерухомого майна і передача цих даних на обговорення Губернської оціночної комісії, а також ведення їх документації.

До обов'язків Повітової земської управи належало: ведення поземельних книг і описів інвентарів всіх належних оцінці земель у повіті, подача даних губернській земській управі, необхідних для загальної оцінки майна, оцінка окремих земель, майна, ведення діловодства Повітової оціночної комісії. Нерухоме майно оцінювалося за середньою частотою прибутковості. Прибутковість земель і лісів вираховувалася за даними останніх 9 років. Для обрахування прибутковості земель повіті розподілялися за якістю ґрунтів та іншими чинниками, які впливали на прибутковість землі. Строки внесення земських податків співпадали у часі зі строками внесення державних земельних податків. До того ж самою державою передбачалося, що земські збори з селянських громад вносяться платниками у скарбницю спільно з державними податками [4, 146п–147].

Через нестабільну політичну та економічну ситуацію податкові надходження до бюджету були мізерними. Ситуація була скрутною, оскільки, з одного боку, частина селян зайняла очікувальну позицію, з іншого, – почастишали погроми маєтків та господарств заможних селян, котрі сплачували найбільше податків до бюджету [5, 15].

Улітку 1917 року Тимчасовий уряд спробував здійснити ряд реформ у податковій сфері. Вони виявилися конче необхідні в умовах величезного дефіциту бюджету, який був спустошений через витрати на постійні бойові дії на фронтах і нестабільною політичною ситуацією. Для більшого наповнення скарбниці було підвищено ставки державного прибуткового податку і введено

новий одночасний податок на фізичні та юридичні особи, чий річний дохід перевищував 10 тис. руб.

12 червня 1917 р. Тимчасовий уряд провів реформу прямого оподаткування, підвищивши неоподаткований мінімум з 850 руб. до 1000 руб. на рік, а мінімальну податкову ставку до 12 руб. з тисячі, тобто з 0,7% до 1,2%. Для порівняння: ставка податку на прибуток у 10 тис. руб. зросла з 3% до 7% [6, 323]. Інший закон, також від 12 червня 1917 р., уводив одноразовий податок для фізичних і юридичних осіб. Таким чином, продовжувалася практика запроваджених ще царатом одноразових податків.

У цьому випадку це був додатковий, тобто повторний прибутковий податок для тих, чий дохід перевищував 10 тис. руб. на рік. Його ставка дорівнювала ставці прибуткового податку. Таким чином, доходи були оподатковані двічі. Для тих, чий доходи перевищували 400 тис. руб. на рік, ставка податку складала 60 % – і це без урахування інших державних і місцевих податків і зборів. При доході в 100 тис. руб. і більше ставка прибуткового податку складала 40 % і вище.

Окрім вищезазначених податків, на селян накладалася також і розверстка продовольства, яке було украй необхідне армії. Вона була встановлена Тимчасовим урядом і продубльована Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом [7, 57]. Ставки розверстки для селян були завищені, оскільки точної статистики про врожайність у селянських господарствах не було. За отримане продовольство держава розраховувалася з селянами, однак за зниженими цінами. У випадку відмови селянина поставляти зерно розверстка здійснювалася за ціною на 15% нижчою від твердих цін [8]. Ціни на хліб, які встановлювала держава, були досить низькими, тому багато селян, намагаючись уникнути «хлібної повинності», хотіли приховати, а тоді й збути хліб спекулянтам за набагато вищими цінами, уникаючи сплати податків [9].

Намагаючись запобігти такій ситуації, Тимчасовий уряд видав постанову про передачу хліба державі. Сутність цієї постанови полягає у задачі надлишкового хліба у розпорядженні влади [10]. Варто відзначити, що крім розверстки продовольства на селян накладались реквізиції сільськогосподарського інвентарю. Продовольчі комітети реквізували інвентар, що не використовувався, ним розпоряджався продовольчий комітет для різного роду потреб [11]. Власне держава, проводячи розверстку селян, намагалася забезпечити потреби армії та міста, які через довготривалі бойові дії були у стані продовольчої кризи [12]. Після збору урожаю 1917 року ситуація на селі ще більше загострилася, у разі відмови селян здавати хліб його забирали силами фронтових заготівельних команд. У серпні 1917 р. розверстка здійснювались грубо військовим шляхом. Такі дії підривали довіру незаможних селян до влади [7, 57–59].

Усі податки збиралися Тимчасовим урядом відповідно до законів, що діяли на території Російської імперії. Платежі йшли до загальноросійської державної скарбниці. В умовах прагнення до автономії Центральна Рада могла розраховувати тільки на щедрість Тимчасового уряду.

Література

1. *Ярошенко П.О., Мельник П.В.*, та ін. Історія оподаткування: Навчальний посібник. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004.
2. *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмаша. – К.: Атіка, 2001. – 70 с.
3. Свод Уставов Российской Империи в ХVІ ст. / Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – СПб.: Б. изд., 1916. – Т. 4: Устав о земских повинностях. – С. 129–367.
4. Свод Уставов Российской Империи в ХVІ ст. / Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – СПб.: Б. изд., 1916. – Т.5: Устав о прямых налогах. – С. 1–215.
5. *Чеботарьов Ю.* Селянський рух в Україні в 1917 р. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940.
6. *Волобуев П.В.* Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
7. *Борисов В.И., Чернобаев А.А.* Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918). – Луганськ, 1997.
8. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 8 січня.
9. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 29 січня.
10. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 27 березня.
11. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 9 липня.
12. Вісник Одеського земства. – 1917. – 11 вересня.

**РІШЕННЯ XX З'ЇЗДУ КПРС ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ
ЧИННИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ
ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ**

Аналізується вплив ухвал XX з'їзду КПРС на становище партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах розгортання десталінізації та лібералізації політичної системи СРСР.

XX з'їзд КПРС відбувся в лютому 1956 року, ставши примітною подією повоєнної радянської історії, оскільки його підсумки затвердили та розвинули деякі ліберально-демократичні чинники постсталінського етапу розвитку СРСР та союзних республік. Спричинені ним перетворення в суспільстві, у владі стали офіційним чинником еволюції політичного ладу від деспотично-комуністичного до ліберально-тоталітарного стану.

Ухвали з'їзду безпосередньо не посутньо зачіпали становище партійно-державного апарату. Проте сам ефект критики культу особи першим секретарем ЦК, засудження масових репресій, помітні тенденції лібералізації політичної системи, подальші антисталінська пропагандистська кампанія та жвава реакція громадян на ці дії влади не могли не спричинити очевидні зміни в становищі партійно-державного апарату.

Порушена тема завжди викликала достатньо багато уваги з боку науковців. Відновлення втраченого наприкінці 1960-х – у першій половині 1980-х років інтересу до періоду «хрущовської відлиги» спричинило появу низки публікацій вітчизняних та зарубіжних пошуковців. Після того, як Україна виборола незалежність і згинула комуністична система, новий історіографічний період позначився появою низки серйозних досліджень, дотичних до теми нашої статті [1].

Протягом останніх двох десятиріч з'явилися публікації нових архівних матеріалів, зміст котрих проливає світло на раніше не відомі сторінки історії, важливі аспекти нашої проблеми [2].

Проте досі не достатньо акцентовано увагу на еволюції партійно-державної номенклатури Української РСР у післяз'їздівський період. Тож нам видається актуальним дослідження тих змін, яких зазнав управлінський апарат після XX партз'їзду. Важливим виглядає й те, як переглядалася номенклатурою власна роль у державній політичній системі, формувалося її ставлення до тієї десталінізації, котра після 1956 року значною мірою визначалася власне партдержапаратом.

Якщо вважати, що рішення XX з'їзду зовсім не мали на меті послаблення режиму, а лише його зміцнення, то й оновлення політичного статусу партійно-державного апарату мало забезпечувати посилення його ролі в суспільстві. Тому слід мати на увазі, що після XX з'їзду не випадково продовжувалися започатковані в попередні роки пошуки вдосконалення правлячих структур.

Зважимо й на думку, висловлену С. Білоконем, котрий наголошує, що М. Хрущов на форумі захистив клас управлінців, порятувавши його від тієї загрози, перед якою вони весь час перебували в часи Сталіна. Відтепер партійно-державні апаратники «справді забезпечували собі дальше панування і майбутнє довгожителство, яке згодом стало викликати заздрість ... політичної еліти світу. ...Сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл – ось що критикував Хрущов, а не культ комуністичної сваволі» [3, 106–107]. Дійсно, першим секретарем КПРС фактично було запропоновано заміну культу особи Сталіна на тоталітарний культ партії, а точніше – партійної номенклатури.

Тому керівництво Кремля лише розвантажувало зацентралізовану управлінську машину, перекладаючи частину відповідальності «згори» на «місця», чим, між іншим, також посилювало власний авторитет у регіонах. При цьому завдяки повальному оновленню керівників республік та областей, що було здійснене з ініціативи Хрущова в ті роки, номенклатура цього рівня мала підтримати політичний курс керівництва держави і першого секретаря КПРС. Адже до влади приходили не лише не скомпрометовані у сталінський період, а й особисто віддані Хрущову та його команді апаратники.

Таким чином, лише партійний апарат реально займався десталінізаційними заходами. Його роль у суспільних процесах від цього безмірно зросла, значення в житті держави піднеслося як ніколи раніше. Отже, апарат мав значну зацікавленість в успішному проведенні саме такого політичного курсу, пов'язуючи його з фігурою виразника своїх інтересів М. Хрущова. А десталінізація політичного ладу, набувши масштабності в післяз'їздівський період, була покликана, крім іншого, бажанням нового лідера реформувати управлінський апарат. Останнє створювало сприятливі умови для поєднання в громадській свідомості думки про суспільну користь від заходів, спрямованих на реформування апаратного механізму управління, з одного боку, і щирої ілюзії щодо зацікавлення номенклатури в лібералізації політичної системи СРСР, із другого.

Разом із тим, слід наголосити, що тоді розгортався реванш номенклатури, ширилася її своєрідна помста за масштабні репресії сталінізму проти неї у 1930-х роках. Тому логічно визначити апаратну перебудову після XX з'їзду КПРС ще й як прояв політичної боротьби номенклатури за власні права, складову курсу на десталінізацію, доволі результативну акцію чиновництва в його змаганні за владу в післясталінському СРСР. Звичайно, до кінця мотиви, котрими визначалися вчинки партійного та державного апаратів у ті часи, розкрити складно. Проте не викликає сумніву, що номенклатура в післясталінському Радянському Союзі залишалася дійсно управлінською силою, потужним центром кадрової політики влади. Позбавлення її після XX партз'їзду жорсткого контролю і надання значної самостійності лише розв'язувало руки для активізації діяльності.

Можна стверджувати, що чітко визначеної односпайної концепції проведення десталінізації не існувало взагалі. Ні на XX з'їзді, ні на подальших партійних форумах жодного разу не вживалося таке поняття. Мали місце тільки окремі безсистемні кроки влади на реалізацію самої ідеї десталінізації. Їх здійснював

переважно апарат. Тож зрозуміло, що він не прагнув повести десталінізацію надто далеко, оскільки не міг піти проти себе самого.

Між тим, після з'їзду апарат функціонерів усе більше опинявся під вогнем критики як партійців, так і пересічних громадян. Одним із ключових звинувачень на адресу номенклатури був закид щодо її надмірної чисельності. Справді, навіть офіційні дані показують громіздкість цих утворень. Так, 1940 року в апаратах обкомів, крайкомів, Центральних Комітетів Компартій союзних республік СРСР налічувалося 16 тис. 719 працівників. Станом на 1 січня 1956 року цей показник зріс до 20 тис. 563 осіб. При цьому лідерство належало ЦК Комуністичної партії України, номенклатурний склад якого збільшився за вказаний час на 52,6%!

Критика бюрократичних збочень у діяльності партійного і радянського апарату в нашій літературі має вестися з позицій боротьби за його зміцнення і вдосконалення, а не з позицій обивателів, котрі ратують за анархічне свавілля і прагнуть скомпрометувати в очах народу органи пролетарської диктатури» [4, 573–574].

Однак регулювати процес мало вдавалося. «Записка» відділу культури ЦК КПРС «Про розвиток радянської літератури після XX з'їзду КПРС» від 11 травня 1957 року гостро критикувала помилкову лінію журналу «Новый мир», передовсім, за «тенденції до огульного охаювання партійно-державного апарату, який у деяких творах трактується як такий, що складається геть із переродженців і бюрократів». Тут же дісталось й українському часописові «Вітчизна». У надрукованому ним циклі віршів М. Гірника «Короїди» (красномовна сама назва!) «трудовому народові протиставляється як така, що втілює державний апарат, група «ситих і тупих», байдужа до потреб та інтересів мас» [4, 573–574].

У наступній «Записці» «Про деякі нездорові явища в Московському відділенні Спілки письменників» згадується письменник П. Бляхін, який на пленумі правління Спілки письменників СРСР відкрито заявив про корупцію (кримінальний злочин!) партійно-радянського апарату, «вихованого для здійснення культу особи» [5, 637–682].

На зборах парторганізації Спілки письменників України, як повідомляла у грудні 1956 року «Правда» [6], розглянуто персональну справу В. Швеця, який «припустився антипартійних, хуліганських висловлювань, спрямованих на підрив дружби між народами». Дісталось від письменника й партапаратів. Газета конятувала, що В. Швець заслуговує на виключення з КПРС, але, з урахуванням щиросердого визнання помилок і осуду власної поведінки, його лише перевели в кандидати у члени КПРС, тобто, фактично залишили в партії. Поетові А. Малишку за подібну провину лише вказано і строго попереджено.

На грудневому (1956 року) пленумі ЦК КПРС М. Хрущов здійснив спробу наступу на партійно-радянську бюрократію, яка виявилася невдалою, оскільки жодної ухвали з цього питання партійне зібрання не прийняло. Проте, було досягнуто принципової згоди про доцільність зменшення числа номенклатурних кадрів. Протягом січня – березня 1957 року до ЦК КПУ надійшли пропозиції Міністерств щодо скорочення структури апаратів, а також зменшення кількості

заступників міністра. Секретаріат ЦК почав оперативно вивчати листи. Проте скорочення в міністерствах числа заступників (як правило, до 3–4-х) здійснювалося, практично, автоматичним шляхом. Різко обмежувалося апаратне наповнення відомств. Так, у системі Міністерства промисловості м'ясних і молочних продуктів чисельність номенклатури мала впасти на 41 одиницю (із 415 до 374 осіб). Крім того, об'єднувався ряд трестів та управлінь, а окремі з них ліквідувалися [7, 48–49].

Лютневий (1957 року) пленум означив значно крутіший поворот. Тоді першому секретареві вдалося зробити набагато більше, адже на його пропозицію замінити галузевий принцип управління на територіальний було вирішено розпочати рішучу децентралізацію управління промисловістю і скоротити більшість союзних міністерств. 10 травня 1957 року Верховна Рада, згідно з рішеннями пленуму, ухвалила відповідний Закон СРСР, чим було закладено засади формування Рад Народного Господарства. Управління промисловістю і будівництвом відтепер перебудовувалося за територіальним принципом. Ліквідовувалося 141 міністерство, а регіональні Раднаргоспи (усього 105, у тому числі в Українській РСР – 11, число яких пізніше змінювалося) забирали повноваження столичних міністерств і відомств, посутньо розширюючи вплив провінції на економічні (та й політичні) процеси.

Восени 1957 року було звернуто увагу на районну ланку, оскільки обкоми вже зазнали помітних змін раніше. У доповідній секретаря ЦК КПРС М. Сулова до Президії Центрального Комітету 14 вересня було сказано: «З метою спрощення і подальшого вдосконалення апарату сільських райкомів партії вважаємо за необхідне змінити нинішню структуру райкомів партії, скасувати інструкторські групи райкомів і міськкомів партії по зонах МТС і скоротити штати райкомів.

Передбачається мати в сільських райкомах, як правило, три секретарі, а в невеликих райкомах – два секретарі райкому партії. Намічається запровадити для сільських райкомів три групи за штатами залежно від кількості населення, економіки району і чисельності партійної організації». Пропонувалося в райкомах першої групи мати 18 відповідальних і 3 технічних працівники, другої – 15 і 3, третьої – 12 і 2 працівники відповідно. Підсумком акції мало стати скорочення райкомівської номенклатури на 15% [8, 118–119].

Згодом обкомівська номенклатура, захистивши на червневому (1957 року) пленумі Хрущова від спроби групи Молотова, Кагановича, Маленкова, не безпідставно відчула себе впливовим чинником вищої політики, справжньою владою в СРСР. Тож вона й надалі зовсім не хотіла ревізії хрущовського курсу і гіпотетичного повернення до старих порядків, коли періодичні чистки апарату були нормою репресивного режиму. Тож її прохрущовську позицію на пленумі й після нього цілком можна виправдати особистими інтересами. Популярність першого секретаря серед керівників другого ешелону КПРС після цього й надалі незмірно переважала авторитет його колег по керівництву держави [8, 383–384].

У жовтні 1957 року відставка маршала Г. Жукова з усіх посад означала усунення армії з політичного життя, її підпорядкування партійному апаратові.

Помітно послабився і вплив Міністерства внутрішніх справ, КДБ, які жорстко контролювалися відділами ЦК КПРС, а на місцях – відповідними партійними комітетами, перш за все, через номенклатурну практику призначення керівництва для цих органів.

Це виглядало як становлення повновладдя М. Хрущова, оскільки у верхівці не залишилося жодного серйозного конкурента для першого секретаря. Персональна боротьба за перерозподіл влади завершилася перемогою останнього та очевидною політичною стабілізацією. М. Хрущова було визнано главою держави, а колишні соратники сталінської школи відійшли в тінь, втративши вплив на велику політику. Такий розвиток подій тоді якнайкраще відображав інтереси правлячої партійно-радянської номенклатури. Її тріумф гарантував панування в країні радянського чиновництва, яке й надалі відверто і послідовно зміцнювало свою владу.

Література

1. *Бжезінський В.* Великий провал. Народження і смерть комунізму у двадцятому столітті // *Всесвіт*. – 1992. – № 1–6; *Боффа Дж.* История Советского Союза: В 2 т. – Т. 2: От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев – 1941–1964 / Пер. с ит. – М.: Международные отношения, 1990. – 768 с.; *Эльгелинг В.* Политика и культура при Хрущеве и Брежнев (1953–1970 гг.). – М.: АИРО-XX, 1999. – 294 с. та ін.; *Барсуков Н.А.* На пути к XX съезду КПСС. Трудная правда о культе личности // XX съезд КПСС и его исторические реальности. – М.: Политиздат, 1991. – 190 с.; *Сторінки політичної історії України / Авт.-укл.: Л.В. Земляк, А.Н. Ковальов, Г.М. Мінгазутдінов, Н.М. Недоступ та ін.* – К.: Либідь, 1990. – 219 с.; *Опенкин Л.А.* Были ли повороты в развитии советского общества в 50-60-е годы? // *Вопросы истории КПСС*. – 1988. – №8. – С. 52–65; *Его же.* Оттепель: как это было. – М.: Наука, 1991. – 160 с.; *Зубкова Е.* Маленков, Хрущёв и «оттепель»: Полемиические зарисовки // *Коммунист*. – 1990. – № 14. – С. 86–94; *Аджубей А.И.* Те десять лет // *Знамя*. – 1988. – № 6. – С. 112–130; *Бурлацкий Ф.* Хрущев: Штрихи к политическому портрету // *Литературная газета*. – 1988. – 24 февраля; *Гейфтер М.* Судьба Хрущева. История неусвоенного урока // *Октябрь*. – 1989. – № 1. – С. 88–101; *Кожукало И.П., Шаповал Ю.И.* Н.С. Хрущев на Украине // *Вопросы истории КПСС*. – 1989. – № 9. – С. 63–75; *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; *Баран В.К., Даниленко В.М.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К.: Вид. дім «Альтернатива», 1999. – 258 с.; *Кульчицький С.* Відлига // *Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001*. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.; *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.; *Фролов Ю.* Крушители империи СССР. Книга четвертая. – Донецк: Издательство «Донеччина», 2002. – 480 с.; *Тимциуник В.* Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): Моногр. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 490 с.; *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева.* – М.: Прогресс, 1997. – 410 с.; *Аксютин Ю.В.* Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М.: РОССПЭН, 2004. – 488 с.; *Баран В.К.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; *Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы.

1945–1964. – М.: Россия молодая, 1993. – 198 с.; *Кожин В.* Россия. Век XX. 1939–1964. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. – 448 с.; *Пыжиков А.В.* Хрущевская «оттепель». 1953–1964. – М.: Олма-Пресс, 2002. – 278 с.; *Шестаков В.А.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – М.: Наука, 2006. – 296 с. та ін.

2. Аппарат ЦК КПСС и культура. 1958–1964: Документы / Сост. В.Ю. Афиани и др. – М.: РОССПЭН, 2005. – 872 с.; Модели общественного переустройства России. XX век / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2004. – 608 с.; Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и др. документы / Под ред. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Млечин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.; Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – М.: РОССПЭН, 2003. – Т. 1, 2, 3; Україна: хроніка XX століття. Роки 1946–1960: Довідкове вид. / О.В. Андрощук, О.Г. Бажан, Г.Б. Басара та ін.; В.А. Смолій (голова ред. кол.), НАН України, Інст-т історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 398 с. та ін.

3. *Білокін С.І.* XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / Україна XX століття // Україна XX століття: У 6 т.: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – 696 с.

4. Аппарат ЦК КПСС и культура...

5. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 704.

6. «Правда». – 1956. – 4 декабря.

7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 704.

8. Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / Сост.: О.В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 773, [2] с. – (Документы советской истории / редкол.: Andrea Graziosi, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) [и др.]).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1795–1874 РОКАХ (ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД)

Розглянуто види нормативно-правових актів Російської імперії крізь призму регулювання рекрутської повинності. Досліджувана законодавча база структурована відповідно до сфери регулювання рекрутської повинності. Структуровано та досліджено одинадцять таких сфер. Доведено, що для регулювання рекрутської повинності була створена відповідна законодавча база.

*Никто не может отговариваться
неведением закона, когда он был
обнародован установленным порядком
Св. Зак., Т.1, Зак. Осн., 62*

Сьогодні спостерігається поживлення інтересу до вивчення соціальної та військової історії, взаємовідношення влади та суспільства в Російській імперії. Після завершення Північної війни Російська імперія приєдналася до числа найвпливовіших держав, що визначали «баланс сил» в Європі. Інтереси нової імперії забезпечувала вміла дипломатична система, що спиралася на підтримку безздатного та численного війська і флоту. Цьому сприяла вдало сформована, як для того часу, система комплектування, що базувалася на рекрутській повинності. Необхідність військової реформи в сучасній Україні актуалізує потребу звернутися до історії розвитку збройних сил та їхню взаємодію з суспільством через систему комплектування армії і флоту.

Проблема правового регулювання рекрутської повинності в Російській імперії не була предметом спеціальних досліджень науковців, побіжно вона розглядається у працях видатного російського правознавця ХІХ ст. М.М. Коркунова [3].

Основа нашого дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу нормативно-правової бази здійснення рекрутської політики визначити особливості та форми законодавчих актів щодо регулювання акції проведення рекрутських наборів.

До кінця ХVІІІ ст. у Російській імперії повністю сформувалась абсолютна монархія, характерною рисою якої було максимальне зосередження влади в руках однієї особи. У таких умовах існування розгалуженого професійного державного бюрократичного апарату та постійної численної гарно підготовленої армії було життєвою необхідністю, основним чинником, що забезпечував існування самої монархії [1, 59].

Під законотворчим процесом розумілось два можливих варіанти створення закону: шляхом підготовки тексту за Височайшим розпорядженням або на підставі пропозицій державницьких структур, за умови, якщо буде визнана необхідність прийняття нового закону або редагування старого. Законодавець

чітко визначав, що жодна державна установа не могла підготувати та ввести в дію жоден законодавчий акт, так само, як і жоден закон не міг набрати чинності – без затвердження його Самодержавною владою [2, 21].

Для законотворчої діяльності абсолютизму характерна досить велика регламентація всіх сторін суспільного та приватного життя. Тому особливе значення надавалось формам правових актів та правового регулювання. Ми вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні детальніше, що дасть змогу більш чітко зрозуміти законодавчий процес регулювання рекрутських наборів та рекрутської повинності як однієї з головних повинностей, що покладалося на населення Російської імперії.

1. Маніфести. Першою формою законодавчих актів у Російській імперії були маніфести, які підписувалися імператором та контрасигнувалися головою Державної ради і стосувалися всього населення та всіх державних структур [3, 120]. Населенню у формі маніфестів оголошувалися особливо важливі події з життя держави. Безсумнівно, рекрутські набори також відносяться до таких подій [3, 125].

2. Регламенти. Акти, що визначали загальну структуру, статус та напрямки діяльності окремих державних установ.

3. Іменні укази. Документи, які видавав та підписував монарх. У них формувалися рішення, що стосувалися конкретних державних установ чи посадових осіб і, відповідно, їм адресувалися: Сенату, міністерствам, губернаторам. Іменні укази доповнювалися уставами, установами або регламентами [2, 23].

4. Укази. Могли видаватися монархом або ж від його імені Сенатом в разі необхідності вирішити конкретну справу чи випадок, уведення чи відміну конкретних установ, норм чи принципів діяльності. Вони містили правові норми та адміністративні приписи та адресувалися, як правило, певному визначеному органу чи особі і були обов'язкові до виконання лише для них.

5. Установи. Система законів, що регламентують утворення структур, їх склад, предмет та порядок діловодства.

6. Устави. Система нормативно-правових актів, що встановлюють порядок певної особливої частини управління, збірки, в яких містились норми, що стосуються певної сфери державної діяльності.

7. Наказ визначає закони, звертаючись до державної чи судової установи або ж особи та визначає спосіб її дії: тут особливий наголос робиться на її обов'язках та правах [3, 315]. Коли Устав обмежується окремо однією певною частиною справ, тоді він називається Наказом, отже, Устав – це більш менш повне зібрання наказів, а наказ – це окрема частина Уставу.

8. Інструкція – слово іншомовного походження, що означає те ж саме, що й наказ. Але разом з тим вона відрізняється більш стислою формою, на відміну від наказу, і видається на ім'я особи, а не цілих структур управління.

9. Грамота дається на ім'я окремих осіб або їх груп, визначає їх права та обов'язки, носить урочистий характер, затверджується Височайшим підписом і разом з цим є документом, який узаконює визначені права.

10. Положення – це узаконення стосовно певного предмету, що визначає його у всіх проявах [2, 23]. Воно становило сукупність правил, які визначали устрій, права та обов'язки установ, навчальних закладів, наукових та інших товариств, права та обов'язки посадових осіб, устрій побуту окремих станів та груп населення.

11. Думка. Визначення Державної Ради називаються думками. Якщо вони будуть Височайше затвердженими, то стають законом [4, 40].

12. Доповідь. Деякі державні установи та посадові особи надають свої пропозиції на Височайший розгляд у формі доповіді. Якщо доповідь, що має структуру закону, буде затверджена монархом, то вона стає законом.

13. Височайший наказ є формою донесення Височайшої волі до інформування зацікавлених осіб та установ про призначення на посаду, надання категорій посади та ін. [2, 24].

14. Уложення. Сукупність законів, що були зібрані у певній послідовності і регламентували певну частину законодавства або навіть все законодавство (наприклад, кримінальне уложення).

15. Журнали Комітету міністрів. Якщо вони були Височайше затвердженими, то ставали законом.

Залежно від змісту та призначення документа, кожному з цих актів повинна була відповідати певна форма. Однак на практиці форма та зміст не збігалися. Основною причиною цього була неопрацьованість у досліджуваній період поняття «закон» як нормативно-правового акта вищої юридичної сили. Не зважаючи на всю різноманітність нормативно-правових актів, композиційно вони мали ряд спільних рис. Як правило, вони поділялися на такі частини: заголовок, преамбула, основний текст. У заголовку містилися попередні відомості про зміст документа, часто його обсяг майже дорівнював змістові. Преамбула складалася з історії, причин створення акту. В основній частині містилися правові норми та зміст законодавчого акта. Основний текст часто поділявся на: відділи, статті, пункти та параграфи. Варто відзначити, що багато установ формували власну форму нормативно-правових актів, що ними видавалися.

Усі законодавчі акти, незалежно від їх форми, підлягали внесенню до списків Сенату, таким чином, на Правлячий Сенат покладалась функція зберігання та ведення загального реєстру законодавчих актів [2, 24].

Труднощі створювала погано поставлена інформація та публікація нових актів. Незнання законів суб'єктами, відносно яких він діяв, становило об'єктивну реальність повсякденного життя імперії. В цілому публікувалось не більше половини всіх прийнятих законів взагалі та законодавчих актів стосовно рекрутської повинності зокрема. Тираж був обмеженим, тому часто важливі законодавчі акти стосовно рекрутської повинності просто не доходили до установ, в підпорядкуванні яких знаходились питання, пов'язані з регламентацією процесу рекрутських наборів.

Проблеми виникали і з термінами вступу закону в силу. Так, відповідно до визначеного законодавцем порядку, закон набував сили з моменту його оприлюд-

нення, а на місцях, яких він стосувався, з моменту його отримання [2, 25]. Враховуючи обмежені тиражі та віддаленість певних територій, інколи складались такі ситуації, коли приймалися законодавчі акти, що змінювали або й відміняли дію актів, що ще навіть не встигли надійти до безпосереднього виконавця.

Таким чином, законодавче регулювання проведення рекрутської повинності в Російській імперії у 1795–1874 роках, як один з найважливіших механізмів здійснення державою своїх управлінських, контрольних та регулятивних функцій, суттєво вплинуло на стан, боєготовність війська Імперії. Законодавство стало одним з інструментів, завдяки якому влада Російської імперії мала сильну та боєздатну армію, на яку вона могла опиратися при здійсненні державної політики. Разом з цим, можна зробити загальний висновок, що законодавчі джерела є достатньо численними та різними за своєю наповненістю, що дозволяє визначати закономірності проведення верховною владою дій, що спрямовані на регулювання рекрутської повинності в окремих регіонах та в державі взагалі.

Зважаючи на викладений матеріал, ми ні в якому разі не можемо стверджувати, що тема є вичерпаною. Історичний досвід свідчить, що результативність та ефективність реформування будь-якої сфери залежить від трьох компонентів: політичної волі, філософії реформаторської політики та дієвості сформованої законодавчої бази. Саме останній компонент має стати поштовхом для подальшого дослідження проблеми комплектування збройних сил Російської імперії, адже роль закону та його функціональних можливостей для врегулювання питання здійснення наборів та укомплектування армії значною мірою формує вектор розв'язання багатьох супутніх суспільно-політичних проблем держави на будь-якому етапі її розвитку. У даному контексті відносно молода українська держава також потребує науково-практичного дослідження питання комплектування збройних сил.

Література

1. *Исаев И.А.* История государства и права России: Учеб. пособие. – М.: Юрист, 1993. – С. 272.
2. *Проскуряков О.* Руководство к познанию действующих русских государственных, гражданских, уголовных и полицейских законов. – СПб.: Типогр. Королева и комп., 1854. – С. 938.
3. *Коркунов Н.М.* Указ и закон. – СПб., 1894. – С. 408.
4. *Дегтярев А.П.* Переход к всеобщей воинской повинности и дебаты в Государственном Совете России // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 1. – С. 14–59.

ЗАХОДИ УРЯДУ П. ВРАНГЕЛЯ З ОБЛАШТУВАННЯ ТИЛОВОГО ЖИТТЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ТЕРИТОРІЯХ (1920 р.)

Дослідження присвячене історії заходів уряду П. Врангеля з облаштування тилового життя на підконтрольних Російській Армії територіях.

Незважаючи на справжній «бум», що мав і має місце у сучасній українській та зарубіжній історіографії, на нашу думку, не всі аспекти такого багатоглибокого явища, як революція та громадянська війна 1917–1920 рр., висвітлено повно та рівномірно [Дет. див. 1]. Така ситуація, з одного боку, цілком природна, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали революційні події, а з іншого, – актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це перспективним є звернення до вивчення заходів Уряду Півдня Росії у 1920 рр. з облаштування тилового життя на підконтрольних Російській Армії територіях, що і стало метою запропонованої статті. Об'єкт вивчення – Білий рух Півдня Росії у 1920 р., предмет – заходи уряду П. Врангеля з налагодження правопорядку.

Базовою суспільною верствою оновленої моделі російської державності лідери Білого руху Півдня Росії в 1920 р. вважали «здорове трудове селянство». Таке бачення політичного майбутнього російської державності автоматично на порядок денний ставило питання про економічне підґрунтя оновленої російської державності. У зв'язку з цим керівництво Білого руху Півдня Росії у 1920 р. однозначно було переконане в тому, що політичне відродження Росії не можливе без економічного. Головнокомандувач стосовно цього зазначав: «Головним завданням, вирішення якого потребує максимальної концентрації зусиль, є відбудова зруйнованого економічного життя» [2, 1]. Останнє пов'язувалося з відновленням сільського господарства як «основного промислу населення» [3, 172].

Крім цього, таке рішення вмотивовувалося й тим, що Крим ніколи не становив самодостатньої економічної системи. Промислових об'єктів, за винятком Севастополя, на території півострова майже не було. Більшість товарів до революції завозилася або через внутрішні ринки, або імпортувалася. Статтями експорту були, в основному, вино, тютюн, незначні обсяги природних копалин. Станом на 1920 р. економічний потенціал півострова ослаб настільки, що обсяги поставок за кордон скоротилися до мінімуму: незначні партії чавуну, металобрухту, вина та тютюну [4, 112–113]. Тому, контролюючи сільськогосподарські повіти Північної Таврії, населення якого мало значні запаси зернових із урожаю 1919 р. та іншої сільгосппродукції, керівництво білого Криму «золотим запасом, валютою» проголосило продукти сільськогосподарського промислу, насамперед, хліб: «Хліб – наша валюта. Він повинен дати державності, що відроджується, все» [5, 57].

Стосовно зернових запасів та резервів сільськогосподарської продукції у населення Північної Таврії у довідці про економічне становище підконтрольних Російській Армії українських територій станом на 1920 р. зауважувалося, що надлишки жита і пшениці, які були у селян, склали понад 4 млн. пуд.; ячменю, вівса – 5–6 млн. пуд. [4, 15]. Завдяки великому врожаю 1919 р. у селян Північної Таврії утворився надлишок, який, за приблизними підрахунками, дорівнював 50 млн. пуд. пшениці, жита, зернофуражу [6, 106].

Механізмом реалізації економічних задумів керівництва білого Криму була аграрна реформа. Саме тому П. Врангель аграрну реформу не зводив лише до врегулювання питань землеволодіння/землекористування. Вона розумілася значно ширше – як складник внутрішньо-економічної політики. Компонентами аграрної реформи, крім іншого, були заходи уряду, спрямовані на покращання стану сільського господарства як галузі економіки; поліпшення агрокультури; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну; пом'якшення, якщо не усунення в такий спосіб, негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців, населення півострова в цілому.

Ефективність аграрної політики багато в чому, на переконання Правителя Півдня Росії, залежала від внутрішньополітичних факторів. Найголовнішим серед них було взаємопорозуміння між військовими та місцевим населенням. Досвід денікінського етапу в історії Білого руху на Півдні Росії, а саме на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, неспростовно підтверджував, що одних намірів, якими б прогресивними вони не були, замало, якщо між селянами та армією буде мати місце конфронтація. Ще у вересні 1919 р. П. Врангель під час зустрічі у Ростові-на-Дону з О. Кривошеїним розповідав про свої песимістичні враження від стану справ у тилу. Саме тоді він і зрозумів, що А. Денікін, не довіряючи найближчому оточенню, випустив владу зі своїх рук. Владні інститути Півдня Росії на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, на які поширювалася влада Білого руху, практично, не функціонували, господарями ситуації здебільшого були військові й контррозвідники зі специфічним розумінням «законності та правопорядку». Під впливом тилу дух армії дедалі деморалізовувався та розвалювався [7, 232]. Конструктивність роботи цивільних властей на місцях нівелювалася деструктивною поведінкою військових.

Найбільшою шкоди безконфліктному співіснуванню селян та армії завдавали незаконні реквізиції продовольства, худоби (насамперед коней) – так зване самопостачання, насилля над мирними жителями тощо. Беручи активну участь у припиненні всіх цих неподобств ще за А. Денікіна, П. Врангель, очоливши Білий рух Півдня Росії у березні 1920 р., продовжив безкомпромісну боротьбу зі зловживаннями військових у стосунках із селянами. Його діяльність на посаді Головнокомандувача у першу чергу спрямовувалася на захист населення від самочинних дій військових та адміністрації на місцях. Суворі вироки – розстріли – стосувалися не лише солдат, а й офіцерів. Зокрема, 22 вересня 1920 р. у Сімферополі за крадіжку коней та побиття візника з нанесенням йому ран розстріляли полковника [8, 93].

За спогадами П. Врангеля, він вирішив відмовитися від судової практики, що мала місце за А. Денікіна. Тобто, у 1919 р. право відкривати кримінальну справу мали не військово-судові органи, а військові начальники. У такий спосіб будь-хто міг потрапити під дію військово-польового суду. Ні про які процесуальні норми не йшлося. Достатньо було рішення військового начальника [9, 46]. На подолання такої ситуації вже 6 квітня 1920 р. П. Врангель видав спеціальний наказ. Відповідно до його змісту, притягнення до судової відповідальності відбувалося за звинувачувальним актом, внесеним до суду прокурорським наглядом, із повідомленням про це начальства підсудного. У такий спосіб всевладдя військово-польових судів істотно обмежувалося. Виняток становили офіцери вищого командного складу. Для притягнення їх до судової відповідальності потрібна була згода їхнього начальства або Головного військового прокурора [10, 7].

Рішучість Правителя Півдня Росії виявилася й у боротьбі з корупцією серед чиновників судових органів. При доведенні факту зловживання обвинуваченого не рятували від покарання навіть його попередні заслуги. Як приклад, доля генерала Дорошевського – Голови головного військового та військово-морського суду. Його П. Врангель позбавив посади після того, як було неспростовно доведено, що він примушував підлеглих грабувати населення.

Наказами від 14 квітня та від 5 травня 1920 р. при начальниках гарнізонів, комендантах фортець, штабах корпусів, дивізій, бригад створювалися військово-судові комісії. Вони безпосередньо підпорядковувалися Головному прокуророві. Їхні повноваження поширювалися на територію певної волості чи певну військову частину. До сфери повноважень військово-судових комісій належали справи, що стосувалися крадіжок, незаконних реквізицій, насилля над мирними жителями з боку військових. Членами комісій були голова, 5 службовців, секретар. Після того, як Російська Армія увійшла на територію Північної Таврії, склад комісії зазнав реорганізації. Наказом Головнокомандувача від 3 червня 1920 р. до кожної з них було кооптовано по два представники, як правило, це були селяни від волості, на територію якої поширювалися повноваження комісії [10, 9–12]. У такий спосіб влада білого Криму намагалася запобігти можливим ексцесам військових із селянами. Їхня діяльність була продуктивною. Підставою для такого твердження є зміст наказу Головнокомандувача від 14 вересня. У ньому, між іншим, зазначалося, що за п'ять місяців існування комісій їхніми членами було розглянуто «значну кількість справ», захищено порушені права фізичних осіб, покарано винних. «Все населення територій, підконтрольних Російській Армії, – йшлося в документі, – з повагою та довірою ставиться до роботи комісій...» [8, 92].

Облаштуваючи тил Російської Армії, П. Врангель зробив спробу спрямувати у цивілізоване русло діяльність контррозвідки. З його боку жорстко каралися незаконні дії контррозвідників: безпідставні арешти та розстріли, грабунки, хабарництво тощо. Зокрема, за безпідставні розстріли офіцерів і робітників начальник контррозвідки корпусу, яким командував Я. Слещов, О. Шаров був засуджений до страти [10, 53].

Упродовж квітня – травня 1920 р. П. Врангелем було видано ряд наказів, якими суворо заборонялися самочинні реквізиції коней, підвід у населення. Наказом від 10 травня 1920 р. визначалися правила постачання військ від населення. Вони доповнювали відповідний наказ А. Денікіна за 1919 р. Військові частини зобов'язувалися розраховуватися з місцевими жителями чи їхніми уповноваженими за отримані продовольство, фураж, транспорт. Самопостачання категорично заборонялося, за винятком окремих випадків і за дозволом начальника Управління постачання, представника державного контролю, особливих комісій [8, 93]. Заборона грабувати маєтки викликала невдоволення в офіцерів. Однак, як засвідчують тогочасні історичні джерела, військові масово не наважувалися послухатися наказу П. Врангеля стосовно цього. Застосування суворих заходів Головнокомандувачем, незважаючи на звання та заслуги, було дієвим наочним прикладом того, що чекає порушника [11, 135].

Вивчення свідчень очевидців тих подій, архівних матеріалів дозволяє констатувати, що дії Головнокомандувача зі стабілізації ситуації в тилу були результативними. Йому вдалося, застосовуючи жорсткі санкції, припинити поглиблення процесу деморалізації армії, навести у ній лад та дисципліну. «Як у Феодосії, так і у Сімферополі, – пригадував В. Матасов, – ми побачили та відчули тверду руку генерала Врангеля. Скрізь порядок, жодних розваг із розпиттям спиртного, сувора дисципліна» [12, 136]. П. Долгоруков також писав подібне: «Те військове збіговисько, котре я бачив у Феодосії, Врангель та його співробітники за короткий час перетворили у регулярні частини, здатні не лише обороняти Крим, а й наступати ... Грабунки та насильство у військах, завдяки суворим заходам, припинилися, відбулося чудо, в яке не вірили і вражені деморалізацією Добровольчої Армії військові» [13, 175].

Тогочасні джерела не фіксують масовості незаконних реквізицій. З іншого боку, у них не йдеться й про повне їхнє припинення. Зазвичай, вони носили епізодичний характер. Теж саме можна сказати і про корупцію та діяльність контррозвідки. Порівняно з ситуацією 1919 р., тил Російської Армії був упорядкований набагато краще. Водночас ситуація не була ідеальною (та й чи могла вона бути ідеальною за умов братовбивчої громадянської війни), однак дозволяла проводити аграрну політику, спрямовану на стабілізацію економічного становища на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії у 1920 р.

Література

1. Корновенко С. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. – Черкаси: Ант, 2008. – 238 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 322.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. – ФР. 1765. – Оп. 2. – Спр. 9.
5. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 20.

_____ **Корновенко С.В. Заходи уряду П.Врангеля з облаштування тилового життя**

6. *Шафир Я.* Экономическая политика белых / Я. Шафир // Антанта и Врангель. Сб. ст. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1. – С. 99–124.

7. *Кривошеин К.* Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М., 1993. – 263 с.

8. *Росс Н.* Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 362 с.

9. *Врангель П.* Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. / П. Врангель. – М., 1992. – Кн. 2. – 298 с.

10. *А. П.* Правосудие в войсках генерала Врангеля / А. П. – Константинополь, 1921. – 68 с.

11. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 2.

12. *Матасов В.* Белое движение на Юге России / В. Матасов. – Montreal, 1990. – 212 с.

13. *Долгоруков П.* Великая разруха / П. Долгоруков. – Мадрид, 1964. – 459 с.

ДО ПИТАННЯ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)

Автор статті розкриває комплекс важливих як теоретичних, так і практичних, питань з історії становлення та розвитку торгівлі в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

На сьогодні достатньо високий інтерес серед науковців викликає проблема розвитку та становлення національної торгівлі, отже, досить важливо розглянути її історичні традиції. Торгівля завжди відігравала визначальну роль, оскільки була основною формою економічних зв'язків. Вона залучала у сферу товарно-грошових відносин сільськогосподарське та промислове виробництво, руйнувала економічну замкнутість, сприяла формуванню ринків [1, 218]. Певний інтерес з цього приводу викликає питання з історії становлення та розвитку торгівлі в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

У низці досліджень розкрито ряд питань, які присвячені даній проблематиці, проте переважна більшість із них з'явилася ще у XIX – першій половині XX ст., зокрема, це праці О. Оглобліна, П. Бруна, А. Скальковського, Г. Неболсіна та ін. Сучасна українська історична наука розглядає дане питання у різних ракурсах. Так, Т.Г. Гончарук у своєму дослідженні розкриває проблему історії створення порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII – першій половині XIX ст. О. Третяк та В. Соколовський також вивчають систему порто-франко в Одесі і його значення для розвитку міста. У свою чергу, Г. Сигида приділяє увагу зовнішньополітичному факторові у процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX ст., а Т. Шершун досліджує купецтво Херсонської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Враховуючи актуальність заявленого питання та відсутність комплексних історичних досліджень з даної проблеми, ми прагнули проаналізувати особливості торговельної діяльності в Одесі кінця XVIII – початку XIX ст.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. одним із провідних міст південної частини Новоросійської губернії було місто Одеса. Безперечно, своєму розвитку Одеса завдячує геополітичному розташуванню, що дало можливість прогресувати торгівлі та пов'язаними з нею взаємовідносинами. Одеса, на думку Т.Г. Гончарука, вражала зростанням своїх оборотів, вона мала значні фінансові ресурси й могла легко знаходити «союзників» серед урядовців високого рангу. Можливості кримських портів у цьому плані були набагато скромнішими та й надзвичайними комерційними успіхами вони похвалитися не могли [2, 11].

Уряд Російської імперії усіляко намагався сприяти розвитку торгівлі. Так, для налагодження порядку та задоволення інтересів російських та іноземних купців 26 січня 1798 р. Сенат видав розпорядження Новоросійському губернаторові Сельцову про утвердження в Одесі магістрату та наказав призначити до нього необхідних чиновників [3, 49–50]. А вже 27 січня 1803 р. в Одесі, відповід-

но до положення Сенату, міським головою було утверджено генерал-лейтенанта Дюка де Ришельє. Йому підпорядковувалися: міська поліція, митниця, карантин та ін. В обов'язки міського голови входило, крім нагальних питань, ведення паспортів торговців та тих, хто виїжджав за кордон. Міський голова мав ухвалювати рішення щодо питань судочинства у справах, які були пов'язані з торговельними спорами. Відповідно до наказу від 8 жовтня 1802 р. міський голова повністю підпорядковувався Сенатові [4, 442–443].

Добре розуміючи, яке значення мають грошово-кредитні відносини для торгівлі, Ришельє активно сприяє розвитку в Одесі банківської системи. Так, 23 лютого 1804 р. у доповіді Міністерству фінансів він просить про надання дозволу на створення у місті контори Державного банку, на що незабаром була дана згода [5, 151–153]. Однак, справа так і не зрушилась з місця, і лише 24 жовтня 1819 р. було відкрито Одеську контору Державного комерційного банку для підтримки купецтва, на яку покладалися такі операції:

- приймати вклади для трансферту як в Одесі, так і в інших містах, де були контори Комерційного банку;
- здійснювати облік векселів і тракт;
- надавати позики під заставу товарів;
- проводити купівлю золота та срібла.

Відповідно до розділу другого Статуту новоствореного в Одесі банку допускалися до обліку лише ті векселі, термін платежу яких залишався не меншим 8 днів і не більшим 4 місяців. У третьому розділі Статуту зазначалося, що товари російського виробництва можуть прийматися у заставу лише ті, що зберігалися в Одесі у безпечних магазинах, для чого повинні бути свідчення ревізорів. Приймаючи товари у заставу, магазин мав опечатуватися печаткою Контори банку та власника магазину, а ключі ревізори повинні були зберігати у відділенні банку. Якщо власникові товару необхідно було показати товар покупцеві, то в такому разі Контора банку мала надсилати ревізора з ключами до магазину. Чітко визначався й термін застави, який не повинен був перевищувати 6 місяців [6, 360–361].

На думку Г.А. Сигиди, з урахуванням нестачі в Новоросії капіталів видавалися постанови про безмитне зберігання товарів, що були привезені до чорноморських портів, у спеціальних крамницях протягом тривалого терміну [7, 72]. Так, 5 березня 1804 р. за розпорядженням Сенату Одесі було надане право на створення складських магазинів для збереження товарів, але мито за цю послугу не стягувалося. Однак ця пільга не розповсюджувалася на товари, що реалізовувалися на внутрішньому ринку. Крім того, уряд давав право на існування приватних складських магазинів. Для контролю за діяльністю таких магазинів за розпорядженням міського голови створювалися відповідні наглядові органи. Слід зазначити, що складські магазини перебували під охороною військового караулу. Для того, щоб скористатися послугою складських приміщень, власник товару повинен був написати і подати заяву до митниці, де здійснювалася реєстрація особи, транспорту і товару [8, 196].

Як свідчить історіографія проблеми, міжнародна ситуація безпосередньо впливала на торгівлю й торговельну політику. Розташування Південної України поблизу театру воєнних дій кількох російсько-турецьких кампаній і погіршення стосунків з Францією призвели до скорочення торгових оборотів. Під час континентальної блокади припинилися зв'язки з Англією. Але все одно, порівняно з балтійською торгівлею, чорноморська відчувала значний підйом. Відбувалося це з певних причин. По-перше, укладання перемир'я між Туреччиною і Росією після Тильзитського договору призвело до того, що вже у вересні 1807 р. з Одеси розпочалося вивезення сільськогосподарської продукції до Константинополя. По-друге, континентальна блокада для багатьох країн унеможливила отримання товарів безпосередньо через порти Балтики й Середземномор'я. Вони звернулися до транзитної торгівлі через чорноморські порти. Саме вона певною мірою компенсувала скрутне становище російської зовнішньої торгівлі в цей період і сприяла накопиченню капіталів місцевого купецтва Одеси й Новоросії в цілому [7, 73].

Активного обертуну наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Одесі набирало питання зони вільної торгівлі. На думку Т.Г. Гончарука, кроком уперед щодо аргументації доцільності надання статусу «вільного порту» Одесі була «Записка про Одесу», складена 1802 р. Одеським будівельним комітетом за участю громадян міста. Прохання надати порто-франко було в ній записано поруч з іншими масштабними та далекоглядними проектами (звільнення від мит експорту зерна, будівництво портових споруд, покращання благоустрою, заснування біржі, контри для обміну грошей, лікарні, комерційного осуду, влаштування в центрі міста бульвару зі сходами тощо). Автори записки сміливо піддавали критиці протекціоністську митну політику імперії, відзначаючи, що високі мита зменшують експорт та реальні доходи держави [9, 96].

Найбільш успішною серед пропозицій щодо створення порто-франко в Одесі виявилася відома записка «Роздуми щодо звільнення від податей портів Одеси та Феодосії», складена 26 січня 1816 р. для імператора генерал-губернатором Олександром Федоровичем Ланжероном. У ній зазначалися велике значення торгівлі для краю, успіхи Одеси та надзвичайна ефективність порто-франко для розвитку портових міст. Записка Ланжерона не містила визначення навіть приблизних кордонів майбутніх порто-франко. Проте керівник краю переконливо доводив, що охороняти межу «вільного порту» буде легше, ніж величезні сухопутні кордони імперії, і загроза контрабанди тут буде незначною. Незважаючи на явну недосконалість записки Ланжерона, вона знайшла підтримку в урядових колах. Момент для того був сприятливий. Імперія вступала у нетривалу добу фритредерства, й ідея порто-франко добре узгоджувалася з широкими планами вільної торгівлі на західному кордоні [9, 96]. 5 квітня 1817 р. проект і кордони одеського порто-франко були схвалені Державною радою Російської імперії [10, 209]. Одеське порто-франко зі значними змінами кордонів і правил функціонування проіснувало до 1859 р.

Одеське «порто-франко» мало як позитивні, так і негативні наслідки. Поряд зі збільшенням місцевих капіталів зі зростанням імпорту зростала контрабанда,

дешевий імпорт шкодив розвиткові української місцевої промисловості. Свідоме впровадження порто-франко російським урядом на півдні України вело до закріплення аграрного характеру економіки та перетворювало її на ринок збуту російської промисловості [1, 220]. Через п'ять років після запровадження статусу порто-франко Одеса вийшла на третє місце за торговим оборотом в імперії, а згодом – на друге, лише трохи відстаючи від Петербурга [11, 50].

Отже, дослідження даної проблематики розкриває комплекс важливих як теоретичних, так і практичних питань, дає можливість зрозуміти механізм становлення та розвитку структурно формуючих факторів торговельної діяльності не лише в Одесі, а й в усьому регіоні кінця XVIII – початку XIX ст.

Література

1. Руда Ю.О. Торгівля Північного Приазов'я у першій половині XIX ст. (за матеріалами газети «Одеський вісник») [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2009.../konstantinova.pdf.
2. Гончарук Т.Г. «Одесько-Кавказький транзит» у 1820-х – 1850-х рр.: правовий аспект [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zif/2005-2008/pub/16/14.pdf.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1. – Т. 25. – № 18.346. – С. 49–50.
4. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 27. – № 20.600. – С. 442–443.
5. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – № 21.175. – С. 151–153.
6. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 36. – № 27.950. – С. 359–362.
7. Сигида Г.А. Зовнішньополітичний фактор у процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX століття [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2006_20/20/sigida.pdf.
8. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – № 21.197. – С. 195–197.
9. Гончарук Т.Г. З історії проектів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини XIX ст. [електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/goncharuk.pdf
10. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 34. – № 26.792. – С. 208–211.
11. Соколовський В.І. Значення одеського порто-франко для розвитку міста / В.І. Соколовський // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. – 2010. – Вип. 43. – С. 43–54.

**РАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1920–1930 рр.)**

Стаття присвячена історіографії рад у політичній системі України в довоєнний період. Виділено основні етапи дослідження проблеми та окреслено основні напрямки подальших наукових пошуків щодо з'ясування реальної ролі рад, депутатів, апаратних працівників у тоталітарній системі.

У радянській історіографії ради розглядалися як принципово нова, народна влада, яка виникла вперше в історії людства і становила державну форму диктатури пролетаріату. Всупереч правилам орфографії, термін «ради» писали з великої літери. Ради й справді стали незнаною раніше в історії формою диктатури, хоча не класу, а політичної партії [1]. Як відзначав у 1920 р. В.К. Винниченко, «більшовики діяли тільки для мас»[2]. І тут була схоплена головна риса більшовицької влади, що виходила на поверхню, – видимість народності. У такій системі влади В.І. Ленін угледів колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії [3]. У багатьох ленінських роботах післяреволюційного періоду вказувалося на підлегле щодо більшовицької партії становище рад. Останнє зводилося до абсолюту в умовах сталінізму. Ради всіх рівнів не вирішували без партії, її органів жодного принципового питання в життєдіяльності суспільства. Радянські органи влади Сталін розглядав як інструмент здійснення політики партії, її допоміжне знаряддя. При цьому першочергового значення він надавав таким «привідним пасам», як профспілки, кооперація, комсомол, і тільки потім – радам [4].

У 1930-ті роки утверджується сталінська модель централізованої, ієрархічної політичної системи на принципах тоталітаризму. Згідно з поглядами Сталіна, комуністична партія виступала «свого роду орденом мечоносців всередині Радянської держави, який спрямував її органи й одухотворив їх діяльність» [5]. Цим орденом мечоносців керував сам диктатор. Радянські органи і громадські організації «вождь» уявляв як інструмент партії, її допоміжне знаряддя, «за допомогою якого вона передає волю робітничому класу, а робітничий клас із розсіяної маси перетворюється в армію партії» [6]. Головна роль у державних органах і громадських організаціях, за Сталіним, повинна була належати апарату [7]. Таким чином, за сталінською моделлю політичної системи, на її чолі стояв сам «вождь». Він керував «орденом мечоносців», тобто комуністичною партією, яка мала «щупальця», котрі склалися з осіб штатного апарату державних і громадських організацій. Подібна модель не мала нічого спільного з науковими уявленнями про політичну систему суспільства, ролі в ній державних органів і громадських організацій з розвитком демократії. Не випадково у платформі «Групи Рютина» у 1932 р. відзначалося, що «партія і пролетарська диктатура переживають глибоку кризу. ... Вона знаходить свій прояв: ... у кризі всього

механізму пролетарської диктатури і її передавальних пасів (рад, профспілок, кооперації, преси і т.п.)» [8]. Але ця підпільно висловлена оцінка політичної системи радянського суспільства на початку 1930-х років була представлена як крамольна і ворожа. Офіційні та наукові висловлювання про політичну систему носили апологетичний характер. Ідеологія сталінізму відкидала наукову оцінку стану суспільних відносин, бездоказово оголошувала їх такими, що відповідають закономірностям соціалістичного будівництва. Ці погляди були закріплені, законсервовані в теорії та в суспільній свідомості з незначними поправками, фактично, до середини 1980-х рр. і, по суті справи, перетворилися у хрестоматійні істини. Особливо яскраво вони простежувалися у виданнях 30-х рр. з історії ВКП(б) [9], а також у нарисах історії КП(б)У [10]. Догматичне закріплення сталінська концепція політичної системи отримала в «Короткому курсі ВКП(б)», особливо у XII розділі «Партія більшовиків у боротьбі за завершення будівництва і проведення нової Конституції (1935–1937 рр.), де всіляко возвеличується значення VIII з'їзду Рад і прийняття нової конституції СРСР, утверджується думка про демократію в суспільстві й партії [11], хоча насправді на кінець 1930-х рр. «політичний каркас радянського суспільства» був уже понівечений Сталіним і ніяке його лакування не могло приховати цього [12].

Серед перших робіт, які тією чи іншою мірою висвітлювали діяльність рад, були брошури, статті, виступи партійних і державних діячів: М.І. Калініна, Г.Г. Петровського, П.П. Постишева, А.І. Буценка [13] та ін. Їх призначення полягало в популяризації партійних документів з питань радянського будівництва. У цих виданнях «обґрунтовувалася» керівна роль комуністичної партії в радах, державі, що розглядалося як найважливіша умова участі трудящих у всіх ланках радянської влади і державного апарату. При цьому поза увагою дослідників залишалося те, що сталінське догматичне трактування місця і ролі рад у політичній системі в умовах режиму особистої влади на практиці супроводжувалося підпорядкуванням держави зрощеному партійно-державному бюрократичному апаратові. У повсякденній практиці партійні органи дублювали функції державного управління, підміняли виконавчі, законодавчі і, навіть, судові органи. Деформації в партії і державі вже тоді бачили деякі комуністи, які робили спроби вести боротьбу з цими явищами. У 1932 р., наприклад, М. Рютин у зверненні «До всіх членів ВКП(б)» писав: «Природа і внутрішня суть пролетарської диктатури викривлена. Ради доведені до ролі убогих додатків партійного апарату, із органів, близьких до народних мас, перетворені в бездумну бюрократичну машину» [14]. Але в умовах сталінщини висновки подібного роду заборонялися, а їх автори жорстоко каралися, аж до фізичної розправи.

Таким чином, ігнорування реалій життя, поглиблення розриву між розробкою теоретичних питань демократії і її здійсненням на практиці було головним недоліком офіційних виступів і робіт діячів партії та уряду, який, по суті справи, став характерним для всієї історичної літератури аж до кінця 1980-х рр. Висунута Сталіним «теорія» загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва стала ідеологічною основою масових репресій. Практика повсякден-

ного життя не тільки не гарантувала законне право радянських людей на управління державою, але й не захищала їх від незаконних переслідувань і розстрілів.

У кінці 1920-х – протягом 30-х років поряд із журнальними статтями були опубліковані і брошури про радянське будівництво. Розраховані на масового читача і радянський актив, депутатів, вони носили, як правило, популярно-ознайомлюючий або інструктивно-методичний характер, пояснювали основні положення радянського виборчого права, нормативні документи, права та обов'язки депутатів, членів секцій тощо. Більшість робіт була підготовлена не істориками, а практиками радянського будівництва. Публікації мали суто прикладний характер і видавалися, як правило, у зв'язку з тими чи іншими політичними кампаніями, перш за все до виборів рад. Наприклад, у 1934 р. вийшла брошура О.Ю. Войцехівського «Вибори до Рад другого року першої п'ятирічки». В ній обґрунтовувалася керівна роль більшовицької партії, була наведена порівняльна характеристика виборів 1928/29 р. та 1930/31 р. У книзі В.П. Авілова «Шляхи зміцнення району і сільради» обґрунтовувалася необхідність переходу до суцільної колективізації і показувалася роль сільських рад у її проведенні. Шляхи зміцнення сільських рад автор вбачав у залученні до їх роботи колгоспників, яких вважав політично зрілими і вірними політиці комуністичної партії. Під політичною зрілістю він розумів «сліпе» виконання партійної лінії. Однак В.П. Авілов не помічав, що напівграмотні і зовсім недосвідчені в політичному плані люди, з відсталим авторитарно-патріархальним рівнем політичної культури становили ґрунт для піднесення партії над суспільством, були слухняним знаряддям адміністративно-командної системи.

Деякі автори робили спроби узагальнення й аналізу практичного досвіду рад, секцій, депутатських груп, підсумків виборчих кампаній, торкалися питань впливу робітників на діяльність рад [15].

У літературі кінця 1920–30-х рр. проявилася ще одна негативна риса – теоретичне обґрунтування централістських тенденцій у державному управлінні як дійсно соціальних, несприйняття і рішуче заперечення деяким авторам, які прагнули провести ідею децентралізації в державному апараті. Зрозуміло, що лінія на захист централізації держуправління відображала інтереси партійно-радянської бюрократії, потреби режиму особистої влади Сталіна. Тоталітарна система державного управління приводила до закостеніння методів і форм роботи рад, розриву між завданнями рад і способами їх вирішення. Публікації з радянського будівництва утверджували апологетичний підхід до висвітлення системи радянської влади, котру було представлено як демократичну, в той час зовсім замовчувалися такі явища, як масові репресії, інші беззаконня тоталітарної доби.

З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років число публікацій по радянському будівництву, з інших питань державного управління різко зменшилося. Спеціальна розробка названих проблем майже не проводилася. Тією чи іншою мірою вона розглядалася лише в контексті історії радянського суспільства [16]. Не випадково у постанові урядової комісії про конкурс на кращий підручник з історії СРСР у 1937 р. вказувалося: «Роль Рад, які складають політичну основу

СРСР, змазується... Про те, як Ради виросли і зміцніли в результаті повалення влади поміщиків і капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, не розкривається...» [17]. Роботи вказаного періоду були бідними на фактичний матеріал, їм переважно були притаманні описовість, вузька джерельна база, відверто апологетичний характер [18].

В атмосфері суспільно-політичного життя 30-х років, культу особи Сталіна історики приділяли недостатню увагу питанням державного будівництва, у т.ч. й діяльності рад. Більше того, до середини 50-х років роль рад у політичній системі суспільства висвітлювалася відповідно до догматичних трактувань «Короткого курсу історії ВКП(б)». Звідси, головні акценти в історіографії зосереджувалися на підвищенні ролі трудящих у діяльності рад, зростанні авторитету партії в соціально-політичній і духовній сферах, що абсолютизувало дійсність. Література 30-х – першої половини 50-х рр. пропагувала задану ідеологічну спрямованість, котра зумовлювалася режимом культу особи і видавалася засобами інформації як соціалістичні норми життя. Інакше кажучи, в атмосфері культу особи публікації мали не науковий, а виразно ідеологічний характер. На це звертає увагу дослідниця М.В. Різницька [19], не приймаючи того, що з кінця 30-х – на початку 50-х років публікації істориків мали ознаки наукових праць: точність викладу подій, широкі узагальнення, обґрунтованість висновків тощо.

Можна погодитися з думкою дослідниці, що в умовах панування ідеології сталінізму історики не могли вийти на рівень об'єктивних наукових досліджень реалій радянської дійсності. Історичні праці в деформованому вигляді відображали об'єкти дослідження, відкидали наукові принципи. Все це не могло поповнювати історичну науку новими знаннями, породжувало причини її майбутніх кризових явищ. Тому не дивно, що концепція радянської політичної системи та ролі в ній рад, запропонована ще в роки довоєнних п'ятирічок, з невеликими змінами збереглася, фактично, до кінця 80-х рр.

Після XX з'їзду КПРС, розвінчання культу особи Сталіна у вивченні цієї проблеми, як і в цілому в історичній науці, відбулися певні зрушення. Важливе значення для дослідників мав розпочатий процес реабілітації несправедливо репресованих працівників радянського апарату, депутатів рад, делегатів з'їздів рад тощо. На жаль, уже в 70-тих роках, він, по суті справи, був припинений. Що стосується офіційної доктрини історії політичної системи 1930-х років, яка була вироблена на XX з'їзді КПРС і збереглася аж до середини 1980-х рр., то вона визнавала негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність держави, посилення централізму, практику репресій. Але ці процеси пов'язувалися лише з другою половиною 1930-х років та пояснювалися психологічним феноменом, обожнюванням керівника. В цей час діяльність рад України на різних етапах розвитку знайшла відображення в узагальнюючих працях з історії радянського будівництва [20], історії СРСР, УРСР, КПРС [21] та інших виданнях.

Слід відзначити, що ці праці, високо оцінені в історіографії 1960–70-х років, містили концептуально витримані висновки, які сьогодні звучать непереконливо і не відповідають дійсності. Удосконаленню радянської демократії була

присвячена монографія В.М. Терлецького [22]. Автор, наперекір реаліям авторитарної системи, прагнув показати розширення радянської демократії від виборів до виборів, в ході яких росла активність трудящих. Насправді протягом 1930-тих рр. тоталітарна система підім'яла під себе інститути державної влади, здійснюючи насильство, репресії над масами. У 1960–80-ті рр. з'явилися дисертаційні дослідження з історії рад П.К. Стояна, О.Г. Мединцева, В.М. Духопельникова, С.А. Гуська та ін. [23]. Порівняно зі своїми попередниками, автори вводять до наукового обігу велику кількість нового фактичного матеріалу, що був почерпнутий ними з різних архівів.

Тема «радянської демократії» розглядалася і в державно-правовій літературі, зокрема монографії С. Макогона, О. Ткача, В. Цвіткова «Розвиток радянської державності на Україні» (К., 1956), яку автори пов'язували з поживленням роботи рад. Історики погоджувалися з тим, що сформульоване В.І. Леніним у жовтні 1921 р. завдання поживлення Рад було вирішене наприкінці 1929 р. [24]. Такий висновок не відповідав дійсності, оскільки на станом на 1929 р. не тільки утвердився режим особистої влади Сталіна, але й на повну потужність запрацювала тоталітарно-бюрократична система управління країною, в якій ключову роль відігравав партійно-державний апарат. Подальший «розвиток» радянської демократії правознавці вбачали у прийнятті Конституції УРСР 1937 р. Формально Конституція міняла структуру органів влади на місцях, оновлювала виборчу систему, розширювала права і свободи громадян. У дійсності ж Основний Закон і реалії життя різко розходилися. Конституція не була діючою, вона не захищала громадян України від терору і порушення прав людини в радянському суспільстві. У 1930-тих рр. наступ на правову систему здійснювався по всіх напрямках. В умовах авторитарної влади, коли вона зосереджувалася у вузькому колі апаратних працівників, трудящі не мали реальних можливостей впливати на політичні рішення, котрі приймалися вищими державними і партійними органами. Характерними роботами, в яких автори намагалися показати участь робітників у державному будівництві, були монографії К.В. Гусєва, В.З. Дробішева, О.Т. Давидюка [25].

Таким чином, поставлена, хоч і в обмежених рамках, проблема деформацій та змін у державному управлінні в 30-ті роки не була вирішена до кінця в історичній літературі другого історіографічного етапу. Більше того, в кінці 1960-х – на початку 70-х рр. критика культу особи, по суті справи, згорталася і обмежувалася лише загальними твердженнями про його негативні наслідки. В історичних роботах все більше й більше мало місце повернення до концепції, яка утверджувала демократичний характер радянської політичної системи і держави у 1930-тих роках.

У другій половині 1980-х рр. розпочинається процес переосмислення радянської політичної системи. Науковці приходять до висновку про те, що в 30-ті рр. відбувалося зрощення партійного й державного апаратів, розширювалися їх функції, зводилася нанівець роль рад, ігнорувалися інтереси народу, здійснювалися тотальні репресії проти нього [26]. З'явилися статті істориків,

котрі розкривали процес поступового зосередження влади в руках Сталіна, посилення репресивного апарату. Дослідники Г.О. Бордюгов, О.П. Бутенко зробили висновок про те, що Сталін та його оточення на словах виступали від імені робітничого класу, а на ділі узурпували владу, отже, говорити про збереження влади в руках робітників недоцільно. Вони не несуть відповідальності за допущені помилки і злочини сталінізму. Але якщо припустити узурпацію влади адміністративно-бюрократичним апаратом, то сам факт її втрати не дає підстав знімати відповідальність із класу-гегемона. За втрату влади та зосередження її в руках партійно-державного апарату, на думку дослідника В.Т. Москаленка, певною мірою несуть відповідальність і ради [27]. У названій праці проводиться думка про те, що політична система 30-х рр., основу якої становили ради, була такою, а не іншою через відсутність у суспільстві належного рівня демократії та політичної культури [28]. У монографії О.В. Гонтаря [29] відзначається, що переворот 1929 р. привів до утвердження адміністративно-командної форми управління країною, у практиці радянського будівництва відбувся відхід від уже досягнутих результатів, був деформований механізм виборів, мільйони виборців усуваються від реальної участі у формуванні представницьких органів влади. Але ці та інші нові висновки в роботі не підкріплюються аналізом конкретного матеріалу. У книзі нічого не говориться про деформації у відносинах між партією й радами, підміну партійними органами функцій рад, які їм визначалися Конституцією. На змісті монографії позначився тягар старих стереотипів, повна схильність до концепцій, що існували раніше. Мова йде про в цілому позитивну оцінку партійного керівництва радами, яке існувало в 1920–30-ті рр., методів і форм роботи органів диктатури пролетаріату. Монографія суперечлива за своїм змістом, оскільки її автор прагне поєднати старі і нові підходи.

У літературі другого історіографічного етапу не існувало єдиного підходу і до з'ясування справжніх причин ротації та кооптації в радянському апараті 30-х рр. На думку О.В. Гонтаря, кооптація використовувалася в тих випадках, коли необхідно було терміново замінити депутатів, які дискредитували себе. В.Г. Москаленко вважає, з чим можна погодитися, що кооптація була поширеним явищем на початку 30-х рр., а з другої половини 30-х рр. стала звичайним явищем і пов'язувалася з репресіями, в ході яких усувалися як явні противники сталінізму, так і його можливі, потенційні. Про існування такої категорії противників тоталітаризму свідчать і листи-протести, й інші документи, написані депутатами, апаратними працівниками місцевих органів влади, котрі переконують у неприйнятті чи засудженні ними тих соціально-економічних і політичних заходів, що проводилися партійними комітетами у 30-ті рр.

Сьогодні доведено, що говорити про масовий та організований опір тоталітарній системі у 30-тих роках не правомірно. Але дослідник В.Г. Москаленко вважає, що в різних формах протест існуючій системі посилювався в такі періоди, як 1932–1933 рр., коли в Україні лютував голод, та протягом 1936–1937 рр. – у період підготовки та проведення широкомасштабних репресій. З такими твердженнями автора важко погодитися. По-перше, після 1930 р. селяни уже

зіткнулися з репресіями з боку держави, відчули на собі всю жорстокість тоталітарної машини насильства. І це їх стримувало. По-друге, опір селянства був підірваний голодом 1932–1933 р. Опір населення радянській владі носив неорганізований і пасивний характер. На наш погляд, у 1932–1933 рр., як і в 1922–23 рр., значну роль у придушенні селянського опору відіграв штучний голод.

Характерними особливостями наукових праць до 1991 року було однолінійне і безпроблемне у плані «все більшого розвитку народовладдя» висвітлення історії політичної системи радянського суспільства, відсутність глибокого аналізу причин і форм опору тоталітарній системі, динаміки зростання каральних акцій авторитарного режиму проти співвітчизників. У більшості праць збереглися старі, заідеологізовані підходи до оцінки виступів проти тоталітарної системи як антирадянських, антисоціалістичних.

Нові підходи до оцінки рад в Україні визначилися на початку 1990-х рр. У 1993 р. була захищена кандидатська дисертація Ю.П. Волосником, в якій автор намагається критично розглянути діяльність міських рад по перебудові промисловості і відродженню торгівлі в умовах непу, використанню й регулюванню приватного капіталу тощо. Через три роки у видавництві «Основи» виходить у світ чергова монографія професора С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» (К., 1996), в якій значну увагу дослідник приділяє радам у більшовицькій доктрині будівництва соціалізму.

Не дивлячись на певні зрушення в дослідженні діяльності рад в Україні, їх місця і ролі в політичній системі 1920-х – 30-х рр., нині потребують подальшої розробки такі проблеми, як протидія депутатів різних рівнів становленню тоталітарної системи, механізм залучення до політичної системи широких верств населення, визначення причин довговічності «радянської форми тоталітаризму».

Отже, на першому етапі історіографія історії рад пройшла довгий шлях від публікацій агітаційно-пропагандистського характеру до спеціальних монографічних видань та дисертаційних досліджень. Протягом десятиліть в історичній літературі повторювалася хибна концепція 30-х рр. про радянське народовладдя. І це при тому, що радянська влада була лише ілюзорною формою демократії, а насправді – міцною опорою тоталітаризму. І хоч історичні роботи другої половини 50–80-х рр. звільнилися від найбільш виражених нашарувань культу особи, в цілому основні концептуальні підходи до історії рад залишалися закостенілими на рівні 1930-х років. Сьогодні з'ясування реальної ролі рад, депутатів, апаратних працівників у тоталітарній системі потребує оновлення джерельної бази, використання сучасних методів дослідження джерел – контент-аналізу, кореляційного та інших. За допомогою математико-статистичних методів аналізу анкетно-біографічних даних депутатів, делегатів з'їзду рад, членів виконавчих комітетів і т.д. можна було б визначити переважаючий в 1920–30-ті рр. тип депутата-керівника, державного функціонера. Крім того, в «управлінні державою» важливо було б звернутися до методу контент-аналізу, застосовуючи його до протоколів, стенографічних звітів, сесій радянських органів, матеріалів комісій. Все це допоможе позбавитися одномірного підходу до

вивчення історії рад у радянській політичній системі, сприятиме відтворенню реальної картини політичного життя в Україні 1920–30-х рр., а також подоланню одного із найпоширеніших стереотипів радянської влади як незмінюване явище, що намертво прив'язане до КПРС. Мислячи так, деякі політичні партії відстоюють і сьогодні гасло «Вся влада – радам!», а їх опоненти заперечують ради. Однак уже не один раз вибори показували, що контроль інших партій над радами не змінює цей орган влади, бо залишається незмінна їхня сутність – антидемократичний принцип нероздільності влади.

Література

1. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 50.
2. Там само. – С. 243.
3. Там само.
4. *Сталин И.В.* Об основах ленинизма // Соч. – Т. 6. – С. 178–179.
5. *Сталин И.В.* О политической стратегии и тактике русских коммунистов: Набросок плана брошюры // Соч. – Т. 5. – С. 71.
6. *Сталин И.В.* XII съезд РКП(б) // Соч. – Т. 5. – С. 198.
7. Там само.
8. Сталин и кризис пролетарской диктатуры // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11. – С. 172.
9. Краткая история ВКП(б). – М., 1934; *Попов Н.Н.* Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). – Вып. 1, 2. – М., 1931 та ін.
10. *Волин М.* Історія КП(б) в стислому нарисі. – Х.: 1931; *Попов Н.Н.* Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. 4-е изд. – Х.: Госполитиздат, 1931 та ін.
11. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1938. – С. 316–351.
12. *Бордюгов Г., Козлов В.* К вопросу о так называемых деформациях социализма // Ленинская концепция социализма. – М.: Наука, 1990. – С. 428–429.
13. *Калинин М.И.* Избранные произведения. В 4-х т. – М.: 1960–1962; *Петровский Г. И.* Вибрані статті і промови. – К., 1974 та ін.
14. Осмыслить культ Сталина. – С. 620.
15. *Мінаєв С.В.* Ради на Україні: Підсумки перевиборів Рад 1928–1929. –Х.: Держполітвидав, 1931. – 57 с.; *Гулий К.* Профсоюзы и перевыборы Советов. – Х.: Держполітвидав, 1934. – 63 с.; *Портнов Е.П.* Ради на 3-му році п'ятирічки. – Х.: Держполітвидав, 1931. – 78 с. та ін.
16. *Мандельштам Л.И.* Ради – політична основа СРСР. – К.: Держполітвидав, 1941. – 76 с.; Питання історії та права Української РСР. – К.: Держполітвидав, 1953. – 128 с.; *Денисов А.И.* Советы – политическая основа СССР. – М.: Госполитиздат, 1953. – 60 с.
17. К изучению истории / Под ред. В.И. Семенова. – М.: Госполитиздат, 1938. – С. 32, 38.
18. *Багиян А.З.* Местные органы государственной власти в СССР. – М.: Госполитиздат, 1938. – 103 с.; Очерки по истории органов Советской государственной власти. – М.: Госполитиздат, 1949. – 58 с. та ін.
19. *Резницкая М.В.* Рабочий класс Украины в социалистической ре-конструкции народного хозяйства (1926–1937 гг.). – С. 28.

20. *Лепешкин Л.И.* Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М.: Госполитиздат, 1957. – 411 с.; Нариси з історії держави і права Української РСР. Збірник статей. – К.: Держполітвидав України, 1957. – 228 с.; Советская власть трудящихся 1917–1936 гг. – М.: Политиздат, 1966. – 575 с.; Советы за 50 лет. – М.: Политиздат, 1967. – 495 с.

21. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 664 с.; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2-х т. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 1. – 543 с.; Історія Української РСР у 8-ми т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 6. – С. 269–276, 363–375, 488–491; Партия и Советы. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.

22. *Терлецький В.М.* Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.) – К.: Наук. думка, 1966. – 352 с.

23. *Стоян П.К.* Советское строительство в Украинской ССР. 1921–1925. – Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. – К., 1965. – 48 с.; *Мединцев А.Г.* Деятельность местных Советов Донбасса в период построения фундамента социализма в СССР (1926–1932 гг.). – Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – Донецк, 1977. – 24 с.; *Духопельников В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921–1925 гг.). – Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Харьков: 1980. – 24 с.; *Гусева С.А.* Партийное руководство деятельностью городских Советов в период создания фундамента социализма в 1926–1932 гг. на матералах Украины. – Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Одесса, 1984. – 24 с. та ін.

24. *Кукушкин Ю.С.* Проблемы историографии Советского периода строительства социализма (1921–1936 гг.) // Очерки историографии советского общества. – М.: Мысль, 1967. – С. 299.

25. *Гусев К.В., Дробишев В.З.* Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М.: Политиздат, 1968. – 100 с.; *Давидюк А.Т.* Политическая активность рабочего класса. – Львов, 1986. – 157 с.

26. *Бутенко А.П.* Власть народа посредством самого народа. – М.: Мысль, 1988. – С. 142–150; *Гордон А., Клопов Э.* Иного не дано. – М.: Наука, 1988. – С. 97–122; *Поляков Ю.А.* Политический процесс многомерен // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 19–34; *Клямин И.* Была ли альтернатива административной системе? // Политическое образование. – 1988. – № 10. – С. 55–65; *Бордюгов Г., Козлов В.* История 20–30-х гг. и современная общественная мысль // Историки спорят. – М.: Мысль, 1989. – С. 232–268; *Волобуев О., Кулешов С.* Очищение. История и перестройка. – М.: Мысль, 1989. – С. 77–115; *Курицын В. М.* 1937: истоки и практика культа // Реабилитированы посмертно. – М.: Политиздат, 1989. – С. 7–45; *Лысенко В.Н.* О функциях партии и советском обществе // Постигание. – М.: Политиздат, 1989. – С. 337–341; *Арбатов Г., Баталов Э.* Политическая реформа и эволюция Советского государства // Коммунист. – 1989. – № 4. – С. 35–46; *Белан Л., Краус Т.* Сталин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 160–275; *Бордюгов Г., Козлов В.* К вопросу о так называемых деформациях социализма // Ленинская концепция социализма. – М.: Политиздат, 1990. – С. 40–43; *Сидоров А.В.* Сталинизм: опыт и уроки осмысления // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 7. – С. 137–142 та ін.

27. *Москаленко В.Г.* Местные Советы УССР в системе тоталитарной власти (30-е годы). – К.: Либідь, 1993. – С. 37.

28. Там само. – С. 37.

29. *Гонтар А.В.* Городские Советы Украины: история становления и развития. – К.: Вища школа, 1990. – 203 с.

**ДО ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ВИВЧЕННЯ
ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
XIX – поч. XX ст. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ
(1920–1986 рр.)**

Стаття присвячена проблемі джерелознавчого вивчення документів з історії міського самоврядування XIX – початку XX ст. у вітчизняній історичній науці 20–80-х рр. XX ст.

У радянській та українській радянській історичній науці протягом 1920–1980-их років відбувався непростий процес виокремлення системи ділових документів центральних та місцевих органів управління (в тому числі й міського самоврядування 1870–1917 років) як окремого об'єкта вивчення. Цей майже столітній відрізок часу був неоднорідним у розумінні вищезазначеної проблеми, що дозволяє виділити в ньому кілька періодів. Перший охоплює 1920–1931 рр. Він примітний суперечливими рисами – від нівелювання, відмови від старої університетської системи підготовки істориків до збереження зорієнтованості на здобутки західноєвропейської гуманітарної науки. Відсутність систематичного ідеологічного тиску сприяло інтенсивному розвитку вітчизняного джерелознавства та археографії. Особливо слід відмітити створення в 1919 році Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук, а в 1929 році – Археографічної комісії Центрального архівного управління. Перша з них акцентувала увагу на документах XIV–XVIII ст., а друга – на матеріалах про революційний рух кінця XIX – поч. XX ст. [1, 21, 27]. У цей же час у сфері архівного будівництва протягом 1920-х років відбувається лише процес опису залишків документів дореволюційних центральних та місцевих інституцій. Другий період припадає на сталінське двадцятиліття (з 1932 до 1953 року). Для гуманітарної сфери, в тому числі й історичної науки, складаються найбільш несприятливі умови: методологічна база обмежується використанням сталінської інтерпретації марксистсько-ленінської філософії; професійні дореволюційні кадри шляхом репресій усуваються від історичної, джерелознавчої, археографічної роботи. Як наслідок, серйозна археографічна робота в 1930-их роках паралізується. Архівні установи штучно закриваються для дослідників [2, 68]. Разом з тим відмічаємо перші спорадичні спроби системного вивчення документів міст та органів міського самоврядування XIX – поч. XX століття. Протягом 1943–1945 років в Україні відновлюється архівна мережа і розпочинається процес не тільки впорядкування та опису документів, але і їхнє історичне, археографічне вивчення. Розроблений п'ятирічний план роботи науково-видавничого відділу архівних установ МВС УРСР на 1946–1950-і роки передбачав підготовку матеріалів з історії Києва за XIX ст. на основі матеріалів ЦДІА м. Києва. У свою чергу, обласні архіви готували збірники документів, бібліографічні переліки, огляди фондів, монографії з історії міст Вінниці,

Ворошиловограда (нині Луганськ), Дніпропетровська, Житомира, Ізмаїла, Кіровограда, Одеси, Харкова. Також планом передбачалося написання монографії з історії Київського міського самоврядування XIX – поч. XX ст. У поданих обласними архівами відомостях про актуальність названої проблеми писалось: «Тема не розроблялася», «Це питання в історичній літературі не висвітлювалося», «Документи не публікувалися» та ін. [3, 94, 109–114, 123–124, 130–133, 146, 157, 160, 172–173, 193]. На жаль, названий п'ятирічний проект у повному обсязі не був реалізований. По-перше, його було скориговано: виключили пункт про вивчення документів та написання монографії з історії Київського міського самоврядування. По-друге, бракувало фахівців, адже професійних архівістів до 1944 року готував тільки Московський історико-архівний інститут. Крім того, значна кількість довоєнних спеціалістів загинула. Саме тому архівні установи часто комолектувалися з осіб, які були не знайомі зі специфікою роботи або мали поверхові знання в цій сфері. Архівні працівники протягом першого повоєнного десятиліття займалися впорядкуванням фондів, їхнім описом, відтак не вистачало часу для написання запланованих збірок [4, 3–6]. Наприклад, збірник з історії м. Кіровограда (дореволюційний Єлисаветград) мав бути підготовлений до вересня 1947 року, але й у плані науково-видавничої роботи державних установ УРСР на 1951–1955 рр. з цієї теми зазначалося ще тільки «вивчення матеріалів». Серед документів ЦДАВОУ виявлено план роботи Кіровоградського обласного державного архіву на 1951–1955 рр., згідно з яким установа разом з Кіровоградським педагогічним інститутом та краєзнавчим музеєм мала оглянути наявні з теми циркуляри, накази, інструкції, директиви; вивчити друковані матеріали – книги та місцеву пресу. У пояснювальній записці до нього подавалися відомості про фонди, з яких мала черпатися інформація. Це фонди Єлисаветградської міської думи (за 1789–1919 рр.), міської управи (1872–1919 рр.), волосних правлінь (до 1918 р.); місцева преса та періодичний друк (до 1931 р.) та ін. Окрім цього збірника, кіровоградські архівісти мали підготувати брошуру «Більшовики Єлисаветграда в роки громадянської війни». Матеріали для неї також повинні були братися з фондів Єлисаветградської міської думи та управи за 1917–1919 рр. [5, 1–9, 80–82, 87–88]. Проте згідно з повідомленням ГАУ МВС СРСР від 25 березня 1952 року начальникові архівного управління МВС УРСР підполковникові С. Пилькевичу з планів роботи Кіровоградського архіву на цей рік було виключено тему «Історія міста Кіровограда» [4, 11]. У зв'язку з невчасною підготовкою запланованого видання змінюється і назва збірника. Тепер передбачалося зібрати матеріали не тільки з історії міста, але й області і видати збірник у 1954 році. На лютий 1953 року Кіровоградським обласним архівом з теми було виявлено одну тисячу документів. Робота по написанню збірника уповільнювалася через непідготовленість до археографічної роботи деяких працівників [6, 225]. Тому із запланованого місцевими архівістами вдалося видати в 1957 році лише збірку документів з історії революційного руху на Єлисаветградщині в 1917–1920 рр. [7].

Разом з вивченням історії міст ГАУ започатковано процес підготовки довідника з історії дореволюційних установ. Ще планом 1946–1950 рр. перед-

бачалося виконання пункту про підготовку матеріалів з історії установ. Особливо актуальною ця проблема стала для архівних працівників новоприєднаних південно-західних земель України (Дрогобицька, Станіславська, Львівська, Волинська, Закарпатська, Чернівецька та Ізмаїльська обл.). Їм необхідно було впорядковувати фонди установ іноземних держав (Польщі, Чехії та Словаччини, Румунії, Угорщини), що вимагало не тільки знання мов цих держав, але і системних знань з історії функціонування органів управління та організації в них діловодства. Матеріали ГАУ УРСР засвідчують, що частина архівного керівництва розуміла важливість вивчення й документів самоврядних органів. Наприклад, у своїх зауваженнях до чернетки довідника «Органи державної влади та управління Західної України» І.Л. Бутич зазначає слабкість висвітлення діяльності місцевих органів влади, установ, системи діловодства; вимагає вказувати не тільки на їхню «експлуаторську» суть, але й охарактеризовувати напрямки діяльності [6, 41–46]. Попри ідеологічну заангажованість цей довідник залишається єдиним таким виданням у радянській та пострадянській Україні.

Третій період – 1954–1986 рр. Для нього властиве часткове послаблення ідеологічного тиску (до 1972 року в УРСР), що відобразилося в розширенні тематики історичних досліджень. Окрім цього, складаються сприятливі умови в Радянському Союзі в цілому та в УРСР зокрема щодо відновлення та становлення нових допоміжних історичних дисциплін (наприклад, документознавства). Провідну роль у цьому процесі відіграли українські та російські архівісти. Так, у 1964 році на науковій конференції архівістів Ленінграда заступник директора Центрального архіву Л.Е. Шепельов наголосив на необхідності дослідження діловодчих матеріалів епохи капіталізму. На його думку, необхідною складовою цього процесу мало стати вивчення історії установ, їхньої системи діловодства, що було б передумовою якісної архівної евристики. Пізніше ним буде підготовлено єдиний підручник у Радянському Союзі з питань архівної евристики документів ХІХ – поч. ХХ ст. [8, 40–43; 9]. Подібні позиції висловив у 1965 році український архівіст та археограф І.Л. Бутич на Другій республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Він наголосив, що «Знання історії установ, ... їх функції та структури, особливості діловодства дає дуже багато у справі розкриття змісту і значення... документів. Без вивчення історії установ неможлива наукова систематизація документальних матеріалів» [10, 37]. Слід враховувати, що центральні та обласні архіви України продовжували протягом двадцяти років (1954–1972 рр.) готувати розвідки для довідника з історії дореволюційних установ підросійської України. Наприклад, у 1962 році Миколаївський обласний архів збирав відомості про міські та посадські думи за 1866–1919 рр. Подібне завдання покладалося й на житомирських архівістів [11, 70, 91]. В інших республіках Радянського Союзу тривала подібна робота. Наприклад, у Молдові 1962 року вийшла праця В. Жукова з оглядом документів з історії міст Бессарабії за 1812–1871 рр., у РРФСР С.А. Сметанін вивчав маклерські та обивательські книги як джерело інформації з соціально-економічного розвитку міст Росії 1800–1861 років [12; 13]. На жаль, через гоніння

початку 1970-х рр. напрацювання українських архівістів з цієї проблеми не набули публічності (наприклад, уже підготовлений чотиритомний довідник з історії установ України XVII–XVIII ст. не був виданий). Але попри це можна погодитися з думкою російського радянського історика-джерелознавця Л.С. Шепельова, що на середину 1960-х рр. у радянському джерелознавстві формується розуміння важливості комплексного вивчення матеріалів діловодства XIX – поч. XX ст. До цього, як зазначає він, не була вироблена проблематика вивчення джерел нового часу й загалом дослідники мали справу з документами, саме прочитання та атрибуція яких складала предмет спеціального дослідження. Останнє, у свою чергу, не могло бути проблемою для матеріалів XIX – поч. XX ст., оскільки останні ні за формою, ні за змістом не викликали труднощів у дослідників [14, 120]. У 1970–1980-х рр. С. Воронкова, Б. Тартаковський й той же Л. Шепельов звертають увагу на малу вивченість матеріалів центральних та місцевих органів управління [15; 16; 17]. У Радянській Україні вагомим каталізатором вивчення матеріалів міського діловодства в перспективі могла стати створена в 1969 році Археографічна комісія Академії наук, у планах якої було опублікувати матеріали про результати муніципальних виборів 1917 року [1, 136]. Проте політичні переслідування початку 1970-х та брежнєвський «застій» не дали можливості реалізувати ці проекти. Загалом на теренах Радянського Союзу склалися різні ситуації з вивченням документів з історії міського самоврядування останньої третини XIX – поч. XX століття. Найбільш сприятливі умови склалися в РРФСР, де протягом кінця 1950-х – 1980-х років захищаються три кандидатські дисертації з історії Московського міського самоврядування за 1870–1912 роки (Є.А. Павлюченко, Л.Ф. Писарькова, Н.Ю. Кружалова) й одна докторська дисертація (В.А. Нардова), присвячена питанням політики держави у сфері міського управління Російської імперії за перше двадцятиліття XX ст. У цих роботах уперше вводяться в науковий обіг та здійснюється побіжний аналіз архівних матеріалів Московського міського управління та господарського відділення МВС Російської імперії [18, 88–95; 19, 1–9; 20, 152–160]. В УРСР ця тема була проігнорована, і тому з'являлися лише поодинокі розвідки, присвячені діяльності Київського міського самоврядування останньої третини XIX – поч. XX ст. Така ситуація обумовлювалася й тим, що для російських радянських дослідників історія самоврядних інституцій розпочиналася з епохи Катерини II, тоді як для українських – із запровадженням Магдебурзького права (XIV ст.). Тому в УРСР на початку 1980-х років працівниками ЦДІА України видається каталог документів з історії міського самоврядування XIV – поч. XIX століття [21; 22; 23].

Таким чином, протягом 1920–1980-х років у вітчизняній історичній науці відбувається процес виокремлення документів з історії міського самоврядування XIX – поч. XX ст. як окремого об'єкта вивчення. Якщо спочатку документи вивчалися архівістами з метою їх правильної систематизації, то, починаючи з кінця 1940 – 1970-х років, спостерігається процес формування розуміння необхідності проведення їх джерелознавчого, археографічного вивчення.

Література

1. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX століттях: плани, проблеми, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – 231 с.
2. Архівознавство / Г.В. Боряк. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 354 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 173.
4. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 750.
5. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 671.
6. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 753.
7. Борьба работников та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351 с.
8. Шепелев Л.Е. О содержании, направлении организации научно-исследовательских работ государственных архивов // Проблемы архивоведения и источниковедения. Материалы научной конференции архивистов Ленинграда 4–6 февраля 1964 г. – Л., 1964. – С. 31–48.
9. Шепелев Л.Е. Работа исследователя с архивными документами. – М.–Л.: Изд-во «Наука», 1966. – 128 с.
10. Бутич І.Л. Участь істориків-архівістів у розробці української радянської історичної науки // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін [пленарне засідання]. – К., 1965. – С. 28–56.
11. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 1593.
12. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1812–1871 гг. Обзор документальных материалов – Кишинев: «Штиица» Академии наук Молдавской ССР, 1962. – 83 с.
13. Сметанин С.А. Маклерские и обывательские книги городов как источник по социально-экономической истории России (по материалам городов Урала 1800–1861 гг.) // Археографический ежегодник за 1967. – М.: Наука, 1969. – С. 149–177.
14. Шепелев Л.Е. Изучение делопроизводственных документов XX – начала XX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Изд-во «Наука». – Вып. 1. – 1968. – С. 119–138.
15. Воронкова С.В. Некоторые итоги и задачи источниковедческого изучения исторических источников по истории СССР второй половины XIX – нач. XX в. // История СССР. – 1979. – № 5. – С. 69–88.
16. Воронкова С.В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 160 с.
17. Шепелев Л.Е. Особенности делопроизводства органов государственной власти России XIX–XX вв. // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции. Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября 1983 г. – М., 1983. – С. 104–109.
18. Историография и источники истории государственных учреждений и общественных организаций СССР. Сборник статей / [под. ред. Н. П. Ерошкина]. – М.: МГИАИ, 1983. – 155 с.
19. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60 – нач. 90-х годов XX в.: Правительственная политика. – Л.: Изд-во «Наука», 1984. – 260 с.
20. Писарькова Л.Ф. Московское городское общественное управление с середины 1880-х годов до первой русской революции. – Автореф. дис. к.и. наук. – М., 1980. – 23 с.

21. Історія міст і сіл Української РСР. Київ / Ред. колегія: В.О. Бойченко, О.К. Касименко, В.Н. Котов та ін. – К.: [Б.м.в.], 1968. – 586 с.

22. История Киева. Киев периода позднего феодализма и капитализма / Отв. ред. И.А. Артеменко, В.С. Сарбей, И. Супруненко. – К.: «Наукова думка», 1982. – Т. 2. – 463 с.

23. Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст. / [упорядники Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко; передмова Ф.П. Шевченко]. – К.: Наукова думка, 1982. – 202 с.

О СУДЬБЕ И СОСТАВЕ КИЕВСКОГО МОНЕТНОГО КЛАДА 1706 г.

У статті розглядається проблема Київського монетного скарбу 1706 року, його доля і склад. Проведений автором аналіз, що ґрунтується на співставленні даних 1745 і 1826 рр., сконцентрований на з'ясуванні спільних композиційних особливостей і структури вибірки.

О Киевском монетном кладе 1706 г. отложилось чрезвычайно мало сведений в литературе, при этом они достаточно противоречивы. Разночтения касаются всего: года находки, судьбы монет, их характеристики и датировки. Между тем, значение первого Киевского клада невозможно переоценить: он является не только *первым* документально зафиксированным кладом в истории Российской империи, но и, если положиться на мнение П.С. Савельева, *первым* памятником раннесредневекового восточноевропейского монетного обращения, частично попавшим в государственное музейное собрание – петровскую Кунсткамеру – и, следовательно, частично сохранившимся до наших дней (восточные монеты Кунсткамеры в начале XIX в. составили основу нумизматического собрания Азиатского музея Петербургской академии наук, которое в 1930 г. в полном составе было передано в Отдел нумизматики Государственного Эрмитажа).

Одно из двух базовых свидетельств о первом Киевском кладе датируется 24 октября 1851 г. В тот день на заседании Императорского археологического общества в Петербурге П.С. Савельев, обсуждая вопрос о нумизматических памятниках Киева, сообщил, что, по собранным им сведениям, «уже при Петре Великом, найдено было там при постройке Киево-Печерской крепости несколько тысяч куфических монет, которые и послужили основанием нынешнему нумизматическому кабинету Азиатского музея Императорской академии наук» [1, 57]. Информацией о точной дате находки и точном количестве монет клада П.С. Савельев, видимо, не располагал. Судя по публикации восточных монет Кунсткамеры [2, 447–477] и каталогу монет Азиатского музея Х.Д. Френа [3], в собрании Кунсткамеры саманидские серебряные монеты 890–920-х гг. не только значительно преобладали, но и очевидным образом представляли собой представительный набор кладового облика.

Источник данных П.С. Савельева неизвестен. Можно не сомневаться, что этим источником не был Х.Д. Френ: он ничего не знал о первом Киевском кладе (сведений о нём нет в его топографии находок кладов восточных монет в Европе, опубликованной по-русски и дополненной П.С. Савельевым [4]) и в силу этого не мог связывать с ним происхождение коллекции серебряных восточных монет петровской Кунсткамеры. Однако нет никаких оснований сбрасывать со счётов уверенное свидетельство П.С. Савельева.

Второе базовое свидетельство о первом Киевском кладе датируется 8 мая

1882 года. В тот день на заседании Императорского Московского археологического общества «действительный член Е.В. Барсов сделал сообщение о кладе, найденном в Киеве при Петре Великом» (в другом месте это же сообщение названо «О кладе ассирийских монет, найденных в Киеве при Петре Великом» [5]). Сообщение основывалось «на одном письменном документе официального характера», касающемся судьбы клада после поступления его в Малороссийский приказ [6, 22–23]. В публикации Е.В. Барсова, имеющей непреходящую документальную ценность, нет информации о дате *находки* клада – есть только информация о времени *присылки* его в Малороссийский приказ: 28 июля 1707 г. Первоначально в мешке насчитывалось 2380 монет, причём не отмечено, были ли они *все* целыми, или же среди них имелись фрагментированные. Из этого количества 10 были отправлены в военную ставку Петра I, а остальные, по крайней мере, до 1715 года оставались в Малороссийском приказе.

Все последующие передатчики сведений о первом Киевском кладе опирались на эти два свидетельства, в разной степени сокращая и искажая их. Вот данные из свода монетных кладов Киевской губернии Н.Ф. Беляшевского: «Г[ород] Киев. В 1706 году во время постройки новой Печерской крепости было найдено 2380 куфических монет, которые названы нашедшими их ассирийскими; 10 экземпляров были посланы Петру I, находившемуся тогда в походе. Монеты эти хранились в Малороссийском приказе, а потом послужили основанием нынешнему нумизматическому кабинету Азиатского музея Императорской Академии наук» [7, 7]. Неточность состоит в том, что монеты названы «ассирийскими» не находчиками, а дьяками Малороссийского приказа. Неизвестно также, на каком основании определена дата находки клада: видимо, это связано с тем обстоятельством, что начало строительных работ на Печерске датируется, как известно, концом лета – осенью 1706 г. [8]. Мне вслед за М.К. Каргером [9, 116] эта эмендация кажется в высшей степени правдоподобной.

А вот что сообщает о первом Киевском кладе А.К. Марков: «[В] Киевской губ[ернии], в губ[ернском] городе в 1707 г. при постройке Печерской крепости был найден клад, содержащий 2380 серебряных монет; весь клад, по приказанию гетмана Ивана Мазепы был отправлен в том же году в С[анкт]-Петербург Петру Великому, где он был затем внесён в приходные книги Малороссийского Приказа и после этого вносился в них регулярно до 1712 г., но после этого клад этот уже в книги не записывался и затем куда-то исчез» [10, 13]. Далее он с некоторым недоверием пишет, что «П.С. Савельев полагал, что это были халифские монеты» [10, 14]. Здесь много неточностей. По Маркову, в 1707 г. Пётр почему-то находится в Санкт-Петербурге, а не в своей походной ставке. Далее, почему-то в Санкт-Петербурге, а не в Москве, находится Малороссийский приказ. Кроме того, 1707 г., как уже отмечено выше, – не год *находки* клада, а год его *присылки* в Москву.

Обращение к каталогу нумизматического собрания петровской Кунсткамеры 1745 г. [2] позволяет констатировать, что коллекция серебряных куфических монет (в терминологии акад. Г.Я. Кера, прочитавшего и описавшего эти монеты,

— *nummi arabici*) имеет кладовое происхождение, т. е. является кладовой выборкой. Я присоединяюсь к точке зрения П.С. Савельева, согласно которой эта выборка представляет собой часть Киевского клада 1706 г.

Предлагаемый ниже анализ, основанный на сопоставлении данных 1745 и 1826 гг., является конспективным (подробное критическое сопоставление списочного состава собраний куфического серебра Кунсткамеры и Азиатского музея выходит за рамки этой публикации) и сосредоточен на выяснении общих композиционных особенностей и структуры выборки.

Интересующие нас серебряные монеты петровской Кунсткамеры описаны в каталоге 1745 г. [2] в разделе *nummi arabici* (argula nr. VII) как *nummi anderabenses* (capsula I), *samercandenses* (capsulae II et III) и *schachenses* (capsulae IV, V et VI), т. е. монеты Андарабы, Самарканда и аш-Шаша. Для последней шкатулки (capsula VIII) спецификация отсутствует. Наконец, в предпоследней шкатулке (capsula VII) помещены «четыре золотых, две медных, восемь древнейших и редчайших (*antiquissimi et rarissimi*) серебряных, семь остальных – неопределённые» [2, 464]. Из описания монет в шкатулках I–VI и VIII можно почерпнуть информацию о не менее чем 176 монето-типах, причём около пятидесяти из них могут быть поставлены во взаимно-однозначное соответствие с экземплярами из каталога акад. Х. Д. Френа. Учитывая эмендации последнего и приводя описания к современному виду, имеем следующую композицию выборки (сокращения: **К** – монето-тип по каталогу [2]; **F** – экземпляр по каталогу [3]):

‘Аббасиды — 4 экз.

ал-Хади, Мадинат ас-Салам, год? Фрагмент в 1/2 дирхама [**К** caps. V, № 9 = **F** ‘Abb. № 117]

ар-Рашид, Мадинат Балх, 194 г. х. [**К** caps. V, № 10 = **F** ‘Abb. № 260 или 261]

ал-Муктадир, Мадинат ас-Салам, 297 г. х. [**К** caps. VIII, № 4 = **F** ‘Abb. № 317]

ал-Муктадир, Мадинат ас-Салам, 299 г. х. [**К** caps. VIII, № 4 = **F** ‘Abb. № 318]

Саффариды — 8 экз.

‘Амр ибн ал-Лайс, Шираз, 282 г. х. [**К** caps. I, № 22 (a) = **F** Saff. № 1]

‘Амр ибн ал-Лайс, Джаннаба, 283 г. х. [**К** caps. I, № 22 (d) = **F** Saff. 2]

‘Амр ибн ал-Лайс, Шираз, 284 г. х. [**К** caps. I, № 22 (b) = **F** Saff. № 3]

‘Амр ибн ал-Лайс, Шираз, 285 г. х. [**К** caps. I, № 22 (c) = **F** Saff. № 4]

Тахир ибн Мухаммад, Фарис, 291 г. х. [**К** caps. I, № 22 (e) = **F** Saff. № 5]

Тахир ибн Мухаммад, Фарис, 294 г. х. [**К** caps. I, № 22 (f) = **F** Saff. № 6]

Тахир ибн Мухаммад, Мадинат Зарандж, 292 или 295 г. х. [**К** caps. I, № 23 (e) = **F** Saff. № 7]

ал-Лайс ибн ‘Али, Мадинат Зарандж, 296 г. х. [**К** caps. VIII, № 8 = **F** Saff. № 8]

Противники Саффаридов — 1 экз.

Субкари, Фарис, 297 г. х. [**К** caps. VIII, № 9 = **F** Saff. № 9]

Саманиды — около 100 монето-типов, более 160 экз.

- Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 281 г. х. [К caps. IV, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 282 г. х. [К caps. IV, № 2]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 283 г. х. [К caps. IV, № 3]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 284 г. х. [К caps. IV, № 4]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 285 г. х. [К caps. IV, № 5]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 286 г. х. [К caps. IV, № 6]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 287 г. х. [К caps. IV, № 7]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 288 г. х. [К caps. IV, № 8]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 289 г. х. [К caps. IV, № 9]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 290 г. х. [К caps. IV, № 10]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 291 г. х. [К caps. IV, № 11]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 292 г. х. [К caps. IV, № 12]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 293 г. х. [К caps. IV, № 13 = F Sam. № 45]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 294 г. х. [К caps. IV, № 14 = F Sam. № 56]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 295 г. х. [К caps. IV, № 15 = F Sam. № 65]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 296 г. х. — старый штемпель о. с. [К caps. IV, № 16]
Исма'ил ибн Ахмад, аш-Шаш, 308 г. х. — старый штемпель о. с. [К caps. VI, № 10 = F Sam. № 69]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 281 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 283 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 284 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 285 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 286 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 287 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 288 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 289 г. х. [К caps. II, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 290 г. х. [К caps. II, № 2]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 291 г. х. [К caps. II, № 2 = F Sam. № 34]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 292 г. х. [К caps. II, № 2]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 293 г. х. [К caps. II, № 2 = F Sam. № 46]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 294 г. х. [К caps. II, № 3 = F Sam. № 57]
Исма'ил ибн Ахмад, Самарканд, 295 г. х. [К caps. II, № 4 = F Sam. № 66]
Исма'ил ибн Ахмад, Андараба, 292 г. х. [К caps. I, № 1]
Исма'ил ибн Ахмад, Андараба, 293 г. х. [К caps. I, №№ 2, 3]
Исма'ил ибн Ахмад, Андараба, 294 г. х. [К caps. I, № 4 = F Sam. № 60, 61 или 62]
Исма'ил ибн Ахмад, Андараба, 295 г. х. [К caps. I, № 5 = F Sam. № 67 или 68]
Исма'ил ибн Ахмад, Балх, 292 г. х. [К caps. I, № 23 = F Sam. № 41]
Исма'ил ибн Ахмад, Балх, 293 г. х. [К caps. I, № 23 = F Sam. № 47]
Исма'ил ибн Ахмад, Балх, 294 г. х. [К caps. I, № 24 = F Sam. № 58 или 59]
Исма'ил ибн Ахмад, Балх, год неясен [К caps. I, № 23]
Исма'ил ибн Ахмад, Нисабур, 293 г. х. [К caps. I, № 21 = F Sam. № 51]
Исма'ил ибн Ахмад, Нисабур, 294 г. х. [К caps. VIII, № 10 = F Sam. № 63]

- Исма'ил ибн Ахмад, ал-Би'ар, 292 г. х. [К caps. I, № 21]
Исма'ил ибн Ахмад, ал-Би'ар, 293 г. х. [К caps. I, № 21]
Исма'ил ибн Ахмад, Тармиз, 281 г. х. (?) [К caps. I, № 21]
Исма'ил ибн Ахмад, Тармиз, 293 г. х. [К caps. I, № 21 = F Sam. № 53]
Исма'ил ибн Ахмад, Ма'дин, 294 г. х. [К caps. VIII, № 1 = F Sam. № 64]
Исма'ил ибн Ахмад, Ма'дин, 294 г. х. [К caps. VIII, № 1 = F Sam. № 87]
Исма'ил ибн Ахмад, Бамиан, 289 г. х. [К caps. I, № 21]
Исма'ил ибн Ахмад, ал-Хуттал, 293 г. х. [К caps. I, № 21 = F Sam. № 54]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 297 г. х. [К caps. IV, № 17 = F Sam. № 89]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 298 г. х. [К caps. IV, № 18 = F Sam. № 95]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 299 г. х. [К caps. IV, № 19 = F Sam. № 101]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 300 г. х. [К caps. V, № 1]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 301 г. х. [К caps. V, № 2]
Ахмад ибн Исма'ил, аш-Шаш, 302 г. х. — старый штемпель о. с. [К caps. V, № 5]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 296 г. х. [К caps. II, № 5]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 297 г. х. [К caps. II, № 6 = F Sam. № 90 или 91]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 298 г. х. [К caps. II, № 7 = F Sam. № 96]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 299 г. х. [К caps. II, № 8, 9, 10, 12]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 300 г. х. [К caps. II, № 13]
Ахмад ибн Исма'ил, Самарканд, 301 г. х. [К caps. II, № 17, 18]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 296 г. х. [К caps. I, № 6]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 297 г. х. [К caps. I, № 6 = F Sam. № 92 или 93]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 298 г. х. [К caps. I, № 6]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 299 г. х. [К caps. I, № 7, 8]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 300 г. х. [К caps. I, № 9, 10]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 301 г. х. [К caps. I, № 11, 12, 13]
Ахмад ибн Исма'ил, Андараба, 302 г. х. — старый штемпель о. с. [К caps. I, № 14]
Ахмад ибн Исма'ил, Балх, 299 г. х. [К caps. I, № 24]
Ахмад ибн Исма'ил, Балх, 300 г. х. [К caps. I, № 25 = F Sam. №№ 115 и 119]
Ахмад ибн Исма'ил, ал-Би'ар, 298 г. х. [К caps. VIII, № 7 = F Sam. № 100]
Ахмад ибн Исма'ил, Бадахшан (?), 298 г. х. [К caps. VIII, № 3 = F Sam. № 97]
Ахмад ибн Исма'ил, Панджхир, 29(4–8) г. х. [К caps. VIII, № 12]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 301 г. х. [К caps. V, № 3]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 302 г. х. [К caps. V, № 4, 6]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 303 г. х. [К caps. V, № 7, 8]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 304 г. х. [К caps. VI, № 1, 2]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 305 г. х. [К caps. VI, № 3, 4]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 306 г. х. [К caps. VI, № 5, 6]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 307 г. х. [К caps. VI, № 7 = F Sam. № 190]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 308 г. х. [К caps. VI, № 8, 9]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 309 г. х. [К caps. VI, № 11 = F Sam. № 204]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 311 г. х. [К caps. VI, № 11 = F Sam. № 213]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 312 г. х. [К caps. VI, № 11 = F Sam. № 215]

- Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 313 г. х. [Ж caps. VI, № 11 = F Sam. № 216]
Наср ибн Ахмад, аш-Шаш, 319 г. х. [Ж caps. VI, № 11 = F Sam. № 224]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 299 г. х. — старый штемпель л. с. [Ж caps. II, № 11 = F Sam. № 138]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 300 г. х. — старый штемпель л. с. [Ж caps. II, № 14]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 301 г. х. [Ж caps. II, № 15, 16]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 302 г. х. [Ж caps. II, № 20, 21]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 303 г. х. [Ж caps. II, № 22, 23]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 304 г. х. [Ж caps. II, № 24, 25]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 305 г. х. [Ж caps. III, № 1, 2]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 306 г. х. [Ж caps. III, № 3, 4, 5]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 307 г. х. [Ж caps. III, № 6, 7]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 308 г. х. [Ж caps. III, № 8, 9]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 309 г. х. [Ж caps. III, № 10, 11]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 310 г. х. [Ж caps. III, № 12 = F Sam. № 209]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 311 г. х. [Ж caps. III, № 13 = F Sam. № 214]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 313 г. х. [Ж caps. III, № 14 = F Sam. № 217]
Наср ибн Ахмад, Самарканд, 315 г. х. [Ж caps. III, № 15 = F Sam. № 218]
Наср ибн Ахмад, Нисабур, 30(2–6) г. х. [Ж caps. VIII, № 10]

Кладовый характер этой выборки несомненен. В настоящее время все указанные монеты находятся в собрании Эрмитажа, причём не утрачена паспортизация монет в соответствии с номерами каталога Х.Д. Френа [3].

Старшая монета выборки – аббасидский дирхам времени ал-Хади, младшая монета – саманидский дирхам Насра ибн Ахмада, битый в аш-Шаше в 319 г. (931/932 г.). Таким образом, время сокрытия клада – 930-е гг.

Литература

1. II заседание, 24 октября 1851 г. // Перечень заседаний Императорского Археологического общества за 1852 год. (Записки Императорского Археологического общества. Т. V. Отд. II.). – СПб., 1852.
2. *Musei Imperialis Petropolitani [descriptio]. Vol. II. Pars tertia, qua continentur nummi recentiores.* [Petropoli], 1745.
3. *Fraehnius Ch.M. Recensio numorum muhammedanorum Academiae Imp[eratoris] Scient[iarum] Petropolitanae, inter prima Academiae Imp[eratoris] saecularia edita.* Petropoli, 1826.
4. *Савельев П.С.* Топография кладов с восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI века в России и прибалтийских странах, объяснённая историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы в эпоху основания и утверждения Русского государства. (Савельев П.С. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. Т. I.). – СПб., 1846.
5. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Московского археологического общества с 12 апреля 1882 года по 7 марта 1883 года // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – Т. 9. – Вып. II, III. – М., 1883.

6. [Барсов Е.В. Сообщение о кладе, найденном в Киеве при Петре Великом.] Протокол обыкновенного заседания Императорского Московского археологического общества, 8-го мая 1882 года (№ 198). П. 7 // Протоколы заседаний Императорского Московского археологического общества [№№ 197–202] // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – Т. 9. – Вып. II, III. – М., 1883.

7. *Беляшевский Н.* Монетные клады Киевской губернии. – Киев, 1889.

8. *Ситкарёва О.В.* Киевская крепость XVIII–XIX ст. – Киев, 1997.

9. *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. I. – М.; Л., 1958.

10. *Марков А.К.* Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб., 1910.

**НУМІЗМАТИКА НА СТОРІНКАХ
«КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ» (1882–1906 рр.)**

Стаття присвячена особливостям представлення нумізматичної тематики у журналі «Київська старовина» протягом 1882–1906 рр., зокрема відзначається інформаційний характер більшості публікацій та їх чітку періодичність.

На сьогодні часопис «Київська старовина» (1882–1906 рр.) вже має досить вагому історіографічну базу, накопичену ще від кінця XIX ст., проте потенціал цього видання, з точки зору його наукової цінності, ще далеко не вичерпаний. Представлена нумізматична тематика у «Київській старовині» досить різноманітна за своїм характером. Вона охоплює різні періоди історії, пов'язані з Україною.

Досить значну частину матеріалів у часописові займають повідомлення про скарби, серед яких особливо необхідно виділити ті, що пов'язані із нумізматикою. Зокрема, відомий археолог М. Біляшівський у 1888 р. описав срібну монету князя Володимира [1, 133–135] та опублікував працю про скарби, знайдені у Києві [2, 136–143]. І сам він тоді ж цілком заслужено відмітив, що тема скарбів ще не достатньо розроблена на відповідному науковому рівні. У цій же своїй роботі він наголосив, що «скарби монетні» – це окрема категорія скарбів. Серед київських знахідок дослідник зауважив 5 скарбів «куфічних монет» (виявлені у 1706, 1845–1863 рр.) і скарб срібних монет князя Володимира. Особливо він підкреслив той факт, що у Києві не виявлено жодного скарбу візантійських монет. М. Біляшівський, крім того, написав ще й рецензію на книгу іншого відомого археолога М. Чернева, присвячену давньоруським монетам. В цілому він оцінив цей твір досить високо [3, 53–55]. Також він ще й вказував на знахідки давньоруських гривень на відомій Княжій горі поблизу Канева [4, 494–503].

Дослідження ж і самого М. Біляшівського, присвячене монетним скарбам Київської губернії, опинилося під пильним рецензійним поглядом іншого відомого дослідника – П. Голубовського [5, 205–207]. Цей автор не обмежився тут розглядом змісту книги, але й висловив кілька власних думок теоретичного характеру: «Нумізматика зокрема дає ясні вказівки на культурні впливи, на їх напрям і визначає хронологічно їх початок. На підставі вказівок нумізматики ми можемо прослідкувати поступовість розповсюдження культурних впливів на різні частини тієї чи іншої землі».

У 1898 р. з'явилося повідомлення про цілий ряд знахідок біля різних сіл Полтавської губ. римських монет від імператора Антоніна Пія до імператора Септимія Севера [6, 12–13]. У даному випадку це повідомлення було передруковане із «Полтавських Губернських Відомостей» (№ 57, 1898 р.). Передрукування наукової інформації із інших видань (переважно місцевого характеру) дозволяло редакції «Київської старовини» зосереджувати на своїх сторінках дуже цінному матеріалу. У 1903 р. із видання «Південь» та «Київське слово» були переопублі-

ковані матеріали про знахідки у першому випадку римських та середньовічних монет у Херсонській губ., а у другому випадку – 2 срібних гривень київського типу у Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі [7, 48; 8, 49].

У 1901 р. археолог Карл Болсуновський подав інформацію про знахідку досить значного скарбу римських срібних монет біля села Богданівки Брацлавського повіту Подільської губернії, виораного місцевим селянином у жовтні 1900 р. У цьому скарбі (що знаходився у горщику) було виявлено 770 монет (ймовірно, денаріїв) імператорів Траяна, Адріана та Антоніна Пія [9, 127–128].

У 1899 р. у журналі була розміщена коротка інформація про надходження монет до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та про передачу до нумізматичного кабінету Київського університету св. Володимира знайдених у скарбах римських та середньовічних європейських і абасидських монет [10, 61–62].

Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторі О. Мердер подав у 1901 р. цікаву інформацію, присвячену проблемам обміну монет на Поділлі у 1844–1847 рр., коли внаслідок спеціального указу вилучалися з обігу монети Царства Польського із зображенням Олександра I, австрійські, пруські, баварські та інші монети [11, 161–162]. В іншому випадку він же розповів про курйозну ситуацію на початку 1860-х рр. (зафіксовану, зокрема, у Чигиринському повіті) зі скуповуванням євреями звичайних мідних п'ятикопійєчних монет із-за чуток про таємне вміщення у них золота на потреби польського повстання; внаслідок цього вартість монет виросла до 1 руб за штуку [12, 1].

Про знахідку у скарбі 28 срібних шестигранних монетних гривень Київської Русі у селі Войтовці Переяславського повіту Полтавської губ. було повідомлено у 1901 р. невідомим автором. Він, зокрема, відмітив, що на деяких гривнях є насічки у вигляді подряпин [13, 128].

Потрапила на сторінки журналу й інформація, що не стосується українських земель: у Слуцьку Мінської губ. у травні 1887 р. було знайдено скарб, який містив більше 2 тис. талерів 1620–1699 рр. чеканки різних європейських держав [14, 381–383].

Монетні скарби мали різноманітний характер і свої власні історії. Про це, наприклад, свідчить публікація з приводу знахідки біля села Самбросівки Олександрійського повіту Харківської губ. 170 «п'ятаків» 1761–1787 рр. За місцевою легендою, цей скарб був захований запорожцями, і його довго намагалися знайти якісь «діди» [15, 152].

Треба відзначити і рецензії, опубліковані на сторінках «Київської старовини», присвячені нумізматичним виданням. Перша рецензія з'явилася у 1882 р. у відповідь на появу нового видання відомого колекціонера і нумізмата графа І. Толстого [16, 133–140]. Її автор, відомий дослідник, етнограф, археограф і літературознавець М. Петров – творець київського Церковно-археологічного музею (ЦАМ). Крім того, знайомство останнього із цією книгою та іншою відповідною нумізматичною літературою дало йому цілий ряд підстав для роздумів з приводу ідентифікації монет князя Ярослава Мудрого [17, 507–510]. До того ж, своїми

зусиллями М. Петров як міг допомагав становленню ЦАМу завдяки поповненню його колекції. Зокрема, 6 березня 1900 р. він повідомив про надходження до його фондів 2 римських срібних монет (Антонін Пій, Фаустіна Старша), знайдених на території Васильківського пов. Київської губ. [18, 60].

Серед інших рецензій варто відзначити працю І. Каманіна з приводу нового дослідження польських монет X–XI ст., на яких було зафіксовано кириличну абетку і елементи православного церковного обряду [19, 26–29].

Наостанок необхідно відмітити ще й публікацію про указ Петра I від 22 липня 1709 р. із розпорядженням розробити проект і здійснити чеканку срібної монети із зображенням повішеного Іуди. Як зазначає невідомий автор публікації: «Звичайно ж, це відноситься до подій, пов'язаних з історією Івана Мазепи» [20, 158].

Таким чином, треба відзначити, що журнал «Київська старовина» наприкінці XIX – на початку XX ст. розміщав інформацію, присвячену нумізматиці, досить регулярно. Однак, публікації у більшості, за окремими винятками, мали тільки суто інформаційний характер. Головним же чином вони були пов'язані із випадковими археологічними знахідками. Разом з тим, можна стверджувати, що публікації у «Київській старовині» сприяли становленню і розвитку вітчизняної археології та нумізматичної науки.

Література

1. *Беляшевский Н.* Два замечательные предмета Киевского церковно-археологического музея // Киевская старина. – 1888. – № 7.
2. *Беляшевский Н.* Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве // Киевская старина. – 1888. – № 7.
3. *Н. Б. Н. Чернев.* Заметки о древнейших русских монетах. Спб. 1888. // Киевская старина. – 1888. – № 11.
4. *Беляшевский Н.* Княжа гора // Киевская старина. – 1890. – № 12.
5. *Голубовский П.* Николай Беляшевский. Монетные клады киевской губернии. Киев. 1889 года // Киевская старина. – 1889. – № 10.
6. *Находки римских монет* // Киевская старина. – 1898. – № 4.
7. *Клад* // Киевская старина. – 1903. – № 7/8.
8. *Древний клад* // Киевская старина. – 1903. – № 7/8.
9. *К.В.Б.* Случайные находки // Киевская старина. – 1901. – № 2.
10. *Музеи и собрания древностей* // Киевская старина. – 1899. – № 4.
11. *Мердер А.* Мелочи из архивов юго-западного края // Киевская старина. – 1901. – № 12.
12. *Мердер А.* Мелочи из архивов юго-западного края. Золотые пятаки в 60-х годах // Киевская старина. – 1900. – № 1.
13. *Случайные находки* // Киевская старина. – 1901. – № 2.
14. *Н.Ч.* Археологическая находка // Киевская старина. – 1887. – № 10.
15. *Случайные находки* // Киевская старина. – 1901. – № 11.
16. *Н.П.* Древнейшие русские монеты Великого Княжества Киевского. Нумизматический опыт графа Ив. Ив. Толстого (с 19-ю таблицами рисунков). С.-Петербург. 1882 // Киевская старина. – 1882. – № 4.

17. *Петров Н.* О некоторых монетах, приписывавшихся Ярославу Мудрому // Киевская старина. – 1890. – № 12.
18. Заседания обществ // Киевская старина. – 1900. – № 4.
19. *Каманин И.* Solidy Bolesława z napisem słowiańskim. Studium numizmatyczne. K. Wołosunowskiego. Киев 1887 г. // Киевская старина. – 1888. – № 7.
20. Иуда на русской монете // Киевская старина. – 1900. – № 12.

**РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 60–80-ті РОКИ ХХ ст.:
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.

У сучасних умовах, коли здійснюються реформи в аграрному секторі країни, виникла потреба створення справді достовірної історичної панорами розвитку історичної аграрної науки. Вивчення та аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі й проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

Джерельну базу проблеми розвитку матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті роки ХХ ст. складає комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів, які умовно можна поділити на кілька груп. Такий поділ обумовлений походженням, змістом, особливостями та характером викладу джерел.

До першої групи відносяться офіційні документи (постанови, рішення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК, документи КППС та КПУ, рішення місцевих органів влади і господарських структур), на основі яких складається уявлення про позицію держави в питаннях розвитку аграрного виробництва, українського села загалом. При визначенні концептуальних підходів держави до функціонування суспільства важливе місце відводиться Конституції УРСР, в якій закладено правові основи суспільно-політичного ладу [1].

Другу групу становлять документи, що акумулюють у собі накази, закони і постанови вищого органу державної влади і дозволяють з'ясувати логіку прийняття державних рішень у питаннях інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, втілення в життя таких політичних програм, як механізація, електрифікація, хімізація, меліорація тощо (опубліковані окремими збірниками «Відомості Верховної Ради Української РСР»). До цієї групи належать і підзаконні нормативні акти (постанови й розпорядження уряду УРСР), опубліковані у «Збірниках постанов і розпоряджень уряду Української УРСР» (з 1979 р. – «Зібрання постанов уряду Української РСР»).

Матеріали з'їздів та пленумів КППС і КПУ, представлені у виданнях «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам» [2], «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [3], дозволяють адекватно відтворити зміст партійної програми інтенсифікації сільського господарства, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про хімізацію, меліорацію, технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва тощо.

Важливе значення мають дані Центрального статистичного управління, опубліковані у щорічниках «Народне господарство Української РСР» [4]. Вони будувалися за тематичними рубриками (напр., «Поставка мінеральних добрив

сільському господарству», «Використання зрошуваних і осушуваних земель»), які регулярно повторювалися, але часто включали загальні показники, що приховували реальні конкретні цифри. Тематична збірка «Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975» була побудована за традиційною схемою та методикою подачі статистичного матеріалу, щоправда, розкривала регіональний соціально-економічний зріз проблем.

Попри всю важливість використання статистичних матеріалів обмеження лише цифровими даними не дозволило б повністю розкрити історичний зміст проблеми, а, отже, вимагає залучення документів суспільно-політичного характеру. Значну кількість таких документів, що висвітлюють процеси, які відбувалися в сільському господарстві України в 60–80-х рр. ХХ ст., сконцентровано в багатьох архівних установах України. Із них особливо виокремлюються фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО).

Найбільш продуктивну частину дослідження складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Матеріали, відкладені у фонді 1 (Верховної Ради УРСР), дають змогу з'ясувати особливості діяльності вищого органу влади у сфері сільського господарства та означити наслідки законодавчого впливу на аграрні процеси.

Виявлені у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) матеріали (листування уряду з союзними, республіканськими та обласними організаціями; рішення, різноманітні, інколи досить змістовні, довідки) дозволяють реконструювати відповідні кроки радянської держави з організації та розгортання практики інтенсифікації землеробства, нарощення виробництва міңдобрив, стимулювання хімізації, збільшення поставок сільгосптехніки колгоспам і радгоспам тощо. Усі актуальні у другій половині 60-х – 80-х рр. питання розвитку агропромислового комплексу розглядалися на засіданнях спеціальної комісії Президії Ради Міністрів Української РСР з питань агропромислового комплексу. Матеріали цих засідань є дуже цінним фактологічним джерелом.

У цьому ж фонді ЦДАВОВУ міститься велика кількість різноманітної за характером документації (листування з міністерствами, із союзними, республіканськими й обласними організаціями агропромислового комплексу, постанови Ради Міністрів та матеріали до них, доповідні записки, інформації, звіти, зауваження, доручення, телеграми, проекти постанов і розпоряджень), яка відображає проблеми аграрного сектора економіки України зазначеного періоду.

Цікаві відомості дають матеріали діловодства Міністерства сільського господарства Української РСР (ф. 27), його головних управлінь із тваринництва та птахівництва, з виробництва зернових культур, із виробництва зерна олійних культур, із загальних питань землеробства, з кормовиробництва, з механізації та електрифікації сільського господарства, з виробництва цукрового буряку, з агрохімічного обслуговування. Їх аналіз дозволяє об'єктивно оцінити постанови та

цільові програми з аграрно-селянського питання, що приймалися у вказані роки, їх відповідність реальностям та життєвим інтересам селян.

Питання механізації основних робіт у тваринництві в областях УРСР можна дослідити на основі аналізу матеріалів фонду 582 (Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР).

При дослідженні даної проблеми важливу роль відіграють документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди 1, 2, 11). До проголошення незалежності України лише незначна їх частина була доступною для істориків, а фонд політбюро ЦК Компартії України взагалі протягом усього радянського часу залишався, фактично, закритим. Проте саме в цьому фонді накопичилися дуже цінні пояснювальні матеріали до засідань політбюро, пленумів ЦК КПУ, зборів партійно-господарчого активу республіки, де розглядалися питання сільського господарства. Тут сконцентровано значну кількість цінних фактологічних та аналітичних матеріалів.

Стенограми пленумів ЦК КПУ дозволяють відтворити загальну політичну тенденцію керівної партії, спрямовану на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, визначити її цілі, завдання та наслідки. На основі матеріалів засідань політбюро можна з'ясувати концептуальні підходи до питань інтенсифікації зернового виробництва, що було покладено в основу визначення його ресурсного потенціалу. Інформаційно насиченими є документи загального відділу ЦК, зокрема його таємної частини (закриті рішення комітету партконтролю, доповідні записки, інформації до ЦК КПУ, обкомів КПУ та Держагропрому). Особливу цінність становлять документи аграрного відділу ЦК КПУ (листи, записи, довідки міністерств, відомств, союзних партійних і господарських органів). На їх основі вдалося показати масштаби широкої меліорації.

Якщо взяти за основу характеристики стану матеріально-технічної бази українського села приклад Черкаської та Вінницької областей, то можна виокремити додаткові джерела. У фондах Черкаського обласного державного архіву (фонд Р-4313 виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих) зберігаються документи (листування, довідки, звіти управлінь сільгосптехніки та сільгоспхімії), на підставі яких можна з'ясувати масштаби застосування хімікатів та особливості боротьби з наслідками такого виду екстенсивних дій. Важливі відомості стосовно стану матеріально-технічного забезпечення області містяться у фонді 2552 (Черкаське обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів).

У фонді 136 (Вінницький обласний комітет Компартії України) Державного архіву Вінницької області зберігаються матеріали, які містять інформацію про стан матеріально-технічного забезпечення господарств області, кадрове забезпечення колгоспів та радгоспів.

Уважне вивчення періодичних видань дасть змогу скласти уявлення про логіку визрівання, прийняття рішень та подальший перебіг подій. Разом з тим треба враховувати й ту обставину, що періодика останніх десятиріч радянської

доби була по-особливому однорідною в ідейно-політичному плані і не відображала реальної картини системи господарювання на селі.

У 1960–80-і роки процеси на селі висвітлювалися в журналах – органах компартії – «Комуніст України» [4], «Блокнот агітатора». Саме в них публікувалися матеріали, які надавали ідейно-політичне обґрунтування заходам, що реалізовувалися владними інстанціями (хімізації, меліорації, матеріально-технічного постачання сільського господарства тощо).

Окрему групу становили спеціалізовані журнали сільськогосподарського профілю: «Хлібороб України», «Землеробство», «Економіка сільського господарства», «Вісник сільськогосподарської науки», «Економіка АПК». Ті з них, що виходили в досліджувані роки, містили підготовлені економістами-аграрниками матеріали, в яких розглядалися практичні питання застосування технологій у сільському господарстві.

Змістовно аналітична інформація подавалася загальноукраїнськими («Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Урядовий кур'єр», «Голос України») та обласними («Черкаська правда», «Черкаський край») газетами. Загалом для видань радянської доби властивим було відображення позитивного досвіду, накопиченого у сфері матеріально-технічної бази. Водночас вони мають і певну цінність насамперед тому, що доводять до нас реальний голос мас, думки та настрої сільських керівників, рядових трудівників тієї епохи.

Отже, застосування всієї сукупності джерел, їх усебічний аналіз дозволяє достатньо повно вивчити вузлові проблеми соціально-економічного розвитку українського села в 1960–1980-ті рр., охарактеризувати стан та спроби модернізації матеріально-технічної бази сільського господарства.

Література

1. Українська РСР. Конституція 1978 р. Конституция / Основной закон УССР принята внеочередной 7-й сессией Верховного Совета УССР 9-го созыва 20 апреля 1978 г. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 47 с.

2. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству. (1965–1971 гг.) (Сборник документов и материалов). – М.: Колос, 1971. – 752 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 5. – М., 1968. – С. 606–608.

3. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1977.

4. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1971. – 611 с.; Народне господарство Української РСР у 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1965. – 694 с. з іл.; Народне господарство Української РСР в 1981 році. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1982. – 389 с.

5. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що впливають з його рішень і доповіді тов. Л.І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації»: Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1982. – № 8. – С. 4–35.

**ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(за результатами етнографічної експедиції 2011 року)**

У статті аналізуються результати етнографічної експедиції, що працювала в Олександрійському районі Кіровоградської області в період з 1 по 12 липня 2011 року.

Олександрівщина як історико-етнографічний регіон викликає зацікавлення у краєзнавців, етнографів, етнологів, істориків, науковців та аматорів упродовж другої половини ХХ століття.

Сучасні науковці стверджують, що способи дослідження історії мають бути комплексними: з використанням спеціальної наукової літератури фондів бібліотек та інших закладів, документів архівів та місцевих матеріалів [1, 166]. Виважені результати пошуків неупередженого дослідника відзначаються об'єктивізмом і мають наукову цінність [1, 166]. Проте вони повинні бути ще й цікавими не лише для фахівців, а й усім людям, хто не є професійними науковцями. Значною мірою цьому сприяють місцеві матеріали: історичні, етнографічні та ін. До рук дослідника такі матеріали потрапляють здебільшого як результат етнографічних пошукових експедицій [1, 166]. Саме етнографічні експедиції дають можливість відшукати той безцінний матеріал з вивчення історії населених пунктів, якому приділялося замало уваги.

Зазначеною проблемою зазвичай займаються місцеві краєзнавці та дослідники, які прагнуть не лише дослідити свій край, а й привернути увагу до регіонів, які потребують більшої уваги науковців [2, 123]. Протягом останніх десятиліть Олександрівщина Кіровоградської області стала об'єктом вивчення, завдячуючи історикам та краєзнавцям, а саме Б. Кузику [3], В. Білошапці [4], Л. Литвин [5], О. Чорному [6].

У 2001 року вийшла книга Б.М. Кузика та В.В. Білошапки «Олександрівка. Погляд крізь віки», яка розповідає про минуле та сьогодення селища міського типу Олександрівка та людей, чії імена пов'язані з цим краєм. У дослідженні вперше подано архівні матеріали XVII–XX століть періоду козаччини, Першої світової війни, періоду встановлення радянської влади в регіоні, Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років [7].

Енциклопедія Олександрівщини «У плінні часу» Б.М. Кузика, В.В. Білошапки містить інформаційні повідомлення про земляків, які залишили помітний слід в історії, і тих осіб, життя і діяльність яких пов'язані з Кіровоградським краєм [8]. Книга Б. Кузика та Л. Литвин «Олександрівські університети. Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3» містить більше тисячі фотодокументів та оригінальних матеріалів про історію школи, випускників яких доля занесла в різні кінці світу [5]. Першою спробою дослідників Б.М. Кузика,

В.В. Білошанки якомога повніше охарактеризувати Кіровоградський регіон став двотомник «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України». Праця подає у логічній послідовності не лише історичні довідки по кожному району Кіровоградської області, а й розповідає про соціально-економічну сферу, політичне життя [9]. У дослідженні «Історія міст і сіл: Кіровоградська область» [10] висвітлено історію заселення та освоєння краю, показано закономірності та особливості його розвитку.

Мета представленої статті, виходячи із зазначеної проблематики, полягає у розгляді демографічної і лінгвістичної ситуації в Олександрівському районі Кіровоградської області.

У період з 1 по 12 липня 2011 року в Олександрівському районі Кіровоградської області працювала етнографічна експедиція. Було зібрано значну кількість матеріалів, розширено історичні та етнографічні відомості про Олександрівщину.

Головне завдання етнографічної експедиції полягало в тому, щоб: з'ясувати демографічний та етно-демографічний розвиток населених пунктів; простежити розвиток мовної ситуації в районі; ментальність населення сіл Олександрівщини; опитати представників різних етнічних меншин Олександрівського району на предмет міжетнічних відносин, особливостей укладання шлюбів у краї.

Підсумки цієї етнографічної експедиції свідчать про одноманітність населення (за етнічною ознакою) Олександрівського району. Під час експедиції було відвідано 11 сіл (Бовтишка, Розумівка, Івангород, Красносілля, Цвітне, Ружичеве, Стара Осота, Нова Осота, Триліси, Михайлівка, Єлисаветградка) і смт. Олександрівку [11].

З'ясувалося, що Олександрівський район має свою специфіку. Українці Олександрівщини дуже вкорінені. Простежується чітка мовна та етнічна ідентичність у людей, які населяють Олександрівський район [11].

За результатами етнографічної експедиції чітко простежується переважання української мови в повсякденному спілкуванні населення Олександрівщини. Але варто відзначити й те, що в розмовній мові переважної більшості мешканців району має місце суржик.

В усіх селах, де проводилося опитування респондентів різного віку і національностей, стверджувалося про наявність у мовленні їхнього села суржикових елементів, які сформувалися на базі української мови [12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21].

Причини розповсюдження суржикових форм називалися різні, особливе значення у даному випадкові мав вік респондента. До основних причин розповсюдження суржику віднесено: тривалий період радянської влади; викладання у школі російської мови; вплив на якість мовлення людей, які мешкають поряд і вживають суржикові форми; щоденне спілкування суржиком; не принциповість співрозмовника.

Зауважимо, що всі опитані респонденти наголошували на тому, що хоча вони й говорять суржиком, проте вважають себе і своїх односельців українцями.

Взагалі такий мовний феномен, як суржик, належить до специфічних форм побутування української мови в Україні [22, 11]. За тлумачним словником української мови термін *суржик* має два визначення: «1. Суміш зерна пшениці та жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова» [23, 854].

Національний склад населення Олександрівського району однорідний. У всіх без винятку селах переважна більшість населення етнічно українське. У селах, в основному, проживають одні й ті ж етнічні меншини. У Бовтищі та Розумівці [12, 13] крім українців також проживають молдовани та цигани. В селі Івангороді [14] мешкають переважно українці, поряд з ними проживають молдовани та росіяни. Красносілля має свою особливість – в селі поряд з українським населенням мешкають вірмени, молдовани [15], росіяни [16]. Населення Цвітного етнічно українське, представників іншої національності в ньому немає. Ружичеве, село, в якому вже майже не залишилося жителів, має поодиноких мешканців, які ідентифікують себе і тих, які свого часу залишили село, винятково українцями, інших і не знають [24]. Найрізноманітніша в національному складі Стара Осота. Крім українців село, хоча й у поодиноких випадках, але також населяють: цигани, поляки, євреї, молдавани, білоруси, вірмени, узбеки [18]. Зауважимо, що в Новій Осоті населення, в основному, українське, а проте цигани становлять значну частину його мешканців становлять цигани, для дітей яких у місцевій школі навіть створено окремих клас [19]. Населення села Триліси [25] в етнічному плані переважно українське. У Михайлівці проживають, в основному, українці, а поряд з ними мешкають: цигани, вірмени, молдовани, росіяни, раніше проживав і кубинець, який нещодавно помер [20]. Єлисаветградка населена [21], окрім українців, вірменами, азербайджанцями, гагаузами, молдованами. Населення смт. Олександрівка етнічно українське, але крім українського у селищі також проживають вірмени, росіяни, цигани.

Заслугує на увагу той факт, що жителі всіх 11 сіл і смт. Олександрівки неоднозначно ставляться до окремих етнічних меншин, зокрема негативне ставлення виражають до осіб ромської (циган) національності. Як з'ясувалося, основна причина такого неприйняття – специфічний спосіб життя циган, який відрізняється від загальноприйнятого [26, 20]. Респонденти наголошували на тому, що за часів радянської влади цигани вели осілий спосіб життя, і їхня поведінка була більш прийнятною для загалу. Хоча дискримінації роми не відчують, переконливий приклад цього – створений циганський клас у селі Нова Осота, в якому нині навчаються 11 дітей [19]. А от у Бовтищі циганські та українські діти навчаються у школі разом в одному класі [12].

У кожному селі, де проживають представники інших національностей, відбувається змішування населення як з етнічно корінним етносом, так і з іншими етнічними меншинами. Яскравим прикладом міжнаціонального єднання є між-етнічні шлюби, в результаті яких відбуваються асиміляційні процеси на рівні сім'ї [27]. За підрахунками, які зроблено у період радянської влади, Україна

займала перше місце серед союзних республік по кількості міжнаціональних шлюбів [28, 76]. Варто відзначити, що міжетнічні шлюби це не тільки шлюб між представниками різних етнічних груп, а це і внесок чогось нового в стиль мовлення, культури, традицій, звичаїв, і іншого, що принесе з собою представник іншої національності.

Характерною особливістю Олександрівщини в тому, що майже в усіх без винятку селах немає жителів єврейської національності. Крім того, як свідчать корінні жителі окремих сіл, вони й не пам'ятають, щоб євреї проживали в їхньому населеному пункті. Виняток становлять села Бовтишка, Цвітне і Стара Осота. У Бовтишці колись існувала Єврейська слободка [12], але про те, коли вона була і що з нею сталося, ніхто вже не пам'ятає. Цвітне також було місцем проживання євреїв, але у 80-х роках ХХ століття всі вони виїхали до Ізраїлю [17]. Єдиним селом, де проживало і зараз проживає етнічно єврейське населення, є Стара Осота [18].

Отже, у ході етнографічної експедиції досліджено мовне питання, з'ясовано, що в районі переважає українська мова, хоча й з елементами суржикю. Населення району вільно володіє українською мовою, незважаючи на тривалий та інтенсивний вплив російської, якою українська мова зазнала під час радянської влади. За національним складом населення району переважно українське, хоча й доповнюється малочисельними етнічними меншинами, такими як: вірмени, молдовани, цигани, росіяни – найчастіше зустрічаються в селах Красносілля, Бовтишка, Розумівка, Нова Осота, Івангород, Михайлівка, смт. Олександрівка, Єлисаветградка; гагаузи, азербайджанці (с. Єлисаветградка); білоруси (Стара Осота). Найрізноманітнішим в аспекті національного складу є село Стара Осота, адже крім українців його також населяють цигани, поляки, євреї, молдавани, білоруси, вірмени, узбеки. У селах Цвітне, Триліси, Ружичеве немає представників іншої національності. Ставлення етнічно українського населення до осіб інших національностей відзначається толерантністю, окрім ставлення до осіб ромської національності. Хоча представники українських родин й не заперечують, щоб їхні діти у школі навчалися разом з циганськими.

У ході етнографічної експедиції з'ясовано однорідність, чітку мовну та етнічну ідентичність населення Олександрівського району Кіровоградської області.

Таким чином, у результаті науково-пошукової експедиції було знайдено цінні матеріали з історії краю. Опрацювання та узагальнення матеріалів науково-пошукової експедиції поглиблюють знання досліджуваної проблеми і відкривають простір для нових студій.

Література

1. Щербатюк В.М. Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. (за результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців) // Вісник Академії

праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – 2009. – № 5. – С. 166–172.

2. *Філоретов В.М.* Краєзнавчі дослідження Олександрівщини за 2000–2008 роки // «Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє» / Матер. конф.-презентації. Кіровоград, травень 2008 року. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. – С. 123–126.

3. *Кузик Б.М.* Духовні скарби рідної землі: Історико-краєзнавчі нариси / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 584 с.: іл.; *Його ж.* До цілющих джерел рідної землі. Наш край з найдавніших часів і до сьогодення: Навч. посіб. / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 224 с.; *Його ж.* Краєвид: Метод. посіб. для педагогів / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2006. – 108 с.; *Його ж.* Олександрівський меридіан: люди, події, час [Кн.-календар] / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2003. – 512 с.: іл.; *Його ж.* Джерело вічності. Основи православної культури: Навч. посіб. / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. – 432 с.: іл.

4. *Білошапка В.В.* Про селище міського типу Олександрівку Кіровоградської області. Історична довідка. – Олександрівка: Олександрівський районний краєзнавчий музей, 2001. – С. 2; *Його ж.* Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею. – Олександрівка, 2008. – Вип. 6. – 52 с.; *Його ж.* Питання толерантності у роботі олександрівських краєзнавців // Миротворче забезпечення бібліотеки у формуванні толерантності духовності суспільства: (за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції) / Упорядник О.В. Ткаченко – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2010. – С. 48–52.

5. *Кузик Б.М.* Олександрівські університети (Історія Олександрівської загальноосвітньої школи I–III ст. № 3) / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Олександрія: РВА «Світло», 2004. – 408 с.: іл.; *Його ж.* Олександрівські університети: Історія Олександрівської ЗОШ I–III ст. № 3 [нариси] / Б.М. Кузик, Л.І. Литвин. – Вид. 2-ге, розширене та доповнене. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. – 560 с.

6. *Чорний О.* Село Красносілля в роки другої світової війни (1939–1945 рр.) // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – Випуск III. – С. 156–171; *Його ж.* Бібліотеки-читальні в селах Олександрійського повіту наприкінці XIX – на початку XX століття // Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею / Укл. В.В. Білошапка. – Олександрівка, 2009. – Вип. 7. – С. 20–24.

7. *Кузик Б.М.* Олександрівка. Погляд крізь віки / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2001. – 240 с.: іл.

8. *Кузик Б.М.* У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. – К.: Мистецтво, 2002. – 320 с.: іл.

9. *Кузик Б.М.* Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: У 2 т. / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – Т. 1. – 496 с., Т. 2. – 452 с.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. – 816 с.

11. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до Олександрівського району Кіровоградської області та його околиць.

12. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Бовтишка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від Шульги М. П., заступника директора Бовтиської ЗОШ I – III ступенів.

13. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від директора музею Розумівки Лисенко Н.А.

14. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Івангород Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від завідувача бібліотеки Бойченко Л.В.

15. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Красносілля Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від голови селищної ради с. Красносілля Федорової О.М.

16. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Красносілля Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від голови ветеранської спілки с. Красносілля Сироїжко В.М.

17. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Цвітне Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від завідувача бібліотеки Танської Г.А.

18. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Стара Осота Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від педагога-організатора Махно В.В. ЗОШ I–III ступенів с. Стара Осота.

19. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Нова Осота Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від голови селищної ради Нової Осоти Брюховецького Ю.С.

20. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Михайлівка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від директора Михайлівської ЗОШ I–III ступенів Максимченка В.О.

21. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Єлисаветградка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від Максимченко Г.М., заступника директора з навчально-виховної роботи ЗОШ I–III ступенів с. Єлисаветградка

22. *Масенко Л.* Суржик як соціолінгвістичний феномен // Диво слово. – 2002. – № 3. – С. 11–13.

23. Словник української мови: У 11 т. – К., 1978. – Т. 9. – С. 854.

24. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Ружичеве Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від місцевої жительки с. Ружичеве Будун М.О.

25. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Триліси Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від місцевого краєзнавця Коваленка О.Ф.

26. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від місцевого жителя Зеленька А.Й.

27. За матеріалами експедиції 1–12 липня 2011 р. до с. Михайлівка Олександрівського району Кіровоградської області. Записано від місцевого жителя Мартіросяна С.М.

28. *Сателак О.* Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. – 1991. – № 7. – С. 76–78.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО НА ЗЛАМІ (70–80 рр. XVIII ст.)

Стаття присвячена проблемі розвитку державності і права малої держави в умовах конфлікту цивілізацій на прикладі Кримського ханства останньої чверті XVIII століття. Історичний досвід переконує: державний суверенітет – не тільки право, а й відповідальність перед іншими країнами.

Однією з умов осмислення історії Української держави феодального періоду є вивчення її в контексті державної та правової системи тих країн, до складу котрих входили українські землі.

Поза цим, оскільки наша держава виникла на уламках декількох імперій, актуальним і науково обґрунтованим залишається ретроспективний аналіз правового статусу корінного населення та території сучасної Автономної Республіки Крим. Дана публікація має на меті звернути увагу на історію кримсько-татарської держави – Кримського ханства – в переломний для нього період – приєднання до Росії.

У XVIII ст. доля Кримського ханства залежала від результату боротьби двох імперій – Османської та Російської. Тут виникає питання: який саме зміст слід вкладати у поняття «імперія»?

Імперія – одна з форм державності. Зазвичай, у її складі виділяють домінуючу державу-метрополію та підкорені території – колонії. Така характеристика досить поширена, проте вона мало що може пояснити. Дискусії та суперечки навколо поняття та самого феномена імперії продовжуються [1].

Постає питання, чим є імперія: феноменом, результатом певного збігу обставин, чи етапом розвитку державності, властивого більшості народів? При цьому наголошують на таких ознаках імперії: значні територіальні масштаби, поліетнічний склад населення, її спрямованість на зовнішню експансію тощо. Єдина адміністративна система не завжди розглядається в якості критерію, і такий підхід навіть вважається помилковим. Імперія не може розвиватися без зовнішніх поштовхів, вона знаходиться в постійній боротьбі з оточуючим світом і в кінцевому підсумку приречена. З метою розширення та утримання захоплених територій правлячою елітою формується імперська ідеологія або ж концепція для обґрунтування власної політики. Вона може включати ідеї «обраності» народу, держави, їхньої «всесвітньої місії».

Кожна імперія, щоб існувати і добиватися поставлених цілей, змушена була шукати свої шляхи консолідації суспільства, різнолікого за своїм соціальним, національним, релігійним, культурним складом. Здійснювалися спроби об'єднати національні еліти, надавши їм права та привілеї пануючого класу («еліти стична» консолідація). Інший варіант – опора на пануючу націю (наприклад, «русифікація», сполучена з поширенням православ'я) – також не мав перспектив із-за її соціальної неоднорідності. Визначення підданства приватної особи в імперії встановлювалось за національною, або ж релігійною ознакою.

Обравши політику в якості ознаки що структурує, Г. Феоктістов запропонував класифікувати імперії таким чином:

Імперія-конгломерат – політичне об'єднання різнорідних етносів (держав), не пов'язаних між собою спільністю економіки і культури, в тому числі релігійною залежністю. Створюються, як правило, воєнним шляхом.

Імперія-ієрархія – об'єднує території з різним рівнем залежності і залучення до спільної соціально-економічної структури. Складає єдине ціле, як систему взаємодіючих частин ієрархічного типу. В ній виділяється домінуюча нація, метрополія. Остання є економічним і політичним центром. Релігійний фактор не має великого значення. Існує порівняно великий проміжок часу.

Очевидно, можна говорити й про імперії змішаного типу. До таких відносять Росію. З кінця XVIII ст. частина її території – національна держава, а частина інтегрована: Білорусія, Україна, Поволжя, Європейська Північ. Інші регіони утримувались переважно політичними й військовими заходами: Середня Азія, Прибалтика, Польща тощо.

Вихід Криму зі складу Османської імперії та захоплення його Росією рівнозначні скачку з одної цивілізації в іншу. Поза цим, варто порівняти ці дві імперії, щоб мати можливість оцінити адаптацію ханства до нових умов, варіанти його розвитку.

Каменський А.Б. вважає цілком можливим застосування порівняльно-історичного підходу до історії Росії та Турції. [2, 149] В цих країнах приблизно в один і той же час відбувались подібні процеси. Основу воєнно-адміністративного і соціально-економічного устрою Османської імперії XV–XVIII століть складала тимарна система, аналог російської помісної. Поряд з умовним землеволодінням існували й безумовні земельні володіння – мюльки, подібні до російських вотчин, а також земельні володіння духівництва – вакуфи. Проте інституту дворянства в Туреччині не існувало. Правлячий клас здійснював своє панування переважно через державну владу. Критерієм для зарахування до цього класу було службове становище.

Турецькі селяни вважались юридично вільними, хоч фактично були й прикріплені до землі. Державні ж чиновники усіх рангів вважались «рабами султана», їх кар'єра цілком залежала від волі султана. Для Османської імперії, як і для Московської Русі, була характерною відсутність чіткого розмежування військових, адміністративних та релігійних функцій держави.

Із другої пол. XVI ст. в Османській імперії поступово починають проявлятися риси системної кризи. В XVIII ст. вона зазнала нищівної поразки у війнах з Росією. В той час, коли з кінця XVII ст. почала усталюватися світова економічна система, виявилася її неспроможність до швидкого інкорпорування до неї. Все це поставило державу перед загрозою територіального розчленування.[3, 155–171] Отож, Османська імперія, зразок східної деспотії, потребувала перетворень.

«Епоха реформ» почалася в період правління султана Селіма III (1792–1808 рр.). Реформи мали на меті використати досвід Європи і тому носили «наздоганяючий», європеїзуючий характер. Внутрішнім протиріччям реформ бу-

ло те, що вони повинні були закріпити традиційні відносини засобами модернізації за європейським зразком. Вважалося, що таким шляхом всі інститути держави можна буде привести в попередній стан часу розквіту імперії. Це викликало їх несприйняття, особливо з боку мусульманського духівництва. Шалений спротив консервативних сил призвів до зриву перетворень та загибелі реформатора. Процес модернізації ускладнився й надовго затягнувся. Подібні до європейської системи органи влади були створені лише під час реформ 1834–1839 рр. Махмудом II. Указом від 7 січня 1834 року була запроваджена класифікація посад і звань в центральних урядових установах, що нагадувала «Табель про ранги» Петра I.

Росія, як і Османська імперія, у XVIII столітті переживала системну кризу й намагалася її подолати через проведення реорганізації армії, державного апарату за європейським зразком. Значні успіхи в модернізації припадають на період реформ Петра I та Катерини II. Проте, за значної подібності історичних процесів двох країн, були й суттєві розбіжності. Перш за все, культурні особливості. По-друге, незважаючи на те, що системні кризи співпали за часом, вони відбувались на різних стадіях державного розвитку. До моменту кризи, на відміну від Росії, Турція вже була імперією, що відігравала важливу роль у світовій історії. Все це обумовило пошук виходу з неї у «величному» минулому, шляхом проведення «традиційних реформ». Росія ж намагалася «прорубати вікно в Європу», цілком орієнтувалася на західноєвропейську модель розвитку.

Таким чином, Кримське ханство опинилось у полі тяжіння одразу двох імперій, що стали на шлях «наздоганяючого розвитку». В кінцевому рахунку, кримське населення зазнало російського варіанту модернізації. Османський став реальністю для татарських емігрантів та невикористаною можливістю для тих, хто залишився.

До характеристики системної кризи в Османській імперії варто віднести й вкрай недосконалу організацію провінційного управління. Імперська структура включала найрізноманітніші одиниці управління, що ставили на меті неоднакові форми підкорення й керування народами: різного типу санджаки – адміністративно-судові округи, васальні держави – Кримське ханство, Валахію, Молдавію тощо. Строкатість адміністративного устрою була обумовлена географічними, культурними, політичними особливостями регіонів. Структура державної влади, що склалася в Османській імперії, передбачала поєднання елементів централізації та децентралізації, прямого й опосередкованого контролю, потребувала встановлення балансу інтересів центру і регіонів.

Невдачі уряду в пошукові компромісів посилювали сепаратистські тенденції в державі. Розпорядження Порти на місцях нерідко ігнорувалися, хоч обидві сторони утримувались від відвертого протистояння. До кінця XVIII ст. відбулося різке падіння впливу султанського уряду на справи в провінціях. Жорсткий контроль зі столиці було знято. Період 1779–1813 рр. в історичній літературі називають часом феодальної анархії. Але саме тоді зароджувався новий порядок відносин центру з периферією. На поч. XIX ст. остання отримала можливість здійснювати певний вплив на політику Порти, утримувати у своєму

розпорядженні більшу частину додаткового продукту. Таким чином, османська альтернатива відкривала певні перспективи для Кримського ханства, до того ж у звичних для нього рамках мусульманського суспільства. Проте для її реалізації потрібно було залишатися частиною імперії, зупинити міжусобицю місцевої феодальної олігархії, налагодити дружні відносини із сусідніми народами, бути відкритими для європейської культури. Ці умови виявились нездійсненими за тих соціально-політичних та економічних обставин, що склалися в останній чверті XVIII століття.

В середині XV століття в Кримському ханстві утвердився іслам, а в 1478 році воно визнало васальну залежність від Османської імперії. У Кафі османи запровадили санджак (адміністративний округ, зазвичай ділився на кази, які очолювали каймакани), потім беглербегілик на чолі з беглербегом («правитель над правителями»). До нього входили усі султанські володіння в ханстві. У Кафі перебував турецький гарнізон.

З метою зміцнення влади хана та обмеження впливу Порти на внутрішні кримські справи, Менглі-Гірей увів звання калгі, тобто віце-хана, на котрого поклалися права спадкоємця престолу. Ним став його син Магомет-Гірей (1514–1524 рр.). Після смерті останнього хани стали призначатися султанами, хоча посада калгі й збереглася. Очевидно, калга також призначався султаном[4]. Так було скасовано попередній звичай призначення наступника самим ханом або ж обрання його «народом» – крим-беями (кримськими беями-феодалами, найстаршими представниками знаті своїх родів).

Гірей II Жирний (1577–1584 рр.) заснував новий ступінь другого спадкоємця, що отримав назву нур-ед-дін, і був затверджений Портою. Посадові функції нур-ед-діна не з'ясовано, проте відомо, що його річний оклад формувався з ханських доходів.

Хани перетворились у намісників султана в Криму. Носили титул «Великий хан великої орди і престолу Криму та степів Кипчака». Після відвідин Мекки отримували титул хаджи або ельхадж. Зазвичай, ханами ставали представники роду Гіреїв. В ньому вирізнялася Ширінська лінія та побічна – Джобак-Гірей. З першої призначалися хани, з другої – калги та нур-ед-діни [5, 20]. Родове старшинство під час призначення хана та калги не дотримувалось. Подібний порядок, в основі якого був принцип «розподіляй і владарюй!», з одного боку, породжував міжусобну війну, калейдоскопічну зміну ханів на престолі. З іншого – дозволяв Порті контролювати ситуацію в Кримському ханстві.

За турецьким зразком при хані був заснований диван (державна рада). До нього входив калга-султан (*Титул, що належав представникам роду Гіреїв, синам хана. Особи ханської династії мали право командувати військовими частинами і отримували пенсії з Порти – О.Л.*), який призначався із «принців крові», командував армією від імені хана. Резиденція калги-султана розташовувалась в Карасу-базарі. Йому належало в Криму ряд поселень. З призначенням нового хана призначався й новий калга-султан. Членами дивана були також: каймакан – намісник хана на час відсутності останнього в державі, муфтії Криму – голова

духовенства і тлумач, у важких випадках, законів, усував кадіїв (суддів), якщо ті не правильно чинили суд. Муфтїї, як і кадїї, призначались константинопольським кадїєлескером. Нарешті, нур-ед-дін – голова місцевих судів, а під час походів – командир окремих підрозділів, кадїєлескер – поліцейський наглядач у столиці ханства Бахчисараї, розглядав міські судові справи.

Як розподілялись повноваження між ханом і диваном?

Перший видавав закони, командував військом, карбував монету, вартість якої сам і встановлював, вводив мито, обкладав податками підданих християн та іудеїв. На його честь під час п'ятничного богослужіння читалася публічна молитва в усіх мечетях (хутба). Проте хан був зобов'язаний правити згідно давніх законів і звичаїв. Не міг розпочати війну, вирішити важливі державні справи без згоди дивану. Останній же міг затвердити або відкинути пропозиції хана. Зазначимо вагомість голосу беїв з роду Ширинів, що не поступався ханському.

Хан міг відсторонити від посади норовистих беїв, але він рідко наважувався на це, а ще рідше досягав поставленої мети. Не мав права судити калги-султанів. Останні були підсудні дивану, який мав компетенцію виносити смертний вирок. Диван також опротестовував розпорядження хана, що суперечили закону, і той змушений був їх відмінити.

Після нур-ед-діна та калги-султана на ієрархічних сходинках знаходились: султан-валіде – мати хана, дружина або ж сестра, що мала свій двір на державному утриманні; хан-агасі – обов'язки до кінця не з'ясовано і стосувалися скоріше цивільного управління; дефтердер-ага – керуючий ханськими землями і територіями, заселеними християнами; хазіадар-ага — державний скарбник; актачі-бей – «шталмейстер»; кіларджі-баші – «гофмаршал» хана та інші. Як видно, в системі чинів і посад Кримського ханства не було чіткого розмежування на державні і придворні.

Все ханство ділилося на 5 бейликів (князівств) за кількістю знатних родоплемінних союзів кримських татар: Ширин, Барин, Кулук, Сулеш, Мансур. Представники знатних родів складали верхівку феодального стану. Серед них особливе становище займав ширинський бей, що мав свою резиденцію, притворний штат із калги-султана, муфтїя, каймакана, нур-ед-діна, кадїєлескера. Бей Барин – каймакана, нур-ед-діна та кадїєлескера. Інші беї – тільки нур-ед-діна. Феодальна верхівка з беїв офіційно визнавалася хоронителем свободи народу, «противагою» ханській владі, його «співправителями».

Беї мали можливість одружуватися на дочках хана, надсилати власних послів до іноземних держав, вести між собою війни та самостійно здійснювати набіги на чужу територію. У своїх володіннях – бейликах, беї користувались феодальним імунітетом. В їх руках знаходилась адміністративна і судова влада. Для здійснення останньої беї отримували від кадї-аскера (державного судді) грамоту на звання кадї (судді).

Беї не служили при ханському дворі та не займали державних посад. Проте зобов'язані були постачати хану військо та певною мірою відшкодовувати військові витрати. Зі смертю бея бейлик успадковував калга, як правило, його

старший син, потім, нур-ед-дін (другий син). І тільки після смерті всіх синів бея бейлик переходив у володіння його старшому онукові. Інші нащадки бея, в тому числі й позашлюбні, складали «емір-заде» – дворянство. Пізніше їх стали називати мурзами.

Мурзи – військово-служилий стан, ділився на дві категорії. До першої відносились прямі нащадки можновладних беїв та їх далекі родичі, що жили в межах бейлика, а також наділені ханом цим званням. До другої – нижчі «дворяни» – капикули («раби біля дверей»), вихідці з яничар.

Бейлики ділилися на 48 кадиликів (судових округів, що охоплювали більше 1600 сіл). Мурзи мали особливі суди, рішення котрих затверджувались кади-аскером, за порадою муфтія. Мусульманське духівництво та представники інших конфесій мали окремі суди.

Хан призначав кадіїв у власному кадилику, турецький султан – у своїх (Кафі, Судаку, Мангупі, Ені-Кале). Шегер-каді (міські судді) призначались каді-аскером. Зазначимо, що на суді був присутнім його представник – наіб. Державні справи, справи, що мали значну величину позову, не підлягали компетенції перерахованих судів і вирішувались диваном.

Поточні приватні справи вільних сільських мешканців – кримських татар, розглядались в середині общини – «джемаат» або «елалі». Її юридичний статус був оформлений у XVII столітті. В суді община мала можливість виступати позивачем і відповідачем, а також як свідок [6, 3].

Мусульманське право має два основних джерела: закон (шар) і звичай (адат, кримський варіант – «чингизове тор е») [7, 18–19]. До останнього дозволялося звертатися тоді, коли у писаному праві виявлялися прогалини.

Наступним важливим джерелом права були рішення знавців права (фетви), особливо «великого імама» Абу Ханефа (702–772 рр.) [6, 38]. Його вчення характеризується певною терпимістю і гуманністю у тлумаченні закону. Там, де інші імами суворо дотримувались букви закону, він робив висновки за аналогією («кияс»). Ханефетичний напрямок в ісламі був широко розповсюджений на території Османської імперії [8].

З уривчастих свідчень про мусульманський суд у Криму можна зробити висновок, що кримінальними вважались такі злочини: відступництво від віри, перелюб, грабіж, вбивство, злодійство та пияцтво. Політичних злочинів практично не було із-за частої зміни правителів.

Судовий розгляд починався після звернення позивача до суду, котрому надавалось право вибору покарання (наприклад, застосувати помсту чи ж обмежитися пенею). справи вирішувались усно, застосовувались певні ритуали під час укладання духовних заповітів, купчих. Особливою складністю відзначався порядок спадкування, що обумовлювалося багатоженством. В цілому, як можна уявити, норми шаріату застосовувались у ханстві так само, як і в інших регіонах імперії, звичайно, з урахуванням особливостей місцевого звичаєвого права. Вони не розповсюджувались на немусульманське населення, якому надавалась певна правова автономія (за виключенням окремих видів злочинів).

Основною особливістю мусульманського права є те, що воно тісно пов'язане з релігійними законами ісламу. Тому, де б не знаходився мусульманин, в якій би країні не жив, йому слід послуговуватися тільки мусульманським правом, і не існує влади, здатної його змінити [9]. Шаріат носить не територіальний, а персональний характер. Іншою його характерною рисою було розмежування прав мусульман і немусульман (у Криму – це християни, іудеї, чия праця визначала розвиток ремесел та торгівлі у ханстві). Крім того, система мусульманського права не приділяла належної уваги процесуальному праву й характеризувалася нерозробленістю, недостатньою диференціацією галузей права.

Зазначені риси шаріату обумовили його консерватизм, особливу суворість стягнень за релігійні злочини (віровідступництво, язичництво, богохульство – правопорушення групи «хадж», покаранням за здійснення яких була смертна кара). Нагадаємо, кожний мусульманин, хоч і вважався вільним, одночасно визнавався залежним від султана-халіфа. Оскільки судочинство здійснювалось на основі Корану, то в кінцевому рахунку саме духовні особи виступали найбільш авторитетними тлумачами права. Турецький султан очолював ієрархію духовних осіб, суддів, призначав і усував їх із займаних посад. Такий стан речей обмежував можливості інтеграції мусульманського населення Кримського ханства у російський соціум. Більш пізній досвід інших мусульманських країн показав, що «вестернізація» права виявилася можливою лише в питаннях, які не стосувалися статусу особи і догматів ісламу. Запозичувались норми та принципи тих країн, з котрими були налагоджені тісні економічні, політичні та інші зв'язки.

У складі Османської імперії Кримське ханство використовувалось як плацдарм для турецьких військ, військової експансії у східноєвропейському напрямкові. Разом з тим, кримці в цьому напрямку проявляли самостійну ініціативу й дуже часто турбували кордони Росії. Саме тому в рескрипті О. Орлову від 22 березня 1771 р. наказувалось на мирних переговорах з Портою домагатися «зменшити здатність Порти до атакування Росії» [10, 129]. Малося на увазі відокремлення ханства від Османської імперії й надання йому незалежності.

Завершенням чергової війни між Росією і Турцією стало підписання 10 липня 1774 року Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Однією з найважливіших його настанов стало відокремлення Кримського ханства від Турції: «Всі татарські народи: кримські, буджаські, кубанські, едисанці, жамбуйлуки та едичкули без винятків від обох імперій мають бути визнані вільними і повністю незалежними від будь-якої сторонньої влади, проте такими, що перебувають під самодержавною владою власного їх хана Чингиського покоління, усім татарським суспільством обраного і зведеного...» [10, 279–280]. Вільними і незалежними оголошували не тільки татар, що заселяли півострів, а й ногайців, які кочували у причорноморських степах і на Кубані. Право султана призначати й усувати кримських ханів скасовувалось. Не мав такого права і російський уряд. Однак у Порти залишалася можливість поновити свій вплив у Криму, використовуючи застереження у договорі про «духовні обряди»: всі перераховані народи «як оновірці з мусульманами, у міркуваннях його султанської величності, яко

верховного каліфа магометанського закону, мають зважати на правила і закони їм прописані...» [10, 280].

Отож, зберігалася релігійна, а разом з нею й судова залежність мусульман Кримського ханства від Турції. У свою чергу Росія могла протидіяти цьому впливові, оскільки її державні кордони охоплювали Крим з усіх боків, а на території самого ханства знаходились належні їй фортеці Керч і Єникале.

В умовах нестійкої рівноваги в Криму почалася боротьба за владу. Її вели два угруповання феодальної аристократії, одне з яких орієнтувалося на Турцію, інше – на Росію. Як підсумок-приєднання Криму до Росії у 1783 р. Тут виникає питання: якщо державний суверенітет однієї країни, створює загрозу суверенітету іншої, то тоді остання має право на втручання в її внутрішні справи чи ні?

У державно-правових умовах північної імперії продовжувалася історія кримських татар, насильно залучених до загальноросійських процесів модернізації. Проте не тільки політика російського уряду й конфлікт християнської та мусульманської культур, а й слабкість ханської влади, розрізненість політичної еліти суспільства, родоплемінні традиції та агресивність колись могутньої Туреччини не дозволили зберегти Криму свою автономію. Наслідком інкорпорації Криму до складу Росії стала, з одного боку, посилена татарська еміграція, а з іншого – як стихійна, так і організована російським урядом колонізація краю іншими національностями, що значно змінило етнічний склад населення півострова. Отож, наприкінці XVIII ст. кримські татари опинилися перед вибором стати підданими або Османської імперії, або ж Російської.

Література

1. *Алаев Л.Б.* Империя: феномен или этап развития? // Вопросы истории. – 2000. – № 4–5. – С. 148–156; *Феоктистов Г.Г.* Империя как тип структурного деления мира (Опыт классификации) // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 103–110.
2. *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. – М., 1999. – 546 с.
3. *Мейер М.С.* Османская империя в XVIII веке. – М., 1991. – 395 с.
4. *Н. В.* Ханство крымское // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С-Пб, 1903. – Т. XXXVII. – С. 45–52.
5. *Тунманн.* Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – 198 с.
6. *Лашков Ф.Ф.* Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887. – 234 с.
7. *Вишневский В.А.* Феодализм в Крымском ханстве. – М., 1930. – 234 с.
8. *М. Т.* Право Мусульман // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С-Пб, 1903. – Т. XXIV «А». – С. 896.
9. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1997. – 697 с.
10. *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – 321 с.

**КРАЄЗНАВЧА ТЕМАТИКА
В ОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛАХ
ЩОМІСЯЧНИКА «РУССКАЯ СТАРИНА»**

Дослідження присвячене систематизації, узагальненню та аналізу публікацій щомісячника «Русская старина», присвячених вивченню історії міста Кіровограда (Єлисаветграда).

Російський дореволюційний історичний часопис «Русская старина» – невичерпне джерело з історії багатьох питань. У журналі знайдуть цікаві для себе матеріали дослідники військової історії, соціально-економічної проблематики, історії мистецтва, російської словесності та багатьох інших питань. Часопис є цінним джерелом і для дослідників-краєзнавців, у ньому опубліковані матеріали з історії багатьох українських місцевостей [1–11]. Зустрічаються у публікаціях «Русской старины» і матеріали та документи з історії Єлисаветграда XVIII–XIX ст.

«Русская старина» була об'єктом дослідження у працях О. Кияна [12] та С. Сініченка [13]. Історія Єлисаветграда XVIII ст. у публікаціях «Русской старины» та «Исторического вестника» досліджується у статті краєзнавця Ф. Шепеля [14]. Однак вона містить фактичні помилки і має публіцистичний характер. Тож краєзнавча тематика на сторінках «Русской старины», практично, не висвітлена у науковій літературі. У нашому дослідженні ми звернемо увагу на публікації журналу, що стосуються історії Кіровоградщини (Єлисаветградщини) – нашого краю XVIII–XIX ст. Завдання цієї розвідки полягають у виявленні, систематизації, узагальненні та аналізі публікацій, що стосуються історії міста Кіровограда (Єлисаветграда).

У часописові надруковано кілька цікавих документів з історії Єлисаветграда кінця XVIII ст. Значна їх частина пов'язана з іменем князя Г. Потьомкіна. Для вивчення історії нашого краю певне значення має листування Катерини II та князя Г. Потьомкіна, опубліковане в кількох номерах «Русской старины» за 1876 рік [15]. Саме у Єлисаветграді була організована штаб-квартира командування, де відбувалося планування військової кампанії проти турків під час другої російсько-турецької війни. Саме звідси генерал-фельдмаршал вів листування з Петербургом, сповіщаючи імператрицю про хід бойових дій на полях битв. Так, у жовтні 1787 р. князь повідомляв Катерині II про перемогу російської армії у Кінбурнській битві: «Турки, ..., привели в действие отчаянное свое предприятие на Кинбурн, но дерзость их послужила к приобретению новых лавров победоносному вашему императорскому величеству оружию» [15, 251]. В іншому листі, описуючи маневрування російських військ та обозів, Г. Потьомкін відзначає: «Транспорты, подвижные магазейны все в Елисавет(град) пришли, опрѣч трехсот фур из Харькова» [15, 459]. В одному із листів до свого фаворита Катерина II цікавилася,

чи правда, що князь перевіз свій дім в Єлисаветград [15, 448], на що отримала таку відповідь: «Кто сказал, что я перевез дом в Елисавет из Кременчуга, у того, конечно, мозг тронулся с своего места. Я дом купил в Миргороде у отставного майора Станкевича и перевез его в Елисавет... слыша, что их Высочества ехали... Привезено же сюда из Кременчуга несколько мебели» [17, 62].

Листування Катерини II з Г. Потьомкіним, опубліковане в «РС», було використане полковником генерального штабу О. Петровим при написанні дослідження з історії російсько-турецької війни 1787–1791 рр. [16]. Повна версія особистого листування Катерини II і князя Г. Потьомкіна, до якої увійшли й епістолярії, надруковані в «Русской старине», видана у Москві 1997 року [17].

Згадується наш край і в записках Михайла Гарновського, полковника артилерії, управителя будинків, дач і гутного заводу князя Г. Потьомкіна. Так, у вересні 1787 р. М. Гарновський повідомляв князю, що велика княгиня, дружина спадкоємця Павла Петровича, «изволит уповать, что ей дозволено будет иметь пребывание свое в крепости св. Елисаветы» під час перебування великого князя у військовому поході [18, 257]. Проте вона не отримала такого дозволу. У записові М. Гарновського від грудня того ж року знаходимо інформацію про те, що «...ее высочеству о сию пору не дано позволения ехать в Елисаветград» [18, 488]. Сам цесаревич у лютому 1788 р. збирався відправитися у Єлисавет, навіть був складений маршрут цієї подорожі і в Єлисаветград були відправлені екіпаж його імператорської високості та 75 верхових коней [18, 693]. Однак імператриця у листі до Потьомкіна від 26 січня 1788 р. повідомляла, що її невістка, велика княгиня, має народити у травні, тому Павло до цієї події не поїде в Єлисаветград [15, 448]. Тож місто так і не відвідали спадкоємець престолу з дружиною.

Особливе зацікавлення дослідника-краєзнавця викликає публікація «Вокруг Очакова. 1788. Дневник очевидца», надрукована у вересневій книзі «Русской старины» за 1895 р. [19]. Автором «Щоденника» був Р. Цебриков, військовий перекладач похідної канцелярії Г. Потьомкіна. Він детально записував до свого щоденника все, свідком чого йому довелося бути, що він бачив, чув чи переживав. Хронологічно «Щоденник» охоплює період із травня 1788 до лютого 1789 р. Протягом травня 1788 р. автор перебував у фортеці Св. Єлисавети, де зробив частину своїх записів. Розпочинається розповідь від 8 травня 1788 р. словами: «Сколько несчастных, сколько бедных и голодом страждующих. В здешнем госпитале лежит больных солдат более двух тысяч; но какой присмотр: медикаментов нет, в белье недостача» [19, 147]. Хоча фортеця знаходилася північніше арени бойових дій у російсько-турецькій війні, її відголоски докочувалися й сюди. Із документа зрозуміло, що тут існували серйозні незручності у повсякденному житті, відчувалася нестача найнеобхідніших речей.

Описуючи свій похід із військовим обозом територією Єлисаветградського повіту, Р. Цебриков дає таку характеристику цим землям: «Почва земли, как и везде по над Бугом, черноземна и жирна. Хлебопашество бы здесь могло процветать в высочайшей степени...» [19, 155]. Відмічає автор «Щоденника» відсутність лісів на вказаній території та побутові незручності місцевого

населення, пов'язані з проживанням у цій степовій зоні: «Народ здешних селений заменяет недостаток (дров – *Т.Л.*) высушенным и в четверугольники порезанным коровьим калом, который всякому варенью уделяет, посредством дыма, дурной и противный запах... Нет у сих жителей никаких огородных овощей и зеленой...» [19, 155].

Під час повернення з-під Очакова після його взяття Р. Цебриков занотував до свого «Щоденника»: «Из Херсона до Елисаветграда вся дорога заселена уже слободами, все нужные для жизни вещи можно иметь». По прибутті до міста Р. Цебриков зупинився у тодішнього коменданта фортеці Петерсона. А князя Г. Потьомкіна Єлисаветград проводжав, за свідченням Р. Цебрикова, гарматною пальбою [19, 211].

Визначною сторінкою в історії Єлисаветграда були регулярні височайші огляди військ, які відбувалися в місті за царювання Миколи I та Олександра II. Військові збори проходили зазвичай у серпні-вересні після завершення жнив у присутності імператора та інших високих осіб [20, 83]. Невелика публікація, присвячена одному із таких оглядів, надрукована у грудневій книзі «Русской старины» за 1898 рік [21]. Вона становить великий інтерес для дослідників місцевої історії. Автором публікації був штандарт-юнкер четвертого ескадрону Н гусарського полку, який брав участь в оглядах. Його розповідь складається із двох частин. У першій описується типова картина приготувань провінційного керівництва до приїзду високого столичного начальства, у другій ідеться власне про сам військовий огляд та невелику пригоду автора спогадів.

Улітку 1851 р. зі штабу інспектора кавалерії, який розташовувався в Кременчуці, у корпусні та дивізійні штаби був розісланий офіційний документ, в якому повідомлялося про височайший огляд військ, що мав відбутися у вересні поточного року під Єлисаветградом. Таке ж повідомлення отримало й начальство військового поселення. Після надходження паперу розпочалися активні приготування до події: «Полковым командирам вменялось в обязанность обратить особенное внимание на выправку солдат и тела лошадей». Щодо поселенського керівництва, то у нього теж було багато клопотів. За спеціальним наказом місцевого керівництва розпочався ремонт доріг, якими мав їхати імператор; фарбувалися придорожні стовпи у кольори ківерів розташованих тут полків; впорядковувалися скирти з хлібом; підміталися вулиці, білилися поселенські хати тощо. Особливу увагу звертали на вигляд і поведінку поселенців, яким заборонялося «показываться на улицах в нетрезвом виде или дурно одетыми». Самі ж військові, за словами автора публікації, «...не сидели сложа руки... Все чистилось, прихорашивалось и, как говорится, подтягивалось» [21, 658].

У самому Єлисаветграді підготовка до приїзду імператора йшла повним ходом: підмітали та поливали водою вулиці, підстригали дерева, для государя імператора підготували покої у палаці. У призначений день місцеве начальство при повному параді очікувало приїзду високих гостей. Нарешті коляска імператора під голосні вигуки «Ура!» прибула на місце. Височайший огляд військ був призначений наступного дня. На цьому перша частина розповіді закінчується.

Друга частина спогадів присвячена оглядові та маневрам військ під Єлисаветградом у вересні 1851 року і власне тій невеликій пригоді, що трапилася з автором спогадів. Схожа публікація, що також презентує військові маневри під Єлисаветградом, розміщена в «Киевской старине» за 1885 р. [22].

Ще однією славною сторінкою в історії Єлисаветграда став факт проживання в ньому (хоча і протягом короткого періоду) видатного російського й українського вченого-слависта, професора Казанського, Московського та Новоросійського університетів Віктора Івановича Григоровича. 1892 року в «Русской старине» вийшла стаття про В.Григоровича співробітника редакції журналу О.Колянковського, який був особисто знайомий з ученим [23]. Нарис автора містить характеристику наукової та педагогічної діяльності В.Григоровича, опис його взаємин зі студентами та свої особисті зустрічі з ним. Розповідаючи про останній період життя вченого, О.Колянковський відмічає: «Здесь, на юге, неутомимый труженик, славист энергично принялся за свои ученые изыскания, не смотря на свой старческий возраст, и почти до самой смерти, постигшей его в Елисаветграде, он не переставал трудиться над дорогим ему русско-славянским миром» [23, 134], а далі акцентує, що «...до последней минуты он не расставался с излюбленным своим вопросом о происхождении кирилловского и глаголического письма в старославянском языке» [23, 136]. Того ж, 1892, року в іншому відомому історичному журналі «Исторический вестник» була надрукована промова, виголошена істориком літератури О.Кірпічниковим під час відкриття пам'ятника В.Григоровичу у Єлисаветграді [24]. Автор промови так характеризує наше місто: «...Елисаветград, центральный в географическом и этнографическом отношении пункт Новороссии и при этом истинно русский город, свободный от пшеничного коммерческого духа полуиностранный Одессы». Зауважимо, що саме в Єлисаветграді В.Григорович підводив підсумки своєї 40-річної наукової діяльності, збирав матеріали для нових досліджень, звідси здійснював подорожі півднем Росії, саме тут застала його передчасна смерть [24, 773].

Цікавий опис Єлисаветграда ХІХ ст. належить перу генерал-лейтенанта російської армії П.М.Глебова, який перебував у місті проїздом у 1855 р. Опис міститься в «Записках П.М.Глебова», надрукованих в «Русской старине» за 1905 р. [25]. «Елисаветград – заштатный городок Новороссийского военного поселения, – как оазис в пустыне освежил меня», – занотував у «Записках» генерал [25, 96]. Їх автор описує наше місто як доволі людний населений пункт з кількома військовими штабами. «Елисаветград был когда-то крепостью, но теперь это открытый со всех сторон город и со всех сторон окруженный необозримыми степями» [25, 96]. П.Глебов порівнює Єлисаветград із Царським Селом у сенсі планування міста, хоча й відзначає, що перший значно поступався другому в розкошах. Описуючи Єлисаветградський палац, генерал відмічає, що його не можна назвати царським, він, швидше, нагадує палац військового поселення, адже для нього характерні масивність, охайність, зручність, але без жодної претензії на розкіш та витонченість.

П. Глебов зауважує, що жителі міста віддані пам'яті покійного імператора Миколи I, який був частим гостем міста, навіть оплакують його кончину. Крім того він підкреслює: «...если этот город процветает, то преимущественно обязан этим Николаю Павловичу» [25, 97].

У подорожі далі на південь елисаветградськими степами генерал П. Глебов пройжджав і місто Бобринець, якому дав таку характеристику – «гнездо жидков с одною православною церквою и с несколькими мазанками» [25, 97–98].

Не можна обійти увагою спільні сторінки українсько-польської історії, які тісно переплелися на наших землях. Тут найперше слід згадати т.зв. Торговицьку конфедерацію 1792 р., виникнення якої дослідники пов'язують з однойменним містечком на р. Синюсі, що розташоване в нинішньому Новоархангельському районі Кіровоградської області. У кількох номерах «Русской старины» надруковане досить велике дослідження з історії утворення, діяльності та занепаду Торговицької конфедерації, автором якого була багаторічна співробітниця редакції щомісячника В. Тимошук [26].

У «Русской старине» міститься ще низка публікацій, в яких згадується Єлисаветград, що пов'язані, в основному, з життям та діяльністю окремих осіб, яких доля з тієї чи іншої причини приводила до цього міста [27–29]. Серед них варто виділити коротку біографічну замітку В. Ястребова про видатного оперного співака ХІХ ст. Йосипа Петрова, який народився і роки своєї молодості провів у Єлисаветграді [27]. Розвідка написана на основі архівних матеріалів, даних метричних книг, журналів Єлисаветградської міської думи та спогадів старожиливі. Завдяки цій публікації можна ознайомитися із соціально-економічною історією, побутом дрібних торговців нашого міста початку ХІХ ст., оскільки життя Й. Петрова описується на фоні тогочасних соціально-економічних реалій.

Загалом в «Русской старине» побачили світ кільканадцять публікацій, що стосуються історії Єлисаветграда. Серед них мемуарні та епістолярні джерела, біографічні розвідки, історичні дослідження. У цих матеріалах розглядаються питання військової історії, соціально-економічного розвитку краю, його ролі в розвитку науки та культури українських земель. «Русская старина» стане в нагоді любителям та професійним дослідникам місцевої історії.

Література

1. Бердичев в сороковых годах. Сообщ. А. Мердер // Русская старина. – 1901. – Т. 104. – С. 119–121.
2. Галич на Днестре, 1849 р. Выписка из дневника. Сообщ. И.В. Алабин // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 787–790.
3. Дело о поощрении сельского хозяйства в Харьковской губ., 1843–1861 г. Сообщ. Г.С. Чириков // Русская старина. – 1874. – Т. 10. – С. 622–628.
4. Император Николай I в Чернигове в 1845 г. Сообщ. П. Исаевич // Русская старина. – 1899. – Т. 97. – С. 401–409.
5. Масляница в Одессе при гр. Ланжероне // Русская старина. – 1898. – Т. 96. – С. 239–240.

6. Основание театра в Харькове, 1780 г. Сообщ. Ф.А. Каменный // Русская старина. – 1882. – Т. 35. – С. 433–441.
7. Свидание двух императоров в Черновцах в 1823 г. Сообщ. В. П. // Русская старина. – 1901. – Т. 106. – С. 225–233.
8. Удаление В.И. Даля из Николаева. Сообщ. Н. Лернер // Русская старина. – 1901. – Т. 107. – С. 169–170.
9. Устройство в Одессе коммерческого порта 6-го ноября 1801 г. // Русская старина. – 1899. – Т. 99. – С. 296.
10. Цена на людей в 1853 г. Объявление от черкасского окружн. судного начальства. Сообщ. А.П. Заблоцкий-Десятовский // Русская старина. – 1871. – Т. 4. – С. 594–595.
11. Чума в Одессе в 1837 г. Сообщ. С. Весин // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 575–579, 784–787.
12. *Киян А.И.* История Украины на страницах русской исторической журнальной периодики второй половины XIX – начала XX веков / Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К., 1990.
13. *Сініченко С.В.* Журнал «Русская старина» (1870–1918) та українські історики. Аспекти і особливості співпраці // Грані. – 2009. – № 6. – С. 29–32.
14. *Шепель Ф.* Історія нашого краю у вісімнадцятому столітті на сторінках «Русской старины» та «Исторического вестника» // Наш край у XVIII столітті: матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003.
15. Императрица Екатерина II и кн. Григорий Александрович Потемкин-Таврический, подлинная их переписка, 1782–1792 гг. Сообщ. П.С. Лебедев. // Русская старина. – 1876. – Т. 16. – С. 33–53, 239–262, 441–478, 571–590; Т. 17. – С. 21–33, 205–216, 403–426, 635–652.
16. Вторая Турецкая война в царствование Екатерины II. 1787–1791 г. Составил Генерального штаба полковник А.Н. Петров. – С.-Петербург, 1880.
17. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769–1791). – М.: Наука, 1997.
18. Записки Михаила Гарновского. 1786–1790 // Русская старина. – 1876. – Т. 15. – С. 9–38; 237–265; 471–500.
19. *Цебриков Р.* Вокруг Очакова, 1788 г. Дневник очевидца. Сообщ. академик А.Ф.Бычков // Русская старина. – 1895. – Т. 84. – С. 147–212.
20. *Пашутин А.* Исторический очерк г. Елисаветграда Составил и издал А.Н. Пашутин. – Елисаветград, 1897.
21. Император Николай I в Елисаветграде в 1851 г. (Из воспоминаний старого солдата). Сообщ. Н. П. // Русская старина. – 1898. – Т. 96. – С. 657–665.
22. Из воспоминаний о маневрах под Елисаветградом // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 1. – С. 200–205.
23. Виктор Иванович Григорович, профессор Казанского и Новороссийского университетов, род. 30 апреля 1815 г., ум. 19 декабря 1876 г. Сообщ. А. Колянковский // Русская старина. – 1892. – Т. 73. – С. 131–149.
24. *Киртичников А.* В.И. Григорович и его значение в истории русской науки // Исторический вестник. – 1892. – Т. 50. – № 12. – С. 764–775.
25. Записки П.Н. Глебова // Русская старина. – 1905. – Т. 121. – С. 94–112.
26. *Тимошук В.В.* Тарговицкая конфедерация // Русская старина. – 1904. – Т. 119. – С. 532–552; Т. 120. – С. 62–73; 1905. – Т. 121. – С. 211–240, 335–361.

27. Ястребов В. Осип Афанасьевич Петров. Годы его детства и юности. 1805–1838 гг. // Русская старина. – 1882. – Т. 36. – С. 365–378.

28. Император Александр Николаевич. Черты из его жизни // Русская старина. 1891. – Т. 70. – С. 719–726.

29. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806–1812 г. Перевод с французской рукописи, под редакцией Е. Каменского // Русская старина. – 1908. – Т. 135. – С. 159–209, 401–428, 661–672.

**ТЕХНІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ГАЛУЗЯХ ОБРОБНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглядається ряд проблем, пов'язаних із кількістю, потужністю та продуктивністю підприємств у плані технічного перевороту на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливість технічної революції в обробній промисловості полягає в тому, що у процесі технічних удосконалень в основних галузях промисловості відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується продуктивність праці, що надалі впливає на собівартість продукції, яка стає конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Досліджуваній проблематиці присвячено не так уже й багато праць, отже, на сьогодні вона залишається актуальною. Варто відмітити дослідників, які займалися даною проблемою, а це, зокрема, М.Д. Зуєв [6], А.П. Корхов [7], Л.Г. Мельник [11] та інші, які вивчали лише окремі аспекти даної теми. Тому одним із завдань цієї статті є спроба показати механізми технічних удосконалень та нововведень у галузях обробної промисловості і дати належну оцінку цим процесам.

Перетворення цукроваріння у ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів і концентрація виробництва забезпечували умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі. До введення акцизу цукрові заводи були поділені на такі види: сільськогосподарські і фабричні. В технічному плані цукрові заводи також утворили дві групи – вогневі і парові. Заводи фабричного типу використовували у виробництві пару, хоча були ще великі, як для того часу, підприємства і в групі «вогневих» заводів. Заводи сільськогосподарського типу були вогневими.

Протягом 60-х років застосувалися різні недосконалі способи: ручні преси, парові преси з вимочкою і без вимочки буряка, гвинтові преси, гаряча вимочка буряка, добування соку відцентровими машинами тощо. З 1868 р. для одержання соку впроваджуються дифузійні апарати, щоб збільшити вихід цукру до 10% від ваги буряка. До початку 70-х років сік очищався шляхом дефекації. При цьому відходи відділялися від соку ручними пресами, – гідравлічними або гвинтовими. У віджатих відходах залишалося ще багато цукру. З 1864 р. (спочатку на Калигірському, а з 1865 р. на Шполянському заводах) вводиться повністю механізований спосіб очищення цукрового соку – сатурація. На початку 80-х років запроваджуються прилади системи Годека для збирання сиропу й соку, що виносилися парою з випарних і згущувальних апаратів. Це значно скоротило втрати цукру при випарюванні соку і варці сиропу. Раніше для очищення соку після сатурації

від лугів, фарбуючи речовини тощо, застосовувалася фільтрація через кістяне вугілля (вугільна крупка засипалася у фільтри вручну). При цьому способі під час очищення соку були значні втрати цукру. На початку 80-х років впроваджуються механічні фільтри. У ці ж роки винайдено нові механічні способи добування цукру з патоки. Усі зазначені нововведення значно збільшили вихід цукру з берківця буряку [1, 631].

У ході технічної революції підприємці-цукрозаводчики широко застосовували іноземну техніку та новітні досягнення європейської науки й технології цукрового виробництва. Проте значний внесок у дану справу зробили й вітчизняні спеціалісти. Перші заслуги в цьому належали Київському відділенню Російського технічного товариства (засноване у 1871 р.), членами якого були всі визначні спеціалісти-цукровари. У справі впровадження у 70-х роках XIX ст. дифузійного способу одержання цукрового соку велика заслуга М.О. Толпигіна і М.П. Харкевича, які вперше в країні впровадили його на ряді заводів Київщини. В ці ж роки почали запроваджувати на цукроварнях калоризатори В.Ф. Симиренка. Інженер Л.Т. П'ятаков уперше застосував спосіб сірчаної сатурації, впровадивши його на Городищенській цукроварні. У 1877 р. В.Ф. Симиренко розробив нову ефективну конструкцію випарного апарату. Удосконалені вакуум-апарати для варіння сиропу створили В.О. Віткович, І.С. Щенівський та Г.О. Піонтковський. У 1871 р. інженер М.В. Чериковський на Смілянському заводі вперше запровадив відбілювання рафінаду із застосуванням центрифуги; технологію виробництва рафінаду далі удосконалював М.К. Васильєв – інженер Ходорківської цукроварні на Київщині [2, 3].

Для миття буряків наприкінці XIX ст. стали застосовувати машини системи інженерів Пустинського, Рауде, Добровольського. Остання і до наших днів є стандартним апаратом на вітчизняних цукрових заводах. У 1913–1914 рр. на 68 % заводах українських губерній були встановлені машини для миття Пустинського, 13 % відводилося машинам Рауде і 19 % були обладнані системою миття Добровольського [3, 10].

Динаміка впровадження технічних удосконалень у цукрову галузь показує, що у 1885–1886 рр. уже 91% всіх діючих заводів були дифузійними, а в 1888–1889 рр. дифузійні заводи становили 96,4% усіх заводів. Таким чином, станом на другу половину 80-х років XIX ст. дифузійні заводи остаточно витіснили пресові.

Важлива операція у виробництві цукру – технологія очистки бурякового цукру (сатурація). У 1902 р. інженером М.П. Овсянніковим був застосований безперервно діючий сатуратор на Миронівському цукровому заводі (Київщина), згодом удосконалений Р. Ергардом. А в 1914 р. вже 50% українських цукрових заводів ввели у себе безперервну сатурацію [4, 19]. Швидкість поширення технічних удосконалень на цукрових заводах на початку XX ст. порівняно з нинішнім станом у даній галузі просто вражаюча. Час між появою технічної новинки і її впровадженням у виробництво був мінімальним, адже власників заводів до такої оперативності підштовхувала конкуренція на цукровому ринку.

З технологічною операцією очистки соку тісно пов'язано отримання вапна і сатураційного газу. Більша кількість вапна при сатурації забезпечувала краще знебарвлення соку. Цією обставиною пояснюється необхідність побудови при цукрових заводах спеціальних вапновипалювальних печей. Будівництво таких печей в українських губерніях розпочали у другій половині XIX ст. А вже на початку XX ст. усі цукрові заводи мали такі печі [5, 17].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на цукрових заводах відбулися значні зміни в операціях варіння і кристалізації першого та переробці другого продуктів. У 1908 р. інженером В.О. Вітковичем було сконструйовано апарат, у якому утфель переварювався безперервно, а М.Д. Зуєв на дослідній станції Харківського технологічного інституту розробив нову технологію переварювання і кристалізації цукру, що дозволило значно прискорити цей процес [6, 112].

Важливим показником у цукроварінні є також вихід цукру у відсотках до ваги буряку. На початку XX ст. вихід цукру в українських губерніях становив 13,5%. Зокрема, у Німеччині – 14,2%, Австро-Угорщині – 13,8%, Франції – 11,6% [7, 63]. По технічному обладнанню та технології виробництва вітчизняні цукрові заводи на початку XX ст. нічим не поступалися кращим цукровим заводам Німеччини, Австро-Угорщини, Бельгії, Франції, тобто тим країнам, які мали найновішу технологію виробництва цукру. А за якістю український цукор, особливо рафінад, був найкращим у світі і користувався великим попитом на зовнішніх ринках. Таким чином, у другій половині 80-х років XIX ст. технічна революція в цукровій промисловості була повністю завершена. Абсолютну більшість становили дифузійні цукрові заводи.

Протягом 60-80-х років XIX ст. відбувається також процес технічного переустаткування підприємств, що охопив усі без винятку гуральні. З метою збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування «затору». Впровадження безперервно діючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля), що замінили прості перегонні куби, значно зменшило витрати палива, одночасно прискоривши виробництво. Застосування парових двигунів для перемішування «затору» і впровадження апаратів-парників системи Генце для варіння хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки «затору» у 5 разів. Уже наприкінці 80-х років XIX ст. 85% гуралень працювали з парниками, а більше половини – мали металеві парники високого тиску.

На початку 70-х років XIX ст. Голлефрейнд використовував для запарювання високий тиск. Апарат, який використовувався для цього, – це горизонтальний циліндр довжиною 2-3 метри. У ньому картопля піддавалася тиску у 2–3 атмосфери, тобто нагрівалася до 135° , причому з допомогою особливого валу з ножами, який обертався. Пізніше температура знижувалася до 100° , а пара випускалася. У подальшому з'єднували запарник з конденсатором та ексгаустером і знижували температуру на $\frac{1}{4}$ години до 65° . Далі запарену сировину піддавали цукрорафікації, тобто, з допомогою солоду переводили її у мальтозу, ізомальтозу і декстрін. Для цього із солоду і теплої води приготувляли масу, яка всмокту-

валася запарником у міру розрідження у ньому повітря, після чого відкривався кран, запускалося повітря, і в запарнику встановлювався атмосферний тиск. Цукрорафікація маси закінчується через $\frac{1}{2}$ години, причому для кращого перемішування запускається у рух вал. Чим краще подрібнений солод, тим менше його потрібно для цукрорафікації. Після закінчення цукрорафікації вміст запарника опускають у бродильний чавун. На зразок запарника Голлефрейнда зроблений запарник Бома, який відрізняється тільки тим, що в ньому проходить вал, у який можна влити холодну воду для зниження температури маси. У цьому випадку немає потреби застосовувати екстаустор [8, 584]. Застосування парників високого тиску дало можливість переробляти картоплю на спирт. Це сприяло збільшенню кількості заводів, зайнятих переробкою місцевої сировини (картоплі). Протягом 70-х років XIX ст. кількість заводів, що переробляє картоплю на спирт, постійно зростає.

Хоча переважна більшість спиртогорілчаних заводів була розкидана по селах і містечках України, все ж наприкінці 80-х років XIX ст. з'являються окремі центри горілчаного виробництва – Харків (12 заводів), Одеса (10), Київ (5), Катеринослав, Умань, Ізюм, Суми, Чернігів тощо [9, 95].

Отже, протягом 60-80-х років XIX ст. відбулася технічна перебудова винокурної промисловості, що стала самостійною галуззю великої машинної індустрії, хоча через специфіку виробництва вона все ще була пов'язана із сільським господарством. Протягом зазначеного періоду відбулися інтенсивні процеси концентрації виробництва.

Відбулося також технічне переустаткування і в борошномельній промисловості, яка щодалі більше набувала рис великого ринкового виробництва. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на борошномельних підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцьових верстатів.

Слід відмітити, що водяні та вітряні млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини українських губерній відзначалися «вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса»; через нестачу води вони працювали лише частину року. Паровий млин працював увесь рік, його один постав (жорна) перемелював у середньому 15 четвертей борошна щодоби. Водяні млини, працюючи у середньому до 7 місяців на одному поставі, перемелювали за добу лише 5 четвертей борошна [10, 171–172]. Водяні млини будувалися на 2–3 постави, рідко – на 4–5, а парові млини мали, як правило, не менше 3 постави. Млини в Одесі, Києві, Кременчуці та інших значних містах мали по 10–20 і більше поставів. Парові механічні млини різко піднесли продуктивність праці. Вони становили систему машин, що приводилася у рух паровою машиною [11, 98].

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження (починаючи з кінця 60-х – початку 70-х років XIX ст.) вальцьового помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцьових млинів приваблювала у дану галузь чимало капіталів. У 80-х роках офіційні джерела вже зазначали, що переробка зерна, особливо пшениці, все більше зосереджувалася на

великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів.

Простежити процеси витіснення паровими двигунами водяних і вітряних у борошномельній промисловості неможливо через брак точних статистичних відомостей, суперечливість і неповноту даних у різних виданнях тощо. Можна лише зробити висновок, що в галузі великого комерційного млинарства, зосередженого у містах та особливо на Півдні України, вже наприкінці 80-х років XIX ст. маємо повну перевагу парових двигунів над водяними. Отже, своєрідністю технічного перевороту у борошномельній промисловості було те, що внаслідок специфіки цієї галузі (тісний зв'язок із сільським господарством, наявність величезної кількості дрібних підприємств) він не був завершений не лише на кінець XIX ст., але й напередодні 1917 р.

Чималої ваги в обробній промисловості Російської імперії набрала тютюнова галузь українських губерній. Проте на французьких тютюнових фабриках, які переробляли велику кількість тютюну, машини застосовувалися раніше, ніж у Російській імперії, головну роль в яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося й у вигляді компактної маси переміщувалося до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами. Але описана машинна операція поступово вийшла з моди, оскільки рух смуги часто переривався [12, 715–716].

Приготування сигарет за допомогою машин ввійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд, і тому повернулися до ручної роботи, яка удосконалювалася і давала сигарети правильної форми. Правда, у цій галузі обробної промисловості промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише на кінець XIX ст. більше половини фабрик мали парові і газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці.

Отже, парове енергоукомплектування протягом 70-80-х років XIX ст. поширилося майже на всі галузі обробної промисловості українських губерній. Але найбільше застосовувалися парові двигуни у найрозвиненішій на той час галузі української індустрії – харчовій.

Література

1. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.

3. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914–1915 год. – К., 1916. – 899 с.
4. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1913–1914 год. – К., 1915. – 817 с.
5. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1900–1901 год. – К., 1902. – 828 с.
6. *Зуев М.Д.* Сахар и его производство / М.Д. Зуев. – Харьков, 1923. – 271 с.
7. *Корхов А.П.* Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины–Великороссии / А.П. Корхов. – Сумы, 1921. – 412 с.
8. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
9. *Нестеренко А.А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков / А.А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
10. *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1903. – 897 с.
11. *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В.Я. Добровлянского, А.В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.

**ДО ПИТАННЯ ЗАПОЧАТКУВАННЯ МОНЕТНОГО
КАРБУВАННЯ В ДЕРЖАВАХ ХРЕСТОНОСЦІВ
(НА ПРИКЛАДІ ЕДЕСЬКОГО ГРАФСТВА)**

Стаття присвячена проблемі нумізматики хрестових походів, зокрема перших грошових емісій у Едеському графстві. Визначено основні економічні, зовнішньо- і внутрішньополітичні чинники, під впливом яких було започатковане монетне карбування Болдуїном Булонським (Болдуїном I).

«Крестовые походы представляют собой одну из самых ярких страниц средневековой истории. Это, пожалуй, единственная в своем роде авантюра, не похожая ни на миграцию, ни на колонизацию, в которой участвовали добровольцы со всех уголков Европы, оторванные от ресурсов и лишённые всякой центральной организации» [1, 5]

Кінець XI ст. увійшов до світової історії як початок хрестових походів, які дійсно стали однією із наймасштабніших і найвинятковіших сторінок середньовіччя. Їхня винятковість пов'язана як із часовими рамками, обсягом людських і матеріальних ресурсів, географічними масштабами, так і з участю в них видатних особистостей того часу. Тому й не дивно, що проблеми історії такого унікального явища, як хрестові походи, не залишилися поза увагою істориків, письменників, митців та величезної маси людей, які захоплюються історією. Не стала винятком і нумізMATика держав хрестоносців [2–6], проте питання перших грошових емісій усе ж недостатньо висвітлені дослідниками. Зупинимось лише на деяких ключових моментах цієї складної проблеми.

Як відомо, в Першому хрестовому поході не брали безпосередньої участі європейські монархи. Рицарське військо, яке виступило в Перший хрестовий похід у 1096 р., очолили представники могутніх дворянських родів з різних регіонів середньовічної Європи. Так, зокрема, рицарів Провансу повів за собою граф Раймунд Тулузький, а лідерами хрестоносців з Північної Франції були граф Роберт Фландрський, герцог Роберт Нормандський (старший син Вільгельма Завойовника та брат Вільгельма Рудого, короля Англії), граф Стефан Блуаський та граф Гуго Вермандуа (син Анни Київської, доньки Ярослава Мудрого і молодший брат Пилипа I, короля Франції); князі Боємунд Таренський та його племінник Танкред Таренський були на чолі війська сицилійських норман; щодо німецьких хрестоносців, то воєначальниками лотарингців стали герцог Нижньої Лотарингії Готфрід Бульонський зі своїми братами Євстахієм (Есташем) та Болдуїном. Відсутність серед лідерів Першого хрестового походу європейських монархів та відпо-

відно їхніх похідних монетних дворів унеможлиблювала випуски традиційних європейських монет для потреб населення завойованих хрестоносцями територій і спровокувала власні випуски монет правителями створених на Близькому Сході держав хрестоносців.

В історіографії існує думка про те, що у Візантії хрестоносці вперше зіштовхнулися із мідними монетами, адже в Європі монетний обіг ґрунтувався на біметалізмі – срібних та золотих монетах. Дійсно, для учасників першого хрестового походу, основу котрих склали вихідці із Франції, використання у грошовому обігу міді було незвичним. Проте значну частину хрестоносців склали сицилійські нормани, і використання як платіжного засобу мідних монет було для них звичним явищем, адже власне у Сицилії традиційно в основі грошового обігу лежали два метали: мідь та золото*. Сицилійські мідні монети карбувалися за зразком візантійських. Такі мідні емісії підтримувалися протягом декількох століть візантійськими адміністраторами, арабськими та норманським завойовниками острова. Головною функцією сицилійських мідних монет, як справедливо наголошує професор П. Спаффорд, були розрахунки за дріб'язковими платежами, які були звичайним явищем міського життя [1, 10].

Ці монетарні традиції були збережені норманами після їхнього завоювання Південної Італії та Сицилії у другій половині в XI ст. [8] Так, зокрема, відомі південноіталійські випуски мідних фоларо Роберта Гіскарда (1059–1085 рр.) вагою 2,8–3,2 г., його наступник Роджер Борсо карбував подвійний фоларо вагою 6,7 г. [9, 174], дрібні мідні монети (*kharruba*) першого представника норманської династії Отвілів у Сицилії графа Рожера (1072–1101 рр.) вагою близько 0.3–0.4 г. та діаметром 10–11 мм. (рис.1–2)**.

Рис. 1.

Рис. 2.

Серед корпусу мідних монет, карбованих за даного правителя Сицилії, якісно виділяється три фоларо емісії 1098–1101 рр. (рис.3) [10] вагою 16–18 г. та діаметром 27–30 мм. [11] На одному боці монети зображено сидячого на коні графа зі штандартом, а на іншому – сидячу Богородицю, котра тримає Ісуса.

* Срібні монети в норманській Сицилії розпочали карбувати в XII ст.

** Зображення монет із аукціонів на сайті ebay.com

Рис 3.

Окрім Візантійських мідних монет учасники першого хрестового походу зіткнулися і з мідними грошима Кілікійської Вірменії, які поряд із сріблом лежали в основі її біметалевої грошової системи [12, 48–53]. Щоправда, необхідно зазначити, що мідні монети Кілікійської Вірменії були наслідуванням візантійських мідних монет [12, 52], особливо яскраво це наслідування демонструють візантійська (рис.4) та вірменська монети (рис.5) [12, Pl.1].

Рис. 4.

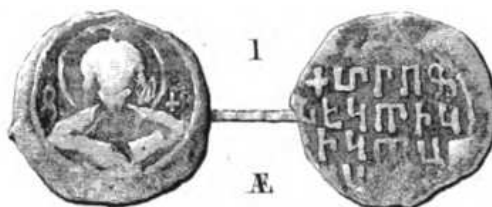

Рис. 5.

Серед корпусу монет, які ідентифікуються в історичній науці з першими державами хрестоносців, особливо виділяються емісії Едеського графства та Антіохійського князівства – феодалних володінь, утворених ще до взяття Ієрусалиму. Вони, поряд із графством Тріполі, були лише номінально підпорядковані ієрусалимському королю, а їхні володарі, як цілком слушно вказує відомий французький історик Жан Рішар, «були скоріш «вірними», ніж «васалами» короля» [13, 103]. Проте лідери цих двох, майже незалежних, держав хрестоносців тривалий час суперничали за вплив у регіоні, мали місце навіть збройні конфлікти. Витоки цього протистояння були покладені лотарингським графом Болдуїном Булонським у Кілікії 1097 р., коли він, спираючись на значну чисельну перевагу, змусив невеликий загін норманських хрестоносців на чолі з Танкредом Тарентським віддати йому відвоєване останнім у турків місто Тарс.

Після створення Едеського графства та Антіохійського князівства перед очільником першого – Болдуїном Булонським (1098–1100 рр.) та другого – Боемундом Тарентським і, відповідно, їхніми наступниками постала проблема забезпечення грошовою масою дрібних угод, у тому числі й купівлі-продажу,

особливо актуальним це було для адміністративних центрів цих державних утворень – міст Едеси та Антіохії, з їхнім багатотисячним населенням. До приходу хрестоносців ці функції виконували мідні монети Візантійської імперії та Кілікійської Вірменії, тим більше, що ці регіони ще в 80-х роках XI ст., фактично, перебували у складі Візантійської імперії. Специфічний релігійний та етнічний склад населення у перших двох державних утвореннях хрестоносців на Близькому Сході, основу котрого в Едесі склали християни-міафізити (вірмени й сирійці) та незначна кількість православних греків і мусульман, а в Антіохії – православні греки та міафізити вірмени, лише за межами міста мешкала незначна частина мусульман, обумовлював популярність у них візантійських грошей із християнською символікою. Нетривале турецьке панування в Антіохії (1084–1098 рр.), та уникнення турецької окупації Едесою після відходу її від Візантійської імперії не змінили цієї ситуації, хіба що в обігу додалися монети Кілікійської Вірменії. Із останньою новоутворені наприкінці 90-х років XI ст. держави хрестоносців – Антіохійське князівство та Едеське графство, мали спільні кордони, а останнє навіть династійні зв'язки внаслідок одруження 1100 р. Болдуїна Бульонського з Арді (онуці засновника династії Рубенідів – Рубена I). Тому очільники Едеського графства та Антіохійського князівства, знаючи про потребу місцевого населення в грошовому дріб'язку, продовжили традицію карбування мідних монет. Проблема випуску монет в Едеському графстві є досить складною та багатогранною, особлива складність її дослідження полягає як в обмеженій кількості писемних джерел з історії Едеського графства, так і в невеликій кількості монет, що доступні для дослідників цього державного утворення хрестоносців, які на сьогодні є нумізматичною рідкістю.

Піонер вивчення нумізматики держав хрестоносців, французький учений Густав Шлюмбержер, ще у другій половині XIX ст. указував, що карбування монет у візантійській традиції першими графами Едеси легітимізувало їхню владу в очах підданих вірмен та греків, відображало наступність володарів, окрім того початково для карбування монет використовувалися старі монети, перекарбування яких сприяло вилученню з грошового обігу монет попередніх правителів [2, 17]. Для правителів Едеси, як і інших, подібних до них монетних сеньйорів, важливим було забезпечення активного й вигідного використання їхніх монет у власних та суміжних володіннях, тому, як цілком слушно указує відомий російський учений Всеволод Потін, для наслідування зазвичай слугувала повноцінна монета, як завоювала міцні економічні позиції, зарекомендувала себе і яку охоче приймало населення [14, 132]. Щоправда, мідні монети важко назвати повноцінними монетами, але все ж вони були звичними для населення, а нові правителі зберігали метал, з якого вони раніш карбувалися, їхній розмір та вагу. Проте перші випуски монет Едеського графства переважно лише металом нагадували візантійські, а стиль скоріш був подібним до монет південноіталійських та сицилійських норманів, зокрема зображеннями воїнів. Ми цілком підтримуємо тезу відомого українського вченого Володимира Зварича про те, що мідні монети графів Едеси до 1110 р. [9, 175] називалися фоларо, це обумовлювалося як полі-

тичними мотивами, зокрема підкреслювалася незалежність Едеського графства від Візантійської імперії, що підтверджувалося й назвою південноіталійських та сицилійських монет, які вони наслідували. У той же час мідні монети Едеси, карбовані після 1110 р., були виконані здебільшого у візантійському стилі, часом навіть більш витончено, ніж у візантійських оригіналів, для них більш правомірною буде назва фоліси. Проведений автором аналіз монет графства Едеси (для аналітичної роботи були використані матеріали інтернет-аукціонів: www.ebay.com, www.vcoins.com, сайту, присвяченому східним монетам: <http://www.zeno.ru>, а також монети із приватних колекцій), свідчить, що початково для цих мідних монет були характерними грубість їхнього карбування та значна вага, часом навіть більша, ніж про це вказується у спеціальних дослідженнях. Так, наприклад, у розділі, присвяченому монетам держав хрестоносців, з фундаментальної шеститомної історії хрестоносців, вказується, що монети Едеського графства мали вагу 6,5–8,5 г. [3, 363], проте виставлене на сайті <http://www.zeno.ru>, фоларо Болдуїна Булонського (Болдуїна I (1098–1100 рр.)) має вагу 9,5 г. та діаметр 27 мм. [15]. Зустрічаються також і дещо пізніші, проте масивні мідні фоларо Річарда де Прінчіпато (Салернського), регента Едеси (1104–1108 рр.) вагою 8,74 г. та діаметром 25–28 мм. [16]. Після 1110 р. вага монет становить близько 4,5 г. [3, 364], а з часом їхня вага та розмір зменшуються до 1,89 г. вагою та 19 мм. в діаметрі [17–18].

Таким чином, можемо стверджувати, що карбування монет у Едеському графстві, започатковане Болдуїном Булонським (Болдуїном I) обумовлювалося кількома вагомими економічними та зовнішньо- і внутрішньополітичними чинниками: по-перше, потребою, переважно міського населення, в дрібних грошах для оплати послуг та незначних покупок; по-друге, заміною монетної маси Візантійської імперії, незалежність від якої підкреслювалася існуванням власних монет, особливо наслідуванням норманського південноіталійського та Сицилійського (завойовницького) монетного карбування правителями Едеси до 1110 р.; по-третє, статус монетного сеньйора підкреслював особливе положення правителя графства у складній феодалній ієрархії Латинського Сходу.

Література

1. *Перну Р.* Крестоносцы / Пер. с франц. Карачинского А.Ю. и Малинина Ю.П. – М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. – 320 с.
2. *Schlumberger G.* Numismatique de l'Orient Latin. – Paris, 1878. – 504 s.
3. *Porteous J.* Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions // A history of the crusader. – Vol. VI. – Wisconsin-London: The University of Wisconsin Press, 1989. – P. 354–420.
4. *Malloy A., Preston I., Seltman A., Bates M., Gordus A., Metcalf D., Pesant R.* Coins of the Crusader States, 1098–1291: including the Kingdom of Jerusalem and its vassal states of Syria and Palestine, the Lusignan Kingdom of Cyprus (1192–1489), and the Latin Empire of Constantinople and its vassal states of Greece and the Archipelago – New York: Attic Books Ltd, 1994. – 521 p.

5. *Metcalf D.M.* Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean. – London: Museum, Oxford, 1995. – 366 p.
6. *Boas A.J.* Archaeology. The Material Culture of the Latin East. – London and New York: Taylor & Francis e-Library, 2005. – 262 p.
7. *Spufford P.* Money and its use in medieval Europe. – Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney: Cambridge University Press, 1988. – 467 p.
8. The Normans in Sicily and Southern Italy // http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/gallery/normans/chapters/Normans_3_2.htm
9. *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. – Львов: Вища школа, 1980. – 338 с.
10. [http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/gallery/normans/images/gallery/Images4fullsize/24\(1\).jpg](http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/gallery/normans/images/gallery/Images4fullsize/24(1).jpg);
[http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/gallery/normans/images/gallery/Images4fullsize/24\(2\).jpg](http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk/gallery/normans/images/gallery/Images4fullsize/24(2).jpg)
11. The Normans. Three Centuries of Achievement, ad 911–1204 // Reprinted from *Minerva*, Sept/Oct 2004: minerva@minervamagazine.com; www.minervamagazine.com
12. Monographie des monnaies armenienens par M. Brosset//Bulletin scientifique publie par L'academie imperiale des sciences de Saint-Petersbourg et redige par secretaire perpetuel. – Saint-Petersbourg – Leipzig, 1838. – Т. VI. – №3–4. – С. 33–66.
13. *Ришар Ж.* Латино-Иерусалимское королевство. – СПб.: Евразия, 2002. – 448 с.
14. *Потин В.М.* Введение в нумизматику // Труды Государственного Эрмитажа. – Ленинград: Искусство, 1986. – Т. 26. – Ч. 6. – С. 69–161.
15. <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=68481>
16. <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=93444>
17. <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=19107>
18. <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=19106>

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ І ДЕРЖАВА: ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ КАПІТАЛУ І ВЛАДИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті проаналізовано процес перетворення південноросійської буржуазії у роки Першої російської революції (1905–1907 рр.) на політично впливову соціальну силу, зацікавлену у стабільному та поступальному розвитку суспільства.

На початку ХХ ст. під впливом стрімкої індустріалізації впливовою соціальною силою в Російській імперії стає промислова буржуазія. Під час Першої російської революції їй вперше вдалось виробити цілісне уявлення про перспективи розвитку держави. Воно ґрунтувалося на ідеях вільного ринку, економічного прогресу, ліберальної правової системи, сильної законної влади, що свідчило про формування основ демократичного світогляду та нових стандартів у політичній поведінці підприємців. Революція викликала активізацію громадсько-політичної діяльності буржуазії, безпосереднім наслідком чого стало посилення впливу на законодавчу й адміністративно-управлінську діяльність державних органів влади.

Питання взаємовідносин влади і буржуазії тривалий час перебувало в полі зору радянської історичної науки [1, 2, 3]. Щоправда, класові пріоритети і вкрай заполітизовані висновки робили аналіз цих епізодів у громадському житті підприємницької верстви спрощеним, заангажованим і відверто перекрученим. З іншого боку, емпіричний потенціал історіографії цього періоду є досить потужним. Нині, коли наука сягнула плюралізму, історія відносин буржуазії і влади повнилась новими сюжетами, суперечливими оцінками і фактами [4, 5, 6]. Окрему увагу заслуговує питання взаємовідносин із владою однієї з найбільш економічно впливових та соціально консолідованої частини підприємницької верстви Російської імперії – південноросійських гірничопромисловців. Особливо мало вивченим з цього приводу залишається період революції 1905–1907 рр., коли корпоративна свідомість регіональної буржуазії сягнула рівня політичної самоідентифікації. Цьому аспектові і присвячена дана стаття.

Держава традиційно відігравала гіпертрофовану роль в економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії. Детальне нормування підприємницької діяльності, правові обмеження приватної ініціативи, суворий контроль за діяльністю представницьких організацій покликані були тримати буржуазію у фарватері інтересів самодержавства. Як згадував у своїх спогадах гірничопромисловець О.А. Ауербах, держава відіграла подвійну роль у взаємодії з підприємцями. З одного боку, вона допомагала розвиватися вітчизняній промисловості, створювала сприятливі умови, а з іншого, – прагнула встановити цілковитий контроль над промисловцями, прискіпливо регламентувати їх діяльність [7, 234].

Однак розвиток капіталістичних відносин та посилення економічної ролі буржуазії робили факт її зіткнення із станомо-поліцейським ладом невідворотним. Досвід особистої підприємницької діяльності багатьом представникам торговель-

но-промислової верстви, які діяли відповідно до об'єктивних законів капіталістичної економіки, наочно демонстрував, що подальший шлях прогресу власної справи, розширення та оптимізація виробництва, стабільність отримання власного прибутку нероздільно пов'язані з процесом політичних реформ. Якщо до 1905 р. гарантією захисту та примноження економічних позицій підприємців були сила та авторитет абсолютистського режиму, то з початком революції ними стають буржуазні свободи, стабільний внутрішній ринок та сприятлива законодавча база.

Правове забезпечення торгівельно-промислової політики було найголовнішим питанням у взаємодії південних гірничопромисловців з державними органами. Так, промисловцями Півдня були спрямовані значні корпоративні зусилля на недопущення прийняття законопроектів з податкової реформи, зокрема запланованого урядом уведення прибуткового податку. Позиція представників промислової буржуазії регіону зводилась до думки, що без попередньої реорганізації всієї податкової системи запровадження прибуткового податку не принесе позитивних результатів і буде передчасним [8, 7779]. Натомість, вони були зацікавлені у справедливому, рівномірному та пропорційному оподаткуванні, встановленні чітких форм визначення дійсної прибутковості підприємств, забезпеченні можливостей оскарження рішень податкових органів, збільшенні кількості своїх представників у складі загальних присутствій казенних палат та губернських присутствій з промислового податку [9, 31, 36, 38–41]. Тиск промислових кіл та розгортання революційних подій змусили уряд відкласти реалізацію податкової реформи.

Революція 1905–1907 рр. порушила й питання упорядкування системи представництва інтересів підприємців. У жовтні 1905 р. урядом був підготовлений проект «Положення про виборні установи торговельно-промислового класу та про біржовий устрій». Згідно з проектом планувалось створити на основі біржових товариств збори гласних торговельно-промислового класу та їх виконавчі органи – торговельно-промислові управи [10, 55, 84]. Для обговорення цього питання Міністерство торгівлі і промисловості у березні 1906 р. скликало нараду з представників державних відомств та організацій підприємців. Південноросійську гірничопромислову буржуазію на ній представляли М.С. Авдаков, І.І. Ясюкович, О.А. Ауербах, Ф.Є. Єнакієв [11, 38]. Унаслідок внесених пропозицій проект був підданий суттєвим виправленням і передбачав замість прив'язки до біржових товариств формування порайонної структури представництва підприємницької верстви у вигляді торговельно-промислових палат та утворення при уряді Ради у справах торгівлі і промисловості [12, 111–113].

Гірничопромисловці Півдня, детально розглянувши цей законопроект у квітні 1906 р. на об'єднаному засіданні Ради З'їздів та комітету Харківської кам'яновугільної та залізоторгівельної біржі, визнали його недостатньо розробленим. Основне зауваження південної буржуазії зводилось до того, що законопроект не повинен був, на її думку, поширюватись на З'їзди гірничопромисловців, які були окремою представницькою установою підприємців. Відзначалось також, що проект даного Положення був складений у бюрократичному

дусі та ігнорував виборні принципи, як того вимагали Маніфест 17 жовтня 1905 р. і діяльність Державної думи, надавав лише дорадче право голосу для великих торговельно-промислових підприємств; передбачав призначення частини членів Ради у справах торгівлі і промисловості урядом; обмежував зони діяльності торговельно-промислових палат кордонами губерній, а не промислових районів [11, 4–5]. Буржуазія Півдня клопотала про закріплення у законопроекті норми щодо обов'язковості заслуховування висновків З'їздів гірничопромисловців при обговоренні питань торговельно-промислового розвитку у Державній думі та Державній раді [13, 66–69]. Проте, через протидію з боку різних підприємницьких груп та появу всеросійської організації капіталу торговельно-промислові палати так і не були впроваджені у Російській імперії.

Одним із важливих моментів взаємодії уряду і південноросійських гірничопромисловців у період революції стало земельне питання. На XXXI з'їзді у листопаді 1906 р. підприємцями було висловлене занепокоєння можливими наслідками столипінської аграрної реформи. Виділення селянської землі з общинної та масова практика розпродажу ділянок великих землевласників через Селянський банк призводили до неконтрольованого розширення дрібного селянського землеволодіння, а це спричиняло значні перешкоди для користування надрами і гальмувало гірничу справу. Саме тому південні гірничопромисловці виступили з ініціативою ухвалення закону, заснованого на принципі «гірничої свободи». Основні його положення були розроблені М.Ф. фон Дітмаром, який пропонував всі надра оголосити власністю держави, функціонуючі розробки передати у довгострокову оренду строком на 100 років нинішнім власникам, запровадити державну орендну плату, визнати за власником поверхні землі право першочергової розробки впродовж 10 років тих надр, які до моменту видання закону не розроблялись [14, 1–5].

Крім взаємодії з питань обговорення законодавчих актів, систематичний та тривалий характер отримала участь підприємців у діяльності адміністративних та напівурядових установ. Своєрідним посередником між урядовими органами та гірничопромисловцями Півдня тривалий час була Постійна дорадча контора залізозаводчиків у Петербурзі, яка виникла ще у 1887 р. На правах окремого члена до її складу входив представник Півдня [15, 113]. Під час революції ця організація долучилась до опозиційного руху та подала разом з іншими об'єднаннями підприємців політичну записку на ім'я Голови Комітету Міністрів, датовану 28 січня 1905 р. У ній представники важкої промисловості вказали на основні проблеми взаємодії між підприємцями і владою: «До сих пір російському промисловцю не дано було приймати діяльної участі в розвитку російського народного господарства, хоча б тому, що прояв приватної промислової ініціативи у нас у край обмежений. Акціонерна справа, залізничне будівництво, міський та комерційний кредит – все це в Росії продукт урядового розсуду, а не наслідок вільного народного життя» [16, 7636–7637; 395, 77]. За свідченням дослідника С.Є. Сефа, доповідна записка була подана саме за ініціативи представників Півдня, які мали у складі дорадчої контори особливий вплив [1, 18]. Отже, з почат-

ком революції у середовищі буржуазії спостерігається тенденція до перегляду відносин з урядовим апаратом, лунають критичні зауваження у бік діяльності чиновників, висловлюється незадоволення політикою регламентації торговельно-промислового життя.

Постійний зв'язок між владою та гірничопромисловцями покликана була здійснювати Рада з гірничопромислових справ як дорадчий урядовий орган профільного типу. Урочисте відкриття діяльності цієї установи відбулося 30 грудня 1904 р. Виступаючи на ньому, Голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня М.С. Авдаков підкреслив: «У ній вперше за двісті років існування гірничої справи представники приватної гірничої промисловості допущені на правах рівноправних членів із членами від уряду» [17, 7475–7476]. Слід підкреслити, що Рада з гірничопромислових справ була створена з безпосередньої подачі представників найбільших промислових підприємств Півдня [5, 43]. Інтереси гірничопромисловців регіону у її складі представляли М.С. Авдаков, із правом вирішального голосу, та О.А. Ауербах і Є.М. Таскін з правом дорадчого голосу [17, 7478].

Рада з гірничопромислових питань замкнула на собі розгляд значного комплексу економічних та соціальних питань. Так, у травні 1905 р. гірничопромисловці Півдня спробували використати можливості цього органу для заміни у Північно-Прибалтійському районі споживання вугілля з англійського на південноросійське [18, 7815]. У квітні 1905 р. підприємцям через засідання Ради вдалось загальмувати реалізацію урядового законопроекту з приводу скорочення робочого часу до 10 годин та зупинити дію циркуляру Міністерства фінансів щодо скликання у промислових районах місцевих нарад з робітничого питання. На сесіях Ради зазнав критики південних промисловців і проект «Положення про гірничопромислові з'їзди» [19, 7747–7748; 20, 47–48].

Незахищеність від проявів адміністративного свавілля та крах думських перспектив приводили гірничопромисловців до розуміння необхідності розширення своєї присутності в органах виконавчої влади. Особливу увагу промислового кола Півдня зосередили на реформуванні гірничого відомства. М.С. Авдаков у 1907 р. виступив з ініціативою створення окремої урядової установи для ефективного керівництва гірничою справою в Росії з обов'язковою участю в ній представників промисловості. Перелік запропонованих Авдаковим заходів з реформування профільних урядових інституцій включав: заснування самостійного Головного гірничого управління у складі Міністерства торгівлі і промисловості, зосередження у ньому всіх питань розвитку гірничої справи, надання Раді з гірничопромислових справ права вирішального голосу, підпорядкування новій урядовій інституції всіх навчальних закладів, перегляд Гірничого статуту, відокремлення гірничої інспекції від фабричної тощо [14, 10–11]. Проте, уряд досить прохолодно поставився до новаторських пропозицій південних гірничопромисловців.

Отже, позиція південноросійської буржуазії стосовно підготовки податкової реформи, розгляду законодавства щодо торговельно-промислових палат, видання закону про «гірничу свободу» відображала загальну тенденцію до розширення свободи підприємницької діяльності, створення сприятливих умов для розвитку економіки,

бажання співпрацювати з урядом на рівноправних умовах. Участь представників буржуазії Півдня у діяльності Постійної дорадчої контори залізозаводчиків та Ради з гірничопромислових справ стала свідченням зародження в умовах ринкової моделі господарювання механізмів економічного лобізму. З метою розширення можливостей впливу на владну вертикаль південноросійські гірничопромисловці виступають із проектом широкого реформування гірничого відомства. Все це свідчило про перетворення південноросійської буржуазії у 1905–1907 рр. на політично впливову соціальну силу, зацікавлену у стабільному та поступальному розвитку суспільства.

Література

1. *Сеф С.Е.* Буржуазия в 1905 году. По неизданным архивным материалам / С.Е. Сеф. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – 128 с.
2. *Черменский Е.Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции / Евгений Дмитриевич Черменский. – [изд. 2-е., переработ. и доп.]. – М.: Мысль, 1970. – 448 с.
3. *Старцев В.И.* Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1907. (Борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия») / В.И. Старцев. – Л.: Изд-во «Наука», 1977. – 272 с.
4. *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В.В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
5. *Качалян А.С.* Горнопромышленники Юга России (конец XIX – начало XX века) / А.С. Качалян, А.В. Лубский. – РнД.: Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. – 176 с.
6. *Шляхов О.Б.* Буржуазія України у суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. / О.Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України : збірник наукових праць. – 2008. – № 3. – С. 59–68.
7. *Ауэрбах А.А.* Воспоминания о начале развития угольной промышленности в России / А.А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Июль. – С. 233–236.
8. Горнозаводской листок. – 1905. – № 21.
9. Труды ХХІХ съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. – Т. 1. – 1905. – [разд. паг.].
10. Российский государственный исторический архив. – Ф. 23. – Оп. 9. – Д. 37. – 266 л.
11. Труды ХХХ съезда горнопромышленников юга России. – Харьков: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1906. – Т. 1. – 1906. – [разд. паг.].
12. *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев – Л.: Изд-во «Наука», 1987. – 272 с.
13. Отчет председателя ХХХ съезда горнопромышленников Юга России, начальника Юго-Восточного Горного управления, горного инженера, тайного советника Вагнера. – Харьков: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1906. – 74 с.
14. Труды ХХХІ съезда горнопромышленников юга России (15–28 ноября 1906 г.). – Харьков: Типограф. Б. Бенгис, 1907. – Т. 1. – 1907. – [разд. паг.].
15. *Гушка А.О.* Представительные организации торговопромышленного класса в России / А.О. Гушка – СПб.: Типо-литогр. Шредера, 1912. – 208 с.
16. Горнозаводской листок. – 1905. – № 12–13.
17. Горнозаводской листок. – 1905. – № 3.
18. Горнозаводской листок. – 1905. – № 23.
19. Горнозаводской листок. – 1905. – № 19.

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1917–1921 рр.: РОЗЧАРУВАННЯ ТА НАДІЇ

Дослідження присвячене аналізу ідеї української державності у 1917–1921 рр., обґрунтовано тезу про приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої в душі демократизму еліти.

Результативність і масштабність будь-якого наукового проекту, безперечно, залежать від цілого ряду факторів. Щодо історичних студій, то вони вирізняються особливими характеристиками, серед яких, скажімо, категорія часу, залежно від обраного об'єкта дослідження, парадоксально спрацьовує на його остаточний результат. Для характеристики окремих суспільно-політичних чи іншого роду явищ історикові було б добре бути їх свідком чи можливо, й безпосереднім учасником, аби відчувати нерв, окреслити зсередини ту чи іншу подію.

У тому разі, коли маємо на меті визначити характерні особливості складних формотворчих процесів, простежити специфіку їх розгортання на певних історичних етапах тощо, то тоді значний часовий проміжок має властивість впливати на результат пошуку позитивно за принципом: чим більше віддаляємося від досліджуваного питання, тим виразніше виокремлюються його суттєві моменти, формулюються підстави для висновків та узагальнень.

У цьому контексті обрані до розгляду проблеми нашого державотворення у період 1917–1921 рр. з урахуванням їх актуальності у проекції на нинішні державотворчі процеси становлять вдячне поле для рефлексій та перспективних узагальнень.

Українці на початку ХХ ст. були прикладом соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація набула структурного характеру в тому розумінні, що навіть на територіях, де дана група становила переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, займали представники інших народів. Після Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. підросійські українці не мали реального доступу до національної школи й літератури. І навіть у невеликих містах, де 1870 р. міщани розмовляли місцевою українською говіркою, на початку століття переважала мова російська або суміш російської з українською. Й у 1917 р. українці ще залишалися переважно селянським народом, який мало зачепив індустріальний розвиток свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними, як і міська крамниця, й панська садиба. «Безбуржуазність» та «бездержавність» – ось ті ключові слова, які домінували у той час в українській політичній думці. Закономірно, що з десятками мільйонів селян, парою десятків тисяч інтелігентів і кількома індивідуалами серед інших класів важко було говорити про серйозні національно-державницькі вимоги народу.

Лютнева революція 1917 р., здавалося б, створила умови для реалізації ідеї української державності. Однак цілий ряд об'єктивних й особливо суб'єктивних факторів вніс відчутні корективи у розвиток подій.

Диференційованість та безладність політичних сил, які відстоювали ідею суверенної Української держави, перешкодили їхньому виступу єдиним фронтом і вирішальним чином вплинули на долю Центральної Ради. Українська соціал-демократія у таборі ліворадикальних сил відокремилася в якусь «третю» силу, часто хитаючись між більшовиками й меншовиками. Не сприймаючи відкритого більшовицького експансіонізму, українські соціал-демократи разом з тим не зуміли знайти компромісні варіанти для співробітництва з російськими соціал-демократами, вбачаючи у всьому неукраїнському промосковські, замасковані революційною фразою інтереси. Недозрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежної української державності, «запаморочення» від можливостей, котрі відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на подальші події.

Не варто ігнорувати також інші суб'єктивні фактори, що привели український рух періоду 1917–1921 рр. на звивисті стежки вагань та компромісів. Малопродуктивне перебільшення ролі мас як рушія історії одночасно з мінімізацією особистого фактора розкривало загальну картину революційних процесів та окремих їх епізодів. І лише тепер ми якось обережно, наче побоюючись пошарпати романтичне лакування нещодавно створених постаментів для тих, кого вчора ляляли або не згадували, прагнемо з'ясувати, яким чином вплинули на хід подій М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський та інші дійові особи історичної драми. Кардинальна зміна соціально-економічних відносин, злам стереотипів, який охопив увесь суспільний організм, стали іспитом на політичну зрілість, котрий не зуміли гідно витримати ні молоді українські партії різних полюсів політичного спектра, ні «зубри» українського руху з до-революційним стажем. Керівникам молоді Української держави не вистачало мужності своєчасно відмовитися від аморфних, нежиттєздатних проектів відносин з могутніми сусідами, їм не вдалося (а може не вистачило часу) змодельовати хоча б загальні обриси діючого державного механізму. Проте основним каменем спотикання виявилось інше: нездатність поєднання національних вимог з назрілими економічними проблемами. Вимушені через зовнішні обставини спрямовувати головні зусилля на досягнення та збереження суверенітету України, лідери Центральної Ради були неспроможні адекватно реагувати на рух низів. Історія ж, як відомо, не прощає ігнорування інтересів, за якими стоять мільйони людей. Саме вміння маніпулювати настроями мас дало перевагу противникам незалежної національної держави.

Україна традиційно орієнтувалася на сільськогосподарське виробництво. Здавалося б, першочергову увагу Центральна Рада мала б приділити розв'язанню аграрного питання. Однак конкретні кроки в цьому напрямі було зроблено

з великим запізненням, а їх соціалістично-конфіскаційний характер зацементував впливові кола латифундистів і заможних селян, які з метою консолідації сил противників земельної реформи створили навіть власну партію «хліборобів-державників».

Для більшості русифікованих пролетарів українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоєчасним. Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату у свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітничого класу дорого коштувало молодій українській демократії. Втративши масову підтримку, вона ще деякий час балансувала на ненадійних фундаментах національного ентузіазму, поки не згасла у хвилях руйнівного процесу, який насувався з півночі. Більшовицькі ж лідери, вловивши настрої різних верств населення України, не забули кинути в маси гасло «самовизначення націй», обеззброївши своїх опонентів у найрішучіший момент протистояння.

Прорахунки стратегічного й тактичного характеру не дали можливості діячам Центральної Ради протягом весни-літа 1917 р. створити боєздатні збройні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішення. Неспроможність ліберальних потуг Тимчасового уряду вивести країну з воєнної та господарської лихоманки, а часом і безпорадність Центральної Ради у питаннях матеріального забезпечення трудящих мас, організації виробництва й розподілу викликали сподівання широких верств населення на те, що тільки сильна влада здатна покласти край анархії та розрусі. Заможні верстви підтримували диктатуру Корнілова, а біднота – «пролетарську диктатуру». В цих умовах популістська програма ленінців привертала до себе не тільки зрусифіковані верстви українського міста, а й найбільш бідні маси села та люмпенізованих городян.

Зовнішня парадоксальність ситуації (ангажований більшовиками російський та зрусифікований пролетаріат, який зневажливо ігнорував національний український фактор, зумів переконати селянство України у тому, що тільки під його прапорами воно здобуде віками очікувані землю й волю) не суперечила внутрішній логіці подій.

Соціально-політичні та економічні процеси в Україні протягом майже всього 1918 р. нашаровувалися на дуже неприємний для патріотичних кіл стан фактичної іноземної окупації країни, під якими б зворушливими мотивами вона не здійснювалася. Відверто антинародна спрямованість соціальної політики Скоропадського, юридично закріплені пріоритети «верхів» суспільства готували вибух, згубний для гетьманського режиму. І в цьому разі сучасні дослідники поступово дедалі частіше окреслюють невидимі непосвяченому у складну динаміку історичного явища імпульси, пов'язані з волею, світосприйманням тих, кого доля поставила біля керма держави. Без об'єктивного, неупередженого аналізу особистості П. Скоропадського, який був продуктом двох культур, залишаючись відданим імперській системі, проблематичним залишається ймовірно відтворення цілісної картини, що склалася в період його владарювання. Осмислюючи хід Першої світової війни, П. Скоропадський схилився до орієнтації на країни

Антанти, а компроміс з Німеччиною вважав «меншим злом» порівняно з тим, що несли Україні більшовицькі озброєні частини з півночі. Саме позиція Франції, яка ні за яких умов не погоджувалася визнати незалежну Українську державу, змусила гетьмана переглянути свої «самостійницькі» погляди й піти на проголошення 14 листопада 1918 р. грамоти про «утворення Всеросійської федерації». Це стало фатальним для режиму рішенням та прискорило його падіння. Опубліковані спогади П. Скоропадського свідчать про його вагання в питанні про форму взаємовідносин України з Росією і після завершення визвольної боротьби.

Проте було б історичною невдячністю затушовувати зовнішньополітичні зусилля гетьманського уряду, спрямовані на визнання України членом міжнародного товариства, окремі заходи у галузі культурно-освітнього та церковного життя. В той час відновив роботу Всеукраїнський помісний собор православної церкви, який відображав прагнення релігійної громадськості знайти належне місце для української церкви в умовах національного відродження.

Нова спроба створити життєздатний державний організм без «дружніх обіймів» сусідів і союзників була пов'язана з Директорією. Однак складні зовнішньополітичні умови, ескалація іноземної інтервенції, розбіжності між різними течіями українського визвольного руху, особисті безглузді амбіції членів Директорії не дали можливості опертися на монолітну соціальну базу. Відсутність ефективних засобів подолання господарської дезінтеграції, невирішеність основоположних питань у сфері праці, землеволодіння, соціального захисту, неконструктивна позиція щодо профспілок, помилкові зовнішньополітичні орієнтири вождів УНР перетворили період правління Директорії на майже безплідний пошук можливостей погодження ілюзій та безжальної реальності. Не зумівши протягом надто короткого часу, відведеного історією, реалізувати свої наміри й програми, українські демократичні сили, які забезпечили перемогу над Гетьманщиною, були розбиті більшовиками в лютому 1919 р. Так завершилася висхідна фаза української національно-визвольної революції.

Конфронтація у таборі українських національно-державницьких сил, яка часом набувала форм політичного інфантилізму, брак вагомих силових аргументів не дали можливості поставити непереборні перепони на шляху більшовицької лавини. Цілком зневажаючи національні домагання українців, завойовуючи авторитет демагогічними обіцянками як на благодатному пролетарському ґрунті, так і серед легковірного селянства, «тверді лєнінці» не зупинялися ні перед чим, щоб міцно прив'язати економічний потенціал України до імперської колісниці «червоної» Росії. Вміло камуфлюючи свої узурпаторські цілі та експропріаторські акції псевдореволюційною риторикою, «посланці Кремля» зуміли викрутити руки українському національному рухові й реставрувати «єдину і неділиму», але вже під червоними прапорами.

Куди відвертіше діяли «добровольці» Денікіна. Не сумніваючись у виборі напрямів власної політики, білогвардійський уряд досить активно, на відміну від Директорії, взявся розв'язувати робітничі питання, контролюючи створення та діяльність професійних спілок та інших організацій трудящих, і виявив при цьому

господарські здібності та тверду руку. Але денікінці занадто «закрутили гайки» й виявили себе могутніми противниками української державності.

Таким чином, карт-бланш закономірно дістався більшовицьким промосковським силам, які виявили найбільшу волю до перемоги, обрали найвиразнішу соціальну позицію й продемонстрували неабиякі політичну еквілібристику та маневрування. Звичайно, без підтримки робітників зусилля радянської влади в Україні, поза сумнівом, зазнали б поразки. Чим же віддячив режим класові, від імені якого він діяв?

«Военно-комуністична» політика в 1918–1920 рр. призвела до загальної дезорганізації управління економікою, зубожіння класів та соціальних груп. У результаті господарська криза досягла величезних масштабів, пройнявши всі галузі виробництва, торгівлю, грошовий обіг, соціальну сферу. Пролетаріат як клас ніколи ще не зазнавав таких величезних бідувань. Рятуючись від голоду, робітники кидали підприємства і йшли в села. Зменшився прошарок кадрових працівників. За труд-мобілізаціями та трудовинностями підприємства змушені були приймати людей різного складу. Тому в ряди пролетаріату у великих центрах промисловості вливалися дрібнобуржуазні елементи, які на напівзруйнованих і напіврозграбованих заводах та фабриках знаходили особливо сприятливе для себе середовище, згуртовуючись у групи з відповідною психологією (низьким рівнем дисципліни й культури). Найнебезпечнішим було те, що психологію люмпен-пролетаріату переймали звичайні, нормальні робітники, жінки, втягнуті у процес виробництва на шкоду їх традиційній ролі матері та господині дому, а також підлітки, які в роки громадянської війни масово залучалися на промислові підприємства. Не одержуючи попередньо необхідні знання й елементарні виробничі навички, молодь переважно ставала некваліфікованою робочою силою.

Влада «диктатури пролетаріату», проводячи політику «воєнного комунізму», здійснила різке, по суті, насильницьке переведення багатьох тисяч промислових підприємств у власність держави. Цей революційний перехід до впровадження нової системи господарювання та управління, нещадне й необмежене руйнування всього старого загострили економічну кризу в Україні, різко уповільнили її розвиток. Повсюдне залучення робітничих мас до керівництва виробництвом у 1918–1920 рр. призвело до різкого погіршення якісного складу органів управління народним господарством (насамперед фабрично-заводських правлінь), зниження освітнього й загально технічного рівня їх працівників (знання технологічних процесів, будови машин і механізмів, фінансової справи, бухгалтерського обліку та ін.). Таким чином, до управління прийшло зовсім інше покоління керівників, як правило, не обтяжених теоретичними знаннями. Відірвані від звичного заняття, вони потрапили у стресову ситуацію жорсткої «воєнно-комуністичної системи».

Звідси – зростання напруги між робітниками і владою, їх небажання працювати за низьку заробітну плату, слабка виробнича дисципліна. Суперечність між працюючими і державою (яка де-факто стала власником засобів виробництва) збільшувалася.

Більшовицька партія, першою оцінивши роль «кадрового питання», з успіхом вирішила завдання щодо створення «приводних пасів» до своєї влади у вигляді маріонеткових профспілок, молодіжних організацій. Вища каста професійних революціонерів творила за своїм образом та подобою нижчу касту – слухняних функціонерів, які вийшли з народу. За партійний квиток і посаду, котра давала можливість уникати злиднів, учорашні робітники й селяни відступали від принципів, видавляючи із себе залишки традиційної моралі. Генезис так званої держави пролетарської диктатури на тривалу перспективу (очевидно, і майбутню) спотворив уявлення народу про дійсно демократичні засади державної влади як інструментарію втілення його споконвічних надій та мрій. Масовий скепсис, відсутність віри в можливість державних структур і політичних партій відстоювати інтереси мас, правовий нігілізм стали іманентною ознакою суспільства.

Революційна боротьба 1917–1920 рр. так і не виправдала сподівань основної продуктивної частини населення України – селян. У типово селянській країні виробник сільськогосподарської продукції залишався без землі. Кінець кінцем більшовики зробили її державною власністю, а селянство перетворили на феодално залежний від держави клас напівкріпаків.

Протягом усього періоду визвольної боротьби, незважаючи на реформи, статус робітничого класу щодо засобів виробництва не мінявся. Різні уряди й політичні партії, які перебували при владі, проголошували гучні демократичні гасла, але відчуженість зайнятих у промисловості робітників від засобів виробництва залишалася при цьому стабільним фактором. І в цьому корінна причина складних відносин пролетаріату з усіма урядами, які діяли в Україні у той період.

І тут справа не тільки в урядах, а й у самому робітничому класі. Революція могла б бути пролетарською лише за умови, що український робітничий клас виявив би власні свідомість та організованість, соціальну зрілість та інтелектуальну підготовленість. Однак цього якраз і не вистачало. Відносна економічна відсталість України порівняно з передовими європейськими країнами визначала й досить низький культурно-цивілізаційний рівень пролетаріату.

А чи була альтернатива протистояння держави та робітничого класу? Це запитання не стільки до минулого, скільки до сьогодення. Адже і тепер соціальні суперечності зростають. Якщо робітники не стануть власниками або співвласниками засобів виробництва, неминучі гострі протиріччя між працею та капіталом. Чи дозволить нинішній культурно-цивілізаційний рівень робітників України розв'язати їх за допомогою конструктивної соціально-класової взаємодії, чи знову підемо по шляху руйнівної класової боротьби?

Історія свідчить, що з погіршенням соціального стану мас загострюються й національні проблеми. Це було притаманним і для періоду визвольної боротьби, це характерне й для нинішнього стану українського суспільства. Очевидно, шлях до національної консолідації проходить через розв'язання соціально-економічних проблем. І це один з уроків, який постає з аналізу історичного державотворчого досвіду 1917–1920 рр. Національно-визвольний рух досягає найбільшого, коли може опертися на політичну досить впливову партію, яка має відповідні кадри

кваліфікованих спеціалістів та політиків, а її ідеологія близька й зрозуміла трудящим. Найголовніше завдання такої партії – запропонувати реалістичний соціально значущий суспільний проект, який виходив би з головних національних потреб, створював умови для динамічного розвитку суспільства і надав можливості робітникам та всім верствам населення реалізувати свої інтереси.

Це має бути не партія класової боротьби, а партія конструктивної, зваженої дії, здатна згуртувати на позитивній платформі й залучити до її реалізації найширші верстви трудового населення незалежно від форм власності, національно-етнічних особливостей або релігійних переконань.

Народ, який прагне будувати незалежну державу, повинен цілеспрямовано творити, плекати, навчати власну політичну еліту.

Ретроспективне звернення до глибин української історії недвозначно підтверджує тезу про приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої в душі демократизму еліти.

ДІЯЛЬНІСТЬ «КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ ВЕЛИКОРОСІЇ» В УКРАЇНІ

У статті досліджуються проблеми економічних відносин Росії та України в період 1918–1920 рр. Особлива увага приділяється створенню в м. Катеринославі «Комітету допомоги голодуючим Великоросії» та його діяльності в Україні.

Проблема економічних відносин Росії та України багато в чому залишається болючим місцем у сучасному погляді один на одного двох близьких народів. Стійкі стереотипи, міфи, що склалися тривалий час, спроби розділити часом спільне минуле або поєднати непок'єднане, політизація поглядів на історію, різні світогляди – все це відобразилося не тільки на масовій свідомості, але й у наукових дослідженнях в наших країнах. Незважаючи на велику кількість літератури, що присвячена заявленій проблемі, ще існує низка питань, які залишаються не висвітленими й досі. Це пояснюється, передусім, недоступністю для радянських дослідників значної кількості документальних джерел з національної політики партії більшовиків. Вивчення цього питання можна вважати невичерпним, оскільки з'являтимуться нові документи, нові аспекти для дослідження, що спонукатимуть науковців повертатися до цієї теми знову.

Після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. переважна частина українських земель опинилася під владою більшовицької Росії – РСФРР.

До травня 1919 р. Червона армія встановила контроль майже над усією територією України, що входила до складу колишньої Російської імперії. Державний апарат УСРР створювався як продовження відповідних структур радянської Росії. Раднарком і ЦВК РСФРР, РКП(б), фактично, керували Україною, контролювали її економіку. На Україну поширювалася й російська грошова система. УСРР не мала власного бюджету.

Подальше зростання централізації управління призводило до посилення керівної ролі органів РСФРР у вирішенні навіть суто українських питань. Важливе значення у цьому мало об'єднання господарської діяльності РСФРР та УСРР [1, 10].

Україна цікавила більшовиків перш за все як джерело продовольства – після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом.

Перші спроби примусового вилучення хліба у селян були зроблені відразу після приходу в січні 1918 року в Україну російських червоноармійських загонів. Не сподіваючись на довготривале існування в Україні радянської влади, більшовики намагалися якомога швидше і більше вивезти хліба до Росії. 15 січня 1918 року В.І. Ленін телеграфував до Харкова представникові Раднаркому РСФРР Г.К. Орджонікідзе та командуючому Червоною Армією на півдні Росії В.О. Антонову-Овсієнку: «Ради Бога, принимайте саме энергичные и революционные меры

для посылки хлеба, хлеба и хлеба!!! Иначе Питер может околеть. Особые поезда и отряды. Сбор и ссыпка» [2, 30]. До 1 березня 1918 року щоденно з України в Росію вирушало до 140 вагонів із продовольством, з 1 березня – до 300, а з 1 квітня – до 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізіціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом. Це мало місце ще до формального запровадження в Україні політики «воєнного комунізму».

Резолюцією III з'їзду КП(б)У в березні 1919 р. приватна власність на землю скасовувалася, поміщики та орендарі виселялися зі своїх господарств. Головним завданням земельної політики ставав перехід від одноосібного господарства до колективного, що сприяло б безперешкодному вилученню продуктів харчування для задоволення потреб Росії [3, 36].

Така політика більшовиків викликала опір українського селянства.

Основним методом заготівель сільськогосподарських продуктів стала сила державного примусу та перехід до нової форми економічних зв'язків між містом і селом – до державної хлібної монополії й продовольчої розкладки, яка передбачала обов'язкове здавання державі всіх надлишків хліба селянами, за винятком власних потреб, які обмежувалися певними нормами. При цьому надлишки хліба визначалися не фактичною його наявністю в селянських господарствах, а потребами радянської держави в продовольстві.

Оскільки радянська влада достатньої кількості товарів для еквівалентного обміну на хліб не мала, його забирали безоплатно шляхом реквізиції. Звичайно, за таких умов українські селяни віддавати хліб «голодуючій Півночі» не збиралися.

Свідченням цьому є службова записка від Уповноваженого РСФРР при уряді УСРР на ім'я наркома закордонних справ Г. Чичеріна, з копіями Я. Свердлову і В. Леніну, де вказувалося, що внаслідок посилення реквізицій в ряді повітів склалася загрозлива ситуація для посівної кампанії: «Вилучення запасів зерна в селян супроводжувалося обіцянками забезпечити зерном для посівів. Та ситуація, що склалася, викликає повне недовір'я до влади, що замінила окупантів. Зараз виконати наряди армії на худобу не можливо. Місцями кінь припадає на сім господарств. Спроби продовження реквізицій викликатимуть лише тяжкі наслідки економічного і політичного характеру. Центру потрібно перевірити заходи, здійснювані губернськими установами, перейнятися посівною кампанією і збереженням худоби» [4, 1].

У відкритому лист до жителів Катеринославщини Уповноважений РСФРР при уряді УСРР піднімав питання про надання екстреної допомоги голодуючій Великоросії. У Катеринославі було створено «Комітет допомоги голодуючим Великоросії» з тих мотивів, що це місто розташоване серед багатих хлібних повітів: Елисаветградського і Олександрівського Херсонської губернії, Олександрівського і Павлоградського Катеринославської губернії, Мелітопольського і Бердянського Таврійської губернії, що створювало для Комітету сприятливі умови для роботи [4, 2].

Це була плата «Великоросії за втрати, яку вона понесла, надаючи братню допомогу революційній Україні». Пролетаріат Петрограда, Москви та Іваново-

Вознесенська переконували в тому, що, сприяючи українській революції, РСФРР відстоює таким чином свою незалежність і забезпечує подальший тріумф світової соціалістичної революції. «Пролетаріат Петрограда, Москви і Іваново-Вознесенська, що проник священним усвідомленням необхідності понесених жертв, відмовляє собі в самих необхідних предметах і працює до останнього виснаження в надії на швидку допомогу і солідарність з боку багатой продовоольчими джерелами революційної України; він глибоко вірить, що недалеко той день, коли спільні страждання у спільній боротьбі з світовим капіталом поступляться спільній радості в торжестві і перемозі світового соціалізму» [4, 2]. Для реалізації цієї маніакальної ідеї російські більшовики бачили Україну плацдармом і комоною для Червоної Армії.

Під грифом «Не для друку» створювався проект програми і завдання «Комітету допомоги голодуючій Великої Росії». Ця ідея була підтримана Х. Раковським і цілим рядом відповідальних радянських працівників в Україні. Головним завданням було визначено пошук шляхів і засобів для забезпечення голодуючих північного сусіда. Порятунком багатомільйонного населення від голоду став не єдиним завданням Комітету. Виходив він також із тих міркувань, що як би не були революційно налаштовані маси, вони, під впливом голоду, «цього дурного радника, що будить маси та стихійне незадоволення, яке закінчується тим, що ці маси починають шукати видимих винуватців своїх страждань і, природно, схильні їх бачити в тих особах, органах чи організаціях, яким довірили свою долю. А якщо так, то проти кого може обернутися незадоволення і гнів голодних мас Великої Росії? – проти революційних рад, зрозуміло. «Хліба!» Але хліба немає. Немає його у революційних рад, немає його у революційної Великої Росії і незлічими біди, що загрожують радянській Росії і самому її існуванню, якщо тепер, самим найближчим часом, в самому терміновому порядку не буде розв'язане основне питання – питання продовоольче, питання хлібне в першу чергу» [4, 5].

Ось чому Комітет, ставлячи за мету допомогти голодуючим Великої Росії, хоче бачити у своїй роботі не просто братню допомогу голодному населенню, але й революційну допомогу революційній радянській Росії. Революційна більшовицька Росія повинна була існувати, її завоювання не повинні були загинути, а її громадяни повинні перестати пухнути від голоду – ось завдання, які ставив перед собою Комітет допомоги голодуючим Великої Росії.

Хліб був в українському селі, але він належав українському селянинові, який не поспішав його віддавати задарма. Тим більше, що часта зміна влади в Україні навчила українське селянство з недовірою ставитися до її новоявлених очільників. Отже, новій владі потрібно було знайти методи вилучення цього хліба. Російські більшовики бачили два шляхи. Шлях добровільної здачі його селянами і шлях насильницької реквізиції цього хліба за допомогою збройних загонів за принципом «Не підеш добром, поведуть по неволі». Шлях згубний, що сіє розбрат і ворожнечу, що озлобить село, поведе до кривавої громадянської війни. Шлях цей був уже випробуваний Великої Росією. Не давши їй хліба, він дав їй багато сумних розчарувань і був засуджений нею.

Залишався перший шлях. Бажаний, але далеко непростий і легкий, як здається. Присутні на останньому Всеукраїнському з'їзді Рад добре пам'ятали промови селянських депутатів, із яких було очевидним, що село налаштоване не зовсім по-християнськи і не поспішає добровільно поділитися своїми хлібними запасами з містами та голодуючими губерніями. Ця обставина була врахована на відповідних владних рівнях, отож на з'їзді звучали промови, з яких ставало зрозумілим, що метод, відкинтий Великоросією як неможливий, буде, за відсутності кращого, запроваджуватися в Україні. Реквізиційні загони мобілізувалися, озброювалися і йшли в Україну. Ось факт, з яким потрібно було рахуватися.

Не мали довіри й створені в Україні комітети бідноти, оскільки вони склалися не лише з бідного селянства, а й середняків. Тому російський уряд своїм уповноваженим характеризував ці комітети бідноти і реквізиційні загони, створені з українців, як неблагонадійні [4, 8].

Зважаючи на такі обставини, «Комітет допомоги голодуючим Великоросії» ставив за мету не доходити до крайніх, екстрених заходів. Він мав змусити селянина розпрощатися зі своїм хлібним надлишком шляхом вдало підібраних методів переконання й агітації, доводячи йому, що рятуючи Великоросією, селянин цим самим рятує і себе, і землю свою, і хліб свій, й усі селянські вольності.

Зазначимо, що більшовицьке керівництво висловлювало жаль з того приводу, що продовольча політика в Україні не може обмежуватися виключно механічним викачуванням хліба. Перед тим, на кого покладался важкий обов'язок керувати і реалізовувати продовольчу політику в Україні, поставало на повний зріст політичне питання. Потрібно було врахувати той факт, що українське селянство досить насторожено ставилося до частоті зміни влади, і саме з цим потрібно було рахуватися при виборі методів вилучення хлібних запасів.

Натомість, діяльність Комітету ніяким чином не передбачала задоволення потреби українського села у мануфактурі чи сільськогосподарському інвентарі. Комітет мав на меті чітко використовувати «російські» настрої серед українського селянства.

Заходи, що їх Комітет міг запропонувати для надання реальної допомоги Великоросії, полягали в таких позиціях:

1. Всебічне сприяння проведенню продовольчої програми Наркомпроду. Мобілізація хлібного надлишку, яка на практиці виражалася в реалізації розверсток на місцях.

2. Залучення селян до здачі хліба зверх норми розверстки і надання ними інших нормованих і ненормованих продуктів.

3. Застосування хлібного пайка на селі і більш суворого проведення класового пайка в містах.

4. В міру проведення сільського пайка одноразові відмови від нього селян.

5. Одноразові відмови від свого пайка червоноармійців.

6. Добровільне самообкладення селян.

7. Відправка дітей із голодних губерній Великоросії до хлібних регіонів України і створення там дитячих притулків.

Річ у тім, що в Олександрівському і Мелітопольському повітах, регіонах багатих німецьких колоній, після втечі німецьких колоністів разом з білогвардійцями залишилося чимало майна, зразкового сільськогосподарського інвентаря, робоча худоба і великі запаси зерна. Представники російського уряду в Україні пропонували забезпечити збереження цього майна, забезпечити посівну кампанію в цьому багатому регіоні. А поки вирішувалося питання про долю цих колоній, радили скористатися спустілими хуторами і селами для створення там великих дитячих колоній. В Україну планували направити найближчим часом більше 100 тис. дітей. «Якщо у Росії не вистачає вихователів і вчителів для дитячих колоній, ми можемо безпроблемно забезпечити їх українськими кадрами» [4, 9].

З огляду на відсутність достатньої кількості кадрів, пропонувалося надсилати в Україну, в розпорядження Комітету, перевтомлених роботою людей, що потребували відпочинку і переповнювали санаторії без особливої користі для здоров'я. Зазначалося, такі заходи матимуть ще і ті неоціненні результати, що ці товариші, які прибудуть на місце, окрім відпочинку, зможуть там відігравати роль істинних радників села [4, 3–4].

Установлення радянської влади в Україні дозволило більшовикам Росії та України перейти від політики збройної боротьби проти української національної державності до боротьби засобами комуністичної доктрини.

Отже, форми та правова основа міждержавних відносин УСРР та РСФРР до грудня 1920 року не були визначені. Для економічного підпорядкування України РСФРР більшовики вдаються до різних підзаконних (читай незаконних) актів. Міждержавні відносини між РСФРР та УСРР, у тому числі й економічні, на ту пору здійснювали, в основному, шляхом поширення на Україну відповідних державних актів, які діяли в Росії, та прийняття спеціальних рішень і розпоряджень. Здійснювані більшовиками заходи привели до втрати Україною пріоритетних владних управлінських функцій у вирішальних галузях господарства, фінансах, військовій справі і культурі. Цим завданням був підпорядкований воєнно-політичний союз радянських республік, політика «воєнного комунізму», інші двосторонні акти, що діяли між УСРР та РСФРР. Починаючи з 1919 р., УСРР поступово втрачає свої суверенні права, стає політично та економічно залежною від РСФРР.

Література

1. Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1919. – 1920. – Ч. 1.
2. *Ленин В.И.* Полное собрание починений. Издание пятое. – Т. 50. – М., 1965.
3. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918–1956. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1958. – 752 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – 34 арк.

РОЛЬ ПРОФСПЛОК У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1930 рр.)

Стаття присвячена історіографічному аналізу профспілкового руху, місцю профспілок у політичній системі радянської України в довоєнний період.

Поряд із радами, органами державної влади та управління, складовою політичної системи тоталітарного суспільства були добровільні товариства і спілки трудящих, громадські організації, перш за все профспілки й комсомол. У 1929 р. в Україні нараховувалося більше 60 громадських організацій [1]. Але історіографічний аналіз в даному дослідженні обмежується літературою про профспілки. Це пояснюється тим, що дана організація була однією з найбільш масових, об'єднувала основну частину робітників, селян, інтелігенції. На відміну від інших, які або ліквідовувалися, або перетворювалися у перші десятиріччя радянської влади в інші організації, мали відносно вузьку функціональну спрямованість, профспілки постійно діяли як ланка політичної системи, були головними «передавальними пасами» від влади до мас. Крім того, і це, мабуть, головне, їм присвячена найбільша частина досліджень. Необхідно врахувати те, що концептуальні підходи й тенденції, які визначалися на тому чи іншому історіографічному етапі у вивченні історії профспілок та комсомолу, були характерними для публікацій про інші громадські організації. Більше того, вивчення історіографії історії багаточисельних громадських організацій 1920–30-х рр. може бути предметом спеціального дослідження.

Як відомо, В.І. Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас [2]. Ленін оцінював профспілки як головний «передавальний пас» від влади до трудящих, що був здатний забезпечити партійний контроль над кожним робітником.

Історіографія історії профспілок почала складатися ще наприкінці 1920-х – 30-ті рр. У документах керівних органів більшовицької партії і профспілок, виступах та друкованих працях діячів партії і держави, представників профспілкового активу визначалися роль і місце цієї організації трудящих у суспільстві, наважливіші напрямки організаційного зміцнення профспілок, їх участь у вирішенні соціально-економічних питань. У кінці 1920-х – 30-ті роки історія профспілок знаходить своє відображення і в публіцистичній та науковій літературі [3]. Тоді з'явилися окремі брошури і статті, в яких висвітлювалася діяльність галузевих профспілок за роки радянської влади. З'явилися й перші огляди роботи профспілок республіки в цілому, які належали перу їх керівників і містили значний фактичний матеріал [4].

Уже в 30-ті рр. були опубліковані перші праці, в яких у популярній формі висвітлювалися трудові успіхи робітників, діяльність профспілкових і господарських органів по відбудові народного господарства, втіленню в життя комуні-

стичної доктрини [5]. Ці роботи поклали початок нагромадженню та узагальненню фактичного матеріалу, який відображав окремі аспекти діяльності профспілкових організацій, форм і методів їх роботи по мобілізації мас на соціальні перетворення. У деяких історіографічних дослідженнях кінця 1980-х років з історії профспілок визначалося, що література 1920-х рр. об'єктивно оцінювала як позитивну роль профспілок в управлінні народним господарством, так і недоліки, які мали місце в їх діяльності. Але з цими висновками не можна погодитися, вони явно перебільшують значення публікацій того часу для об'єктивного розкриття реальних історичних процесів.

Аналіз робіт 1920-х – першої половини 50-х рр. засвідчує, що тоді формувалася технократичний підхід до розуміння ролі і місця профспілок, головною сферою їх діяльності вважалося виробництво, а соціальна політика, захист інтересів трудящих розглядалися як щось скороминуче. Технократичний підхід до висвітлення діяльності профспілок, який намітився в кінці 1920-х – 30-х рр., був зумовлений об'єктивним тиском на історичну науку виробничих завдань, які висувалися на перше місце в ході «підхльостування» «соціалістичного будівництва», максимальною концентрацією тоді сил і засобів на розвитку промисловості та ігноруванням соціальних інтересів громадян країни. Але головна причина полягала в підпорядкуванні історичної науки ідеологічним установкам партії. В кінці 20-х – 30-х рр. в основу трактування діяльності профспілок була покладена сталінська схема, яка визначала головним завданням профспілок «боротьбу» за підвищення ефективності виробництва. Висунуте в роботах на перший план завдання активної участі профспілок у справах виробництва відкинуло на останній план їх основну функцію захисту прав та інтересів трудящих, вирішення соціальних питань. Але в літературі кінця 1920-х – 80-х рр. навіть не ставилося питання про формування в роки перших п'ятирічок технократичного підходу до діяльності профспілок та причини такого стану. Автори в силу відомих обставин ішли по шляху констатації змісту партійних документів та підсилення положень і висновків, які в них містилися, фактичним і статистичним матеріалом, стверджуючи, що профспілки посідали належне місце в політичній системі суспільства і виконували відповідні їм функції.

У кінці 1920-х – на початку 30-х рр. у літературі, під впливом сталінської теорії загострення класової боротьби, утвердилися погляди на профспілки як базу «правого ухилу» [6]. Це було пов'язано з приналежністю М.П. Томського, який очолював профспілки, до групи М.І. Бухаріна. Ідейна боротьба в партії, її зміст і результати відобразилися на висвітленні історії профспілок. Вважалося, що до профспілок проникло багато «шкідників». Офіційні оцінки такого змісту, які звучали в партійних документах того часу, виступах просталінських профспілкових працівників, підсилювалися авторами публікацій деякими прикладами й закріпилися в історичній літературі [7]. На другому історіографічному етапі сюжети, які торкалися впливу «правого ухилу» у профспілках, були підкоректовані. Домінуючою стала думка про те, що в кінці 1920-х років позицію «правого ухилу» підтримувало, насамперед, керівництво профспілок, чим і пояснювалася

своєрідна чистка профспілкового активу в 1930 р. [8]. Що стосується основної маси рядових членів профспілок і насамперед робітників, то в публікаціях ішлося про активну підтримку ними офіційного політичного курсу.

У другій половині 1950-х рр. і до середини 80-х рр. увага дослідників до історії профспілок помітно зростає. Невід'ємною складовою радянської історіографії стали видані книги з історії профспілок країни і республіки, галузевих профспілок СРСР [9]. В Україні також були підготовлені монографії узагальнюючого характеру, присвячені професійним спілкам республіки, де відповідні розділи розкривали їх історію у період 1920 – 30-ті рр. [10]. Ці узагальнюючі видання певною мірою стали результатом розробки як окремих проблем, так і цілих періодів діяльності профспілок.

Як і раніше, у дослідженнях продовжувала домінувати тенденція більше показувати виробничу діяльність профспілок [11]. Разом з тим другий історіографічний етап характеризувався переходом до спеціальної розробки різних аспектів впливу робітників у профспілках. Ця тема тією чи іншою мірою піднімалася як в узагальнюючих виданнях з історії профспілок республіки, так і в роботах, присвячених їх діяльності в кінці 1920-х – 30-ті роки, а також у дослідженнях, що розкривають політичну діяльність робітників України [12]. Увага акцентувалася, перш за все, на таких аспектах: партійне керівництво профспілками, яке розглядалося дослідниками як найважливіша умова їх зміцнення і забезпечення «класового характеру»; поповнення профспілок за рахунок робітників, посилення пролетарського ядра в їх керівних органах та апараті; участь профспілок у висуванні робітників до рад й апарату державного управління, в забезпеченні представництва робітників у громадських організаціях.

Серед наукових праць, опублікованих до XX з'їзду КПРС, найпомітніші монографії Т.М. Білової, Р.П. Дадикіна та Г.М. Євстаф'єва [13]. Але названі роботи написані в історико-партійному плані і присвячені досвіді «соціалістичних перетворень» в СРСР, а також партійному керівництву діяльністю профспілок. Вони обходили протиріччя «соціалістичного будівництва», розкривали цей процес безпроблемно, лише як суцільні перемоги партії. Історичні явища висвітлювалися поза «людським виміром», не показувалися роль і місце в історичних процесах партійних і профспілкових лідерів. На матеріалах про діяльність профспілок в Україні захищаються кандидатські дисертації П.Я. Кусайлом, В.А. Проценком, В.Я. Солодовниковим, Б.О. Каніфольським та ін., присвячені партійному керівництву профспілками [14]. За період з 1956 р. по 1976 р. було захищено біля п'ятдесяти докторських і кандидатських дисертацій, в яких розкривалися ті чи інші аспекти діяльності профспілок у 1926–1937 рр. [15]. Але до середини 70-х рр. не було жодної історіографічної роботи, в якій би комплексно розглядалася історія профспілок 20–30-х рр. Першою такою працею стала кандидатська дисертація В.П. Лобанова [16], в якій автор досліджує літературу про діяльність профспілок по реконструкції народного господарства, розвитку соціалістичного змагання, керівництву виробничими нарадами тощо.

Найбільш повно в літературі була висвітлена діяльність профспілок по відбору і направленню на село двадцятип'ятитисячників у період проведення масової колективізації сільського господарства. Разом з тим залишалася поза увагою робота профспілок по налагодженню зв'язків ФЗМК з посланцями в село. Чимало літератури було присвячено діяльності профспілок по розгортанню шефства міста над селом, зроблено перші кроки по вивченню історії профспілок сільського господарства, введено є науковий обіг новий матеріал.

Історична література радянської доби свідчить про те, що роки непу були періодом роботи профспілок по залученню широких трудящих мас до комуністичної ідеології. У 1920-ті роки профспілки здійснювали організовані походи глядачів до театру. Наприклад, дев'ять театрів в Україні є 1928/29 р. відвідало 954 тис. осіб, тобто, на 218 тис. більше, ніж у 1926/27 р. [17]. Новий глядач став витіснити з театру непролетарські верстви, формувати новий радянський репертуар. У «Березолі» ішла п'єса «Бронепоезд», а у другому харківському театрі – «Розлом» Лавренюва і «Заколот» Фурманова. Профспілки разом із наркоматом праці надавали допомогу голодуючим, займалися питаннями медичного обслуговування населення, а разом з наркоматом освіти ліквідували неписьменність, сприяли розвитку освіти. Профспілки допомагали налагоджувати мережу клубів, інших культурно-освітніх установ, брали шефство над селом, армією, участь у розв'язанні проблем житла, відпочинку трудящих, дбали про розміщення робітничої кооперації тощо.

Названі вище аспекти діяльності профспілок знайшли досить повне відображення в радянській історіографії. Вона свідчить про те, що профспілки належним чином виконували функції «передавального пасу» від влади до мас. Партиїно-радянський апарат, надаючи профспілкам певну самостійність у розв'язанні принципових питань соціальної політики, звільняв себе від невдячної і рутинної роботи, займаючись соціальними питаннями, як остання інстанція тільки в разі конфлікту сторін, наприклад, між адміністрацією і робітниками. Та незважаючи на появу багатьох досліджень з цієї проблеми, історіографія профспілок була в цілому обтяжена міфами. За «визначною роллю» профспілок ховалася їх істинна роль «передавального пасу» від партії до мас. Дослідникам ще потрібно до кінця розкрити зворотний зв'язок: маси-профспілки-партія, щоб показати роль профспілок як інформаторів «верхів» щодо настроїв і потреб «низів». Саме завдяки такому зворотному зв'язку центр діставав можливість своєчасно (якщо в цьому була потреба) вносити у свою політику відповідні корективи. Це і забезпечувало державі радянського типу, на думку дослідника С. Кульчицького, набагато більший запас міцності, порівняно з тоталітарними державами іншого типу [18].

Потребують подальшого вивчення ті організаційні перебудови, які здійснювалися московським профспілковим центром з метою взяти в першій половині 20-х рр. українські профспілки під свій контроль, викоринити вплив у робітничих організаціях націонал-комуністів, підкорити весь профспілковий апарат знизу доверху державній партії. Більшовики усували своїх конкурентів всюди, де ті проявляли політичну активність, в тому числі й у профспілках.

Представники інших партій могли зберегти свої посади у профспілках тільки при умові, коли відмовлялися від членства в партії, прилюдно визнавали свої помилки і переходили на становище безпартійних. А коли посада була відповідальною, то обов'язковою умовою її збереження ставав вступ до партії більшовиків.

Таким чином, на другому етапі історіографії вивчення історії профспілок України здійснювалося на тих концептуальних засадах, що і на першому етапі. Інакше й не могло бути, оскільки наукові дослідження, хотіли того автори, чи ні, повинні були будуватися на глибокій «переконаності» в побудові, в основному, в середині 30-х рр. соціалізму на основі демократичної суті усіх державних і громадських інститутів. Історія профспілок також вписувалася у дану схему. Ідеологічна доктрина, сформульована в постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р., стверджувала, що культ особи «не міг змінити і не змінив природи нашого суспільного ладу», тобто соціалізму, і не вплинула корінним чином на функціонування і зміст діяльності державних і громадських інститутів, хоча й зазнали вони відчутної шкоди в результаті обмеження «радянської демократії» і порушення соціалістичної законності. Тому не дивно, що в роботах другого історіографічного етапу були відсутні оригінальні думки і концепції з історії профспілок, замість глибокого аналізу малодосліджених гострих проблем подавалися офіційно дозволені і закріплені в історичній науці соціологічні схеми, які не відбивали змісту реальних історичних процесів. Висвітлення ролі профспілок у радянській політичній системі виділялося урочисто-парадним, хвалебним стилем. При цьому головним критерієм виступали кількісні характеристики. Вони використовувалися не тільки при вивченні росту рядів профспілок, але й участі робітників у формуванні всіх керівних органів та апарату цієї організації. Подібний підхід спостерігався також і тоді, коли йшлося про висунення профспілками робітників у державні органи і громадські організації [19]. Таким чином, на дослідників давила сформульована ще у 1920–30-ті роки концепція підвищення ролі профспілок і зміцнення в них пролетарського впливу, яка передбачала «оробітничення» профспілок, всіх їх керівних структур, а також забезпечення росту партійного прошарку у профспілках, особливо в їх апараті. Відповідно до цих поглядів немаловажна роль відводилася самим профспілкам в «оробітниченні» інших структур політичної системи радянського суспільства.

Сьогодні створюється нова концепція політичної системи тоталітарного суспільства, місця і ролі в ній профспілок, комсомолу, інших громадських організацій. У новітніх дослідженнях відзначається, що соціальна роль профспілок, комсомолу була послаблена, у 1920-ті – 30-ті рр. вони перетворилися на слухняних «кишенькових» виконавців, які готові були втілювати в життя будь-який наказ партії. Це породило й відповідний тип профспілкового і комсомольського працівника, який брав участь в усьому, але ніколи нічого не вирішував, ні за що не відповідав. Тому громадські організації ототожнювалися трудящими із компрометованою комуно-тоталітарною системою. Тільки сьогодні відроджує-

ться роль громадських організацій як таких, котрі відбивають соціально-економічні, трудові, професійні і духовні інтереси громадян України.

Література

1. *Даниленко В.М., Коляструк О.А.* З досвіду партійного керівництва активністю робітничого класу // Український історичний журнал. – 1988. – № 5. – С. 151.
2. *Ленін В.І.* Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 481.
3. Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Х.: Книж. издат., 1929. – 74 с.; Блажевич П. Десять лет союза горняков Донбасса. – Х.: Госиздат, 1930. – 49 с. та ін.
4. *Радченко А.Ф.* Десять лет профдвижения Украины. – Х.: Госиздат, 1928. – 63 с.; *Чувирін М.* Профспілки в реконструктивний період. – Х.: Книж. издат., 1930. – 56 с. та ін.
5. *Кривицкий А.П.* Донбасс за 10 лет (1920–1929 гг.). – М.: Госполитиздат, 1930. – 72 с.; *Одинець Б.* Профспілки України на соціалістичній перебудові села. – Харків, 1930. – 75 с.; *Чувьирин М.* Профсоюзы Украины на социалистической стройке. – М.: Госполитиздат, 1931. – 79 с.; Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932. – 82 с. та ін.
6. *Златопольский И.Б.* Правая опасность в профсоюзах и борьба с ней. – Х., 1929. – 54 с.
7. *Белова Т.Н.* Советские профсоюзы в период первой пятилетки. – М.: Госполитиздат, 1954. – 185 с.
8. *Фролова Г.Л.* Борьба Коммунистической партии за перестройку и укрепление профессиональных союзов в годы первой пятилетки (1928–32 гг.) (На материалах Украины). – Автореферат дисс. канд. истор. наук. – К., 1953. – 24 с.
9. История профдвижения в СССР. – М.: Профиздат, 1969. – 431 с.
10. Историография профсоюзов СССР. – М.: Политиздат, 1969. – 374 с.; Профсоюзы текстильщиков: Краткий исторический очерк. – М.: Профиздат, 1964. – 174 с. та ін.
11. *Слуцкий А., Сидоренко В.* Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М.: Профиздат, 1961. – 231 с.; *Горлач М.* Вірна опора партії комуністів: Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва. – К.: Політвидав України, 1966. – 195 с.; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Політвидав України, 1983. – 385 с. та ін.
12. *Горлач М.І.* Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1960. – № 1. – С. 14–25; *Його ж.* Розвиток творчої ініціативи робітничого класу України в період наступу соціалізму по всьому фронту // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 65–78; *Каніфольський Б.А.* Партійне керівництво діяльністю профспілок в справі організації соціалістичного змагання (1928–1932 рр.) // Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 104–111 та ін.
13. *Кондратюк К.К.* Профсоюзы Украины на завершающем этапе строительства социализма. – Львів, 1985. – 189 с.; *Давидюк А.Т.* Политическая активность рабочего класса. – Львів, 1986. – 207 с. та ін.
14. *Белова Т.Н.* Советские профсоюзы в период первой пятилетки. – М.: Профиздат, 1954. – 153 с.; *Дадыкин Р.П.* Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. – М.: Госполитиздат, 1954. – 193 с.; *Евстафьев Г.Н.* Социалистическое соревнование – закономерность и движущая сила экономического развития социалистического общества. – М.: Госполитиздат, 1952. – 179 с. та ін.

15. *Кусайло П.Я.* Руководство Коммунистической партии Украины профсоюзами в период борьбы за социалистическую индустриализацию страны (1926–1929 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1965. – 186 с.; *Проценко В.А.* Партийное руководство профсоюзными организациями промышленных предприятий в годы первой пятилетки. – М.: Профиздат, 1971; *Солодовник В.Я.* Деятельность Коммунистической партии Украины по улучшению работы профсоюзов в 1926–1929 годах. – Донецк, 1970. – 215 с.; *Канифольский Б.А.* Партийное руководство деятельностью профсоюзов в период создания фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). – Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – Одесса, 1976. – 24 с. та ін.

16. *Лобанов В.П.* Современная историческая литература об участии профсоюзов в реконструкции народного хозяйства СССР 1926–1937 гг. (Историографический анализ советской литературы по истории профсоюзов). – Автореферат дисс. ... канд. истор. наук. – М., 1976. – 24 с.

17. Там само.

18. *Кравченко К.* Новий етап радянського театру на Україні // Життя й революція. – 1928. – Кн. X. – С. 128–129.

19. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 263.

**НОВІТНЯ УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
П. СКОРОПАДСЬКОГО (1990-і рр.)**

У статті здійснено проблемний аналіз української історіографії аграрної політики Павлом Скоропадським.

У сучасній українській історичній науці відбувається переосмислення та пошук нових методологічних підходів у трактуванні як подій революції взагалі, так і Української Держави зокрема. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. дослідники отримали можливість працювати з раніше забороненими документами, монографіями та матеріалами періодичної преси, які були переведені у загальнодоступне користування. Як наслідок, з'явилися перспективи для прямої дискусії між представниками звільнених від впливу ідеології та політичних настанов вітчизняних істориків та дослідників з діаспори. Саме в цей час науковці переходять до опрацювання конкретно-історичних та історіографічних проблем, що відображено в монографіях, дисертаціях, наукових статтях.

Враховуючи вище сказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів вітчизняних істориків, які займалися вивченням аграрної політики П. Скоропадського упродовж 1990-х рр. Отже, об'єкт вивчення – аграрна політика П. Скоропадського, предмет – її висвітлення у вітчизняній історіографії 1990-х рр.

Народжена в умовах інформаційного вакууму радянських часів, нова вітчизняна історіографія заявленої проблеми на початку не мала менш чи більш досліджених тем – всі вони були однаково невивчені. До середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських істориків було активне освоєння зарубіжної спадщини, отож зміст їх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів із діаспори. Разом із тим, відбуваються суттєві зрушення в бік виваженого та об'єктивного аналізу подій 1918 р. загалом і аграрної політики П. Скоропадського зокрема. Цьому сприяла Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 120-ої річниці від дня народження П. Скоропадського та 75-ї річниці проголошення Української Держави, яка відбулася 13–15 травня 1993 р., а також круглий стіл «Діяльність П. Скоропадського в розбудові української науки».

Доповіді, виголошені на Міжнародній конференції, увійшли до ювілейного збірника «Останній гетьман» [1]. Зміст опублікованих матеріалів охоплює кілька стратегічних напрямків: історія Української Держави, консервативний напрямок української політології, гетьманський рух в еміграції та містить невелику підбірку архівних матеріалів відповідної тематики. Дослідник зустрічається тут із цілим рядом матеріалів та статей, які опосередковано або безпосередньо стосуються тематики нашого дослідження.

Вступну статтю написав відомий історик Я. Пеленський. У ній йдеться про те, що «міфами оповита економічна, зокрема земельна політика П. Скоропадського. На переконання автора, діячі Гетьманату, відстоюючи погляд, що приватна власність є основою цивілізації і культури, вважали введення системи, яку ми сьогодні називаємо соціальним ринковим господарством, тобто поміркованим капіталізмом, найкориснішою розв'язкою економічної проблеми в Україні. «Головною метою їхньої політики, – продовжує історик, – було створення економічно сильної верстви середніх селян-хліборобів, яка витворювала би найстабільнішу базу українського суспільства» [2, 10–11].

У контексті окресленої нами теми дослідження не можна оминати увагою статтю Ф. Проданюка «До питання про внутрішню політику держави Павла Скоропадського», яка теж надрукована на сторінках збірника «Останній гетьман». Аналізуючи внутрішню політику П. Скоропадського, дослідник виокремив три періоди правління гетьманського уряду. На нашу думку, це допомагає зрозуміти специфіку політики П. Скоропадського залежно від стосунків із німецько-австрійським військовим командуванням. Перший період – 29 квітня – 2 червня 1918 р. У цей час П. Скоропадський перебував у цілковитій залежності від німецького та австро-угорського командування і до того ж був обмежений попередніми домовленостями від 24 квітня 1918 р. На думку Ф. Проданюка, важливим завданням гетьманського уряду в першому періоді «...стало налагодження чіткої системи адміністративно-територіального устрою України та підпорядкування Гетьману органів самоуправління» [3, 60]. Другий період – 2 червня – 14 листопада 1918 р. – Ф. Проданюк характеризує як період будівництва консервативної моделі майбутньої Української Держави. Одним із головних завдань внутрішньої політики Гетьмана у другому періоді, за словами Ф. Проданюка, «...стає захист інтересів більшості населення України – селянства» [3, 61]. Це твердження автор аргументує тим, що саме в цей період П. Скоропадським затверджено низку законів, які захищали інтереси селянства. Зокрема, об'єктом уваги дослідника стають неодноразово згадувані вже закони від червня – липня 1918 р. Третій період – 14 листопада – 14 грудня 1918 р. У цей період, на думку історика, «головним завданням П. Скоропадського стала боротьба з Директорією» [3, 64 – 65].

Цінним джерелом інформації для дослідника аграрної політики П. Скоропадського є стаття Я. Малика «Земельне питання в Українській Гетьманській Державі» [4]. У ній проаналізовано основні документи гетьманського аграрного законодавства. Вивчаючи аграрну політику П. Скоропадського, історик, не будучи оригінальним, говорить про те, що «суть аграрної політики Гетьманату полягала в тому, щоби перейти до власної аграрної реформи, розробити й видати власний основний закон про землю. Але це планувалося зробити не на основі законодавства Центральної Ради, а нібито зі становища, що було в аграрному секторі на Україні в дореволюційні часи» [4, 99].

Разом із тим, складно не погодитися з висновками автора про те, що принцип примусового відчуження землі у великих землевласників було схвалено

запізно, а «помилкова розв'язка аграрного питання стала однією з головних причин упадку молодої Української Держави» [4, 105].

Завдяки творчим зусиллям В. Друмова і В. Шкварця в українській історіографії першої половини 1990-х рр. розвивається історіографічна проблематика Української Держави 1918 р. Стану наукового вивчення зарубіжною історіографією подій 29 квітня – 14 грудня 1918 р. стосується публікація В. Друмова і В. Шкварця «Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжною історіографією» [5]. У статті проаналізовано праці П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, Л. Шанковського, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, В. Іваниса, С. Шелухіна, С. Доленги та ін. Дослідники поділили зарубіжних істориків на дві групи за їхнім ставленням до Гетьманату. До першої вони зараховували істориків, які прихильно ставилися до встановлення Гетьманської Держави. До другої – тих, хто у своїх працях не приховував неприязні до неї [5, 115].

Спробу підвести підсумки дослідженням про Українську революцію здійснила у своїй монографії, а згодом і кандидатській дисертації Л. Радченко. Розвиток діаспорної та зарубіжної історіографії Української Держави представлено в одному з розділів монографії Л. Радченко «Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр.» [6]. На гідне поцінування заслуговує історіографічний аналіз діяльності П. Скоропадського, запропонований дослідницею. Авторів вдалося з'ясувати сучасний для нього стан історичних поглядів як на саму постать гетьмана, так і на його внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність. Науково виваженими є основні висновки історика. Зокрема, цілком обґрунтованим вважаємо судження Л. Радченко з приводу того, що ставлення істориків та мемуаристів до гетьманського режиму коливається від неважливого до панегіричного, хоча при аналізові конкретики державної діяльності травня – листопада 1918-го зустрічаємо значно більше зваженості [6, 79].

Характеризуючи діяльність гетьмана та його уряду в аграрному секторі, Л. Радченко пояснює соціальні конфлікти, розправи повстанців з німецькими загонами, реакцію селянства на погіршення їхнього становища у зв'язку з небажанням П. Скоропадського згоджуватися на соціалізацію землі [6, 89–90].

Водночас наголосимо, що зазначена праця лише б виграла, якби її автор повніше висвітлив історіографію соціально-економічної політики урядів П. Скоропадського, зокрема з аграрного питання. Так, чомусь поза увагою дослідниці залишилися роботи Д. Левчука, П. Мірчука, П. Феденка. Недоліком роботи є й те, що матеріал викладено фрагментарно і досить таки безсистемно. Крім того, в роботі присутні розрізнені авторські міркування. З цих причин розділ абсолютно не дає цілісного уявлення про історіографію з історії Української Держави. Більше того, в ньому не прослідковується авторська концепція чи провідна ідея.

Натомість у висновках до дисертації Л. Радченко сформулювала слушні практичні рекомендації щодо подальшого вивчення історіографії національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. [7].

Вивчаючи аграрну політику П. Скоропадського, дослідники роблять спроби з'ясувати питання первинності селянських організованих акцій чи змін у земель-

ному законодавчому полі. Так, Р. Пиріг та Ф. Проданюк вважають, що першість визначається за повстанцями, які своїми активними діями стимулювали ухвалення законів. Власну позицію автори аргументують так: «Тільки розмах повстанського руху на Україні змушує П. Скоропадського зважитися на затвердження тимчасового земельного закону, який обмежував земельне володіння 25 десятинами» [8, 99].

А. Фесик, навпаки, не поділяє висловленого вище Р. Пирогом та Ф. Проданюком твердження. Він відстоює думку, що не спалах повстанської активності змусив П. Скоропадського піти на певні поступки, а навпаки – ухвалення влітку 1918 р. низки законів, що стосувалися регулювання земельних відносин, зініціювали вибух селянської боротьби [9, 11]. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що серед дослідників немає єдиної точки зору на те, як урядові заходи в аграрному секторі національної економіки залежали від селянського повстанського руху.

«Гетьманський режим являв собою спробу консервативних політичних сил загасити полум'я революції, збити хвилю радикальних соціалістичних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ увести суспільне життя в рамки правових норм, обстояти право приватної власності, – стверджують Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко – автори двотомної «Історії України», – а соціальну опору гетьманату становили вищі й середні шари суспільства: підприємці, великі власники, службовці, заможне селянство» [10, 156]. Викладаючи сутність аграрної політики П. Скоропадського, учені звертаються до аналізу програмних засад гетьманської політики. Дослідники відтворюють традиційно усталений погляд на тему. Наприклад, вони обмежилися лише констатацією того, що повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, каральні експедиції загарбників викликали бурхливу реакцію українських селян. Хоча, з іншого боку, варто погодитися із думкою істориків про те, що німці й австрійці звертали мало уваги на місцеве законодавство. Влітку 1918 р. вони розпочали відверте грабування українського села із застосуванням військової сили [10, 159].

П. Захарченко не лише з'ясував ідеологію селянського повстанського руху на півдні та Лівобережжі України в 1918 р., а й визначив фактори, які впливали на його формування. Учений зацентрував увагу на персонально-агітаторській ролі отаманів Н. Махна та М. Крапив'янського, які мали неабияку повагу серед селян, а тому нав'язували їм власне бачення тих чи інших явищ і проблем. Для прикладу, дослідник наводить рейди махновців по Олександрівському, Маріупольському, Бердянському, Павлоградському повітах Катеринославської губернії, під час яких Н. Махно наголошував на необхідності боротьби з німецькими загонами, які відстоювали інтереси поміщиків [11, 4–5]. Так у селян формувалася стійкий негативний стереотип щодо сприйняття П. Скоропадського як виразника інтересів поміщиків.

Дослідженню економічної політики Гетьманату П. Скоропадського присвячено дисертацію С. Мякоти. У ній дисертантка визначила вплив гетьманської економічної політики на стан транспортної системи, промисловості, торгівлі,

фінансів країни та аграрного сектора, проаналізувала структурні особливості розвитку української економіки. Крім того, автор визначила фактори, що істотно впливали на спрямованість економічної політики Української Держави. Вона також виявила негативні та позитивні наслідки економічної політики уряду Української Держави [12].

У третьому розділі дисертації «Аграрне питання в діяльності уряду гетьмана П. Скоропадського» С. Мякота, проаналізувавши основні напрямки і форми державної політики щодо вирішення аграрного питання, дійшла висновку, що вплив великих землевласників на процес вироблення аграрної реформи, втручання з боку німців і австрійців, повільна робота уряду і нерішучість гетьмана не дали можливості затвердити проект земельного закону [12, 163]. Позитивним моментом у роботі С. Мякоти є те, що в ній детально розкрито діяльність урядової землевлаштувальної комісії, однак роботу урядових аграрних комісій висвітлено побіжно.

Досліджуючи участь австро-угорських та німецьких частин у проведенні хлібозаготівельних акцій, І. Шпекторенко побіжно зупинився й на аналізові аграрної політики уряду Української Держави. У своїх роботах історик прослідкував зв'язок між продовольчою і аграрною політикою урядів УНР і Української Держави та практикою проведення військових експедицій в селах, розглянув реакцію населення на реквізиції військ [13].

У контексті обраної нами теми дослідження варто звернути увагу на серію фундаментальних праць завідувача відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, член-кореспондента НАНУ В. Солдатенка* [14; 15].

Праці В. Солдатенка цінні для нас насамперед тим, що історик уперше в історіографії здійснив спробу комплексно проаналізувати історіографію та концепцію Української революції, дати їй виважену оцінку.

У своїх роботах дослідник творчо опрацював найперше праці політичних діячів, а згодом і авторів досліджень історії Української революції, М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, С. Петлюри, І. Мазепи. Ми погоджуємося з думкою В. Солдатенка, який вважає, що саме ці політичні діячі й відомі вчені зробили найвагоміший, справді неперевершений внесок до історіографії проблеми [14, 14–66]. Базуючись на уважному розгляді та порівняльному аналізові праць з історії Української революції, В. Солдатенко розмірковує над проблемами інтерпретації подій 1917–1920 рр. в Україні (фактологія, концепція, періодизація, оцінка). Студії містять ряд зауважень та спостережень щодо змісту зарубіжної історіографії проблеми, а також міркування щодо тенденцій розвитку новітньої вітчизняної історіографії. Однак монографії В. Солдатенка не є суто історіографічними роботами. Принаймні, сам автор не ставить собі за мету системно проаналізувати відповідний масив наукової літератури.

* У вересні 2010 р. член-кореспондент В. Солдатенко очолив Український інститут національної пам'яті.

В. Солдатенко негативно оцінює Гетьманат П. Скоропадського. Всі дослідники, які схвально ставляться до гетьмана, у фундаментальній «Українській революції» науковця нищівно критикуються. Автор безапеляційно стверджує, що «вагомим аргументів на користь режиму знайти не можливо, якщо керуватися науковою методологією, високофахово її застосовувати і в результаті одержувати аргументовані, виважені, об'єктивні, а не кон'юнктурні оцінки і висновки» [14, 43].

Підкреслимо, що висновки В. Солдатенка в цій сфері значною мірою оперті на його майже унікальну для сучасного суспільствознавства трактовку визвольних змагань, а в цьому контексті – періоду Української Держави. На думку дослідника, найважливішою й найконструктивнішою тенденцією 1917–1920 рр. було розгортання «революційної боротьби українства за торжество визвольних ідеалів», для якого «національна державність мала бути не самодостатнім завданням, а більше – знаряддям, засобом досягнення... повномасштабного і різнобічного українського відродження» [15, 12]. На цьому ґрунті Українська Держава розглядається ним як призупинення революції «контрреволюційними силами» шляхом установа «васального», антинародного, проросійського монархічно-диктаторського режиму П. Скоропадського» [15, 189].

Політику, яку проводив гетьманський режим щодо селянства, В. Солдатенко охарактеризував як «війну з селянством», яка, у відповідь, перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною». «Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, – узагальнює історик, – а й численними фактами різноманітних форм спротиву – аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу» [14, 534]. Причиною повстань, на думку вченого, було аграрне законодавство гетьманської влади.

О. Рубльов та О. Реєнт в десятому томі «Українських визвольних змагань 1917–1921 рр.» п'ятнадцятитомного узагальнюючого видання «Україна крізь віки» проаналізували аграрну політику П. Скоропадського як складову внутрішньої політики гетьмана. Автори зазначили, що низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати такі принципи: 1) відповідальність за перетворення брав на себе уряд; 2) створення Державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земель із повним відшкодуванням за них; 3) продаж земельних ділянок малоземельним господарям; 4) створення дрібних, але економічно міцних господарств; 5) забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України; 6) вдосконалення сільськогосподарського кредитування [16, 118].

У травні 1998 р. відбулася II Міжнародна конференція, присвячена 125-річчю від дня народження Гетьмана Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 р., яка проходила у Києві, Чернігові і Тростянці. Прогрес у вивченні теми стає особливо помітним при порівнянні масштабів цієї конференції з аналогічною I-ою, про яку ми згадували вище. У матеріалах конференції 1998 р. представлено понад 80 розвідок (проти 26-ти у матеріалах 1993 р.). 3-поміж них, практично, немає студій оглядового характеру. Водночас

вони все ж охоплюють широке коло проблем історії Української Держави і побудовані на значному корпусі архівних матеріалів, мемуарів, листування, періодики та преси того часу.

На Міжнародній конференції 1998 р. науковцями зроблено чимало позитивних підсумків про українську державотворчість за гетьманського часу. Доречно деякі з них навести. Так, професор А. Гриценко зазначив, що «в умовах окупації, свавілля поміщиків, спротиву старих урядових структур, кадрового голоду, шаленої антигетьманської пропаганди соціалістичних партій, російських шовіністів і їх організацій в Україні, в огні різноманітних народних повстань, змов та диверсій, власних помилок гетьмана влада зробила досить багато для становлення України як держави» [17, 29].

Р. Васьковський, поставив під сумнів доречність повстання Директорії проти гетьмана. Він зауважив, про деструктивність цього кроку, адже воно «принесло руйнацію державного апарату, подальшу анархізацію суспільно-політичного життя в Україні, прихід до влади українських соціалістів, котрі так і не змогли подолати внутрішній розбрат та сконсолідуватися перед новою загрозою більшовицької інтервенції з Півночі» [18, 219].

У цілому оцінюючи Гетьманат 1918 р., С. Гелей писав: «І все ж, не зважаючи на поразку, тогочасна Українська Держава – це не лише яскрава сторінка визвольних змагань українського народу, а й об'єктивно необхідний етап у розвитку української нації. Гетьманський переворот був спробою консервативних сил погасити полум'я революції і шляхом поміркованих реформ організувати суспільне життя на принципах права приватної власності, демократичних свобод» [19, 46].

Дослідники, статті яких увійшли до вказаного збірника, також не оминули увагою аграрну політику П. Скоропадського. Так, зокрема, С. Кульчицький, говорячи про причини втрати соціальної опори гетьманом, зазначав: «Трагедія гетьмана полягала в тому, що його державотворча програма виявилася несумісною з політикою Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Кайзерівська Німеччина мала особливі претензії якраз до тієї соціальної сили, на яку бажав спертися гетьман – заможних селян. Не бажуючи за безцінь продавати хліб і сільськогосподарську сировину гетьманській адміністрації, яка мала відповідні зобов'язання за умовами Брестського мирного договору, селянство піднялося на боротьбу. Особливе роздратування у селян викликало повернення поміщиків у свої маєтки» [20, 11].

У загальних рисах виклав суть аграрної реформи П. Сохань, стаття котрого також опублікована на сторінках збірника «Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р.». Врахувавши ту конкретну обстановку, в якій діяв П. Скоропадський, дослідник зазначив, що «...у тій політиці, яку проводив П. Скоропадський, багато повчального не лише з позитивного досвіду, а й уроків з тих прорахунків, які він допускав, а, скоріше, змушений був допускати в тій конкретній обстановці» [21, 14].

Цікавою у плані висвітлення ситуації, що склалася в селах Поділля за часів Української Держави, є стаття А. Гури «Селянство Поділля за часів Української

Держави» [22]. Варто зазначити, дослідження базоване, головним чином, на архівних матеріалах, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Ці матеріали є яскравим свідченням того, що подільські селяни скаржилися на поміщиків, котрі накладали на них великі контрибуції, забирали худобу, примушували селян протягом кількох днів внести велику суму грошей, причому не розбираючись, праві чи винні селяни в тім, що маєтки їх зруйновані чи ні, хто їх руйнував, і скільки вони коштували насправді. На нашу думку, до роботи слід ставитися критично, адже вона викладена таким чином, що висвітлює ситуацію в українському селі лише з негативного боку. До однозначних переваг роботи належить те, що вона побудована виключно на архівних матеріалах.

В. Кіцак, аналізуючи зміст «Закону про права на врожай 1918 р. на території Української Держави», виокремлює декілька причин проведення непопулярних серед селян заходів. Серед них: а) приведений до влади Союзом земельних власників Гетьман повинен був віддячити їм, щоб мати з їхнього боку необхідну підтримку; б) з допомогою земельних власників Гетьман сподівався не тільки відвести загрозу голоду, що нависла над Україною, а й підняти рівень господарства, який різко впав у часи революції; в) цього вимагало німецьке командування, що сподівалося збільшити шляхом повернення земель поміщикам валовий збір зерна в Україні й вивезти обіцяний мільйон тонн хліба до Німеччини; г) повернення землі поміщикам П. Скоропадський розглядав як тимчасове явище, що й було доведено подальшим законодавством; д) повернення земельних угідь мало послужити своєрідною точкою відліку для наступної програми широких земельних реформ [23, 170].

С. Грабовський у статті «Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації» [24] аналізує події 1917–1920 рр. та документи того часу. Дослідник відстежив основні механізми й чинники суспільного розвитку, спробував відповісти на питання про глибинні причини поразки національно-визвольних змагань. Автор обмежився при цьому обширами Наддніпрянської України.

У загальних рисах С. Грабовський описав Гетьманат П. Скоропадського. Щодо аграрної політики гетьмана, то вказана стаття не містить вартісних суджень і зауважень. Із усього спектру гетьманського аграрного законодавства дослідник згадує лише про «Грамоту до всього Українського Народу». Однак, на наш погляд, слід погодитись із думкою автора про те, що період гетьманства Скоропадського був ще більш суперечливим і неоднозначним, ніж річний період діяльності Центральної Ради. З одного боку, створювалася сильна і спочатку досить ефективна централізована влада, було упорядковане законодавство, відновлена у правах власність, розгорнулося будівництво регулярної армії та флоту. З іншого, – інституції, які діяли від імені Української Держави, цю державу дискредитували, нерідко діючи цілеспрямовано й організовано [24, 12].

Таким чином, історіографія аграрної політики П. Скоропадського відображає складність та суперечливість трансформації новітньої української історичної науки. В рамках запропонованого дослідження умовно можна виділити два

підперіоди. 1991–1995 рр. стали першим таким етапом у формуванні на наукових засадах новітньої вітчизняної історіографії історії аграрної політики П. Скоропадського. Відзначимо, що роботи, написані у першій половині 1990-х рр., не тільки реально започаткували новітню вітчизняну історіографію аграрної політики П. Скоропадського, але й визначили її зміст, тематичну структуру, напрямки вивчення, концептуальний та фактографічний фундамент. Не можна оминати увагою й того факту, що до середини 1990-х рр. основним напрямком діяльності українських спеціалістів було активне освоєння зарубіжної спадщини, тож зміст їхніх студій багато в чому визначався тематичною структурою, висновками та концепціями авторів з діаспори. В окремих наукових працях першої половини 1990-х рр. в оцінці і трактуванні аграрної політики П. Скоропадського зустрічаємо стереотипи минулого, притаманні здебільшого радянській історіографії. Однак, і це й не дивно, постання сучасної вітчизняної історіографії теми почалося наприкінці 1980-х років як реформація української радянської історіографії.

У 1995–1999 рр. з'являється все більше студій, побудованих, в основному, на архівних матеріалах, швидко зростає загальна кількість праць з історії Української Держави, в яких, зокрема, згадується й аграрна політика П. Скоропадського. Цей період характеризується також появою перших масштабних монографій та дисертацій, присвячених ряду малодосліджених чи недосліджених аспектів теми. З-поміж них виокремлюються студії П. Захарченка, В. Солдатенка, Л. Радченко, дисертації Ф. Проданюка, С. Мякоти та ін. авторів. Цими та іншими авторами вперше висунуто і документально обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які конкретизують картину історії Української Держави, роблять її яснішою і зрозумілішою. З'явилася велика кількість статей із зазначеної теми.

Література

1. Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – 398 с.

2. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність / Я. Пеленський // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 5–12.

3. Проданюк Ф. До питання про внутрішню політику Держави Павла Скоропадського / Ф. Проданюк // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 56–65.

4. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Я. Малик // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 97–106.

5. Друмов В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Друмов, В. Шкварець // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945 рр. – К.: Академпрес, 1993. – С. 113–120.

6. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Х.: Око, 1996. – 120 с.

7. Радченко Л.О. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 рр. у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Л.О. Радченко. – Х., 1996. – 20 с.

8. *Пиріг Р. П.* Скоропадський: штрихи до політичного портрету / Р. Пиріг, Ф. Проданок // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 91–105.

9. *Фесик А.* Вооруженное восстание на Украине (ноябрь – декабрь 1918 г.) / А. Фесик. – Одесса: Без вид., 1992. – 18 с.

10. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко. – К.: Либідь, 1992. – Кн. 2. XX століття. – 577 с.

11. *Захарченко П.* Селянська війна на Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 192 с.

12. *Мякота С.Є.* Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Євгенівна Мякота. – К., 1997. – 224 с.

13. *Шпекторенко І.* Державна політика у галузі хлібозаготівель в Україні у роки першої світової війни 1914–1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Шпекторенко. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.

14. *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.

15. *Солдатенко В.* Українська революція : концепція та історіографія / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1997. – 507 с.

16. Україна крізь віки: в 15 т. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10.: Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – 320 с.

17. *Гриценко А.* Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) / А. Гриценко // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 24–29.

18. *Васьковський Р.* Листопадове повстання 1918 р. : «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»? / Р. Васьковський // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 215–219.

19. *Гелей С.* Гетьманат Павла Скоропадського в українській консервативній політичній думці / С. Гелей // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 38–46.

20. *Кульчицький С.* Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. / С. Кульчицький // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – К. – 1999. – Т. 5. – С. 10–12.

21. *Сохань П.* Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності / П. Сохань // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 12–14.

22. *Гура А.* Селянство Поділля за часів Української Держави / А. Гура // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 244–247.

23. *Кіцак В.* Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського / В. Кіцак // Молода нація: Альманах. – 1997. – Вип. 6. – С. 158–180.

24. *Грабовський С.* Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації / С. Грабовський // Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С. 3–16.

**ЛИСТИ ТА ЛИСТІВКИ Д.Д. ШОСТАКОВИЧА
ДО Ю.С. МЕЙТУСА**

У публікації подано характеристику листів та листівок Д.Шостаковича до Ю. Мейтуса, виконану на рівні структурного аналізу документної інформації.

Дослідження архівних документів, у т. ч. тих, що репрезентують відносини видатних особистостей, є не тільки цікавими, але й досить актуальними, оскільки додають важливі аспекти до творчого й особистого життя. Такими є архівні документи творчої спадщини видатного українського радянського композитора, уродженця м. Єлисаветграда (нині Кіровограда), Юлія Сергійовича Мейтуса (1903–1997). Він листувався з багатьма творчими особистостями: композиторами, виконавцями, режисерами, поетами, зокрема, зі всесвітньо відомим композитором Дмитром Дмитровичем Шостаковичем (1906–1975). В архівній спадщині Ю.С. Мейтуса зберігаються листи та листівки (наприклад, [1–3]) та деякі інші документи.

Мета статті полягає в описові 13 листів та листівок та поданні їх повних текстів, а також маємо на меті провести структурний аналіз зазначених текстів та проілюструвати дружні зв'язки двох митців. Копії листів подаються поряд з оригіналами для збереження хронології. Описання наводяться українською, порядок подання дати документа, прийнятий у закладі, нами зберігається. Тексти листів та листівок наводяться мовою, якою написані, – російською. Майже всі документи раніше не були введені у науковий обіг. В попередніх публікаціях із цієї спадщини нами були опрацьовані за допомогою структурного аналізу офіційні вітальні [4] та особисті листи [5].

Описання та структурний аналіз документної інформації деяких листів та листівок.

Більша частина листів і листівок – вітальні і досить лаконічні. Тексти адрес наводяться лише у першому листі для прикладу. Повний структурний аналіз проведено лише для першого листа, у наступних наводяться ті структурні елементи, яких не було у попередніх. Виділені нами структурні елементи, які позначають окремі інформаційні блоки (текстові фрагменти у вигляді цитат), виділені жирним шрифтом, цитати взяті у лапки. Одна й та сама цитата може мати два і більше структурних елементи, вони подаються з великої літери зі сполучником «та».

Документ № 1. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 1 січня 1958 р., 9,5 x 14 см // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі – ЦДАМЛМ). – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 1.[1].

Лист написаний фіолетовими чорнилами на поштовій картці.

Текст адресної частини: [дані на штемпелі:] «Москва 3 1 [січня] [19]58 [року] Київ 5 1 [січня] [19]58 [року]

[адреса] Київ, Владимирская улица, дом 14, кв. 8. Юлию Сергеевичу Мейтусу. Москва Г-151. Кутузовский проспект, дом 37/45 кв. 87 Дмитрий Шостаков[ич]».

Текст листа: «1 I [січня] 1958. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! С Новым годом Вас. Желаю Вам и всем Вашим быть всегда здоровыми и счастливыми. Крепко жму руку. Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Дата листа: «1 I 1958»

Місце написання: «Москва»

Оцінка відносин до адресата: «Дорогой», «Крепко жму руку»

Адресат: «Юлий Сергеевич!»

Привітання: «С Новым годом Вас».

Побажання: «Желаю Вам и всем Вашим быть всегда здоровыми и счастливыми».

Автор-адресант: «Дмитрий Шостакович»

Персона та Рід діяльності: Шостакович Дмитро Дмитрович, композитор

Персона та Рід діяльності: Мейтус Юлій Сергійович, композитор

Рівень відносин між персонами: дружній.

Документ № 2. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 2 січня 1959 р., 9,5 x 14 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 2. [1].

Текст написано синіми чорнилами, з лівого боку перші літери – чорні.

Текст листа: «2 I 1959 года. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас с Новым годом. Желаю Вам здоровья, больших творческих успехов. Крепко жму руку. Д[митрий] Шостакович. Мой новый адрес: Москва Г 151 Кутузовский проспект, дом 27, кв. 87»

Структурний аналіз документної інформації

Адреса автора листа: «Мой новый адрес: Москва Г 151 Кутузовский проспект, дом 27, кв. 87»

Документ № 3. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С., 23 лютого 1959 р., 21,5 x 15,7 см; конверт: 10,5 x 14,9 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 3–4. [1].

Лист містить подяку за надіслані романси Ю. С. Мейтуса. Текст написаний фіолетовими чорнилами на білому аркуші паперу, краї паперу пожовкли. Конверт відрізаний з правого боку.

Текст листа: «23 II 1959. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Спасибо Вам огромное за Ваш драгоценный подарок. С большим интересом буду смотреть Ваши романсы. Крепко жму руку. Желаю здоровья, счастья, больших творческих успехов. Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Подяка: «Спасибо Вам огромное за Ваш драгоценный подарок».

Намір: «С большим интересом буду смотреть Ваши романы».

Оцінка відношення до адресата: «Ваш...»

Документ № 4. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 5 січня 1960 р., 9,5 x 14 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 5. [1].

Текст написаний фіолетовими чорнилами на поштової картці.

Текст листа: «5 I 1960. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас и всю Вашу семью с Новым годом. Желаю Вам здоровья, счастья, больших творческих успехов. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Оцінка відношення між персонами: «Горячо поздравляю...»

Документ № 5. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 2 січня 1962 р., 10 x 14,3 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 6. [1].

Текст написаний фіолетовими чорнилами на поштової картці.

Текст листа: «2. I. 1962. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас с Новым годом. Желаю Вам здоровья, счастья, больших творческих успехов. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Документ № 6. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 3 січня 1963 р., 10 x 14,3 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 7. [1].

Підпис зроблено кульковою ручкою з пастою синьо-блакитного кольору. у правому верхньому куті штемпель «письма и телеграммы в Москву адресуйте с указанием адреса и номера отделения связи».

Текст листа: «Дорогой Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас с Новым годом и шлю Вам самые наилучшие пожелания. Ваш Д[митрий] Шостакович» [підпис]

Документ № 7. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С. з привітанням з Новим роком, 4 січня 1965 р., 10 x 14 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 8. [1].

Текст написано від руки кульковою ручкою з пастою синьо-блакитного кольору на поштової картці.

Текст листа: «4. I. 1965. года Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Прошу Вас и Вашу семью принять мои, хоть и запоздалые, но самые горячие поздравления с Новым годом. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Прохання та Привітання: «Прошу Вас и Вашу семью принять мои, хоть и запоздалые, но самые горячие поздравления с Новым годом».

Документ № 8. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С., 4 січня 1967 р.: копія, 29,3 x 20,5 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 9–10. [1].

Текст документа містить подяку та привітання. Написаний на пожовклому папері. На 10-му аркуші штампель: «фонд 362 118 10312». Отже, даний документ є копією автографа, який зберігається у Державному центральному музеєві музичної культури ім. М.І. Глінки, м. Москва (далі – ДЦММКГ) [3].

Текст листа: «4 января 1967 года. Жуковка. Дорогие Александра Ивановна и Юлий Сергеевич! Примите мою горячую благодарность за Ваш Новогодний привет. Со своей стороны горячо поздравляю Вас и шлю Вам самые лучшие пожелания. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Адресат: «Александра Ивановна»

Персона та Рід діяльності: Васильєва Олександра Іванівна [дружина Мейтуса Ю.С.], оперний лібретист

Оцінка відношення до адресатів: «Дорогие...»

Прохання: «Примите мою горячую благодарность за Ваш Новогодний привет».

Побажання: «...шлю Вам самые лучшие пожелания».

Документ № 9. Шостакович Д. Д. Листівка вітальна до Мейтуса Ю.С. з Новим роком, [січень] 1968 р., 9,5 x 14 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 11. [1].

На листівці зображені Дід Мороз і коні на чорному фоні. Текст написано кульковою ручкою з пастою зеленого кольору [колір змінився?].

Текст листівки: «Дорогой Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас и Вашу семью с Новым 1968 годом. Крепко жму руку. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Документ № 10. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С., 12 липня 1968 р., 21,5 x 30 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 12. [1].

Текст містить подяку за присвячення твору та оцінку твору.

Текст листа: «12 июля 1988. Жуковка. Дорогой Юлий Сергеевич! Спасибо Вам за Ваше посвящение. Для меня это – большая честь и большая радость. Сразу же, после получения нот, я проиграл и пропел Ваш цикл «Мать». Это прекрасное произведение и я горячо поздравляю Вас с ним. Желаю Вам доброго здоровья, дальнейших больших творческих достижений. Шлю сердечный привет Александре Ивановне. Крепко жму руку. Ваш Д[митрий] Шостакович»

Структурний аналіз документної інформації

Подяка: «Спасибо Вам за Ваше посвящение».

Оцінка дії адресата: «Для меня это – большая честь и большая радость».

Подія: «Сразу же, после получения нот, я проиграл и пропел Ваш цикл «Мать».

Твір та автори: Мать, Мейтус Юлій Сергійович (музика), Малишко Андрій Самійлович (слова)

Оцінка твору: «Это прекрасное произведение и я горячо поздравляю Вас с ним».

Привітання: «Шлю сердечный привет Александре Ивановне»

Документ № 11. Шостакович Д.Д. Лист до Мейтуса Ю.С., 28 січня 1972 р., // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 13. [1].

Текст документа містить подяку за надіслану раніше платівку.

Текст листа: «28. I. 1972. Москва. Дорогой Юлий Сергеевич! Простите меня за то, что я так долго не отвечал Вам. Я много болею и иногда мне бывает тяжело чем-либо заниматься. Сердечное Вам спасибо за пластинку, которая меня очень обрадовала. Партитуру 14-й симфонии я сейчас не могу послать, так как в продаже ее нет. Говорят, что скоро появится снова и тогда я Вам её непременно вышлю. Нет у меня так же моих хороших фотографий. В качестве аванса посылаю при сём прилагаемые. А когда у меня появятся хорошие непременно пошлю. Передайте пожалуйста сердечный привет Александре Ивановне. Крепко жму руку. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Вибачення: «Простите меня за то, что я так долго не отвечал Вам»

Причина припинення листування та Подія: «Я много болею и иногда мне бывает тяжело чем-либо заниматься».

Подяка: «Сердечное Вам спасибо за пластинку...»,

Оцінка події: «...которая меня очень обрадовала».

Пояснення причини не виконання прохання адресата: «Партитуру 14-й симфонии я сейчас не могу послать, так как в продаже ее нет».

Можливість виконання прохання адресата у майбутньому: «Говорят, что скоро появится снова и тогда я Вам её непременно вышлю»

Пояснення виконання прохання адресата: «Нет у меня так же моих хороших фотографий. В качестве аванса посылаю при сём прилагаемые».

Можливість виконання прохання адресата у майбутньому: «А когда у меня появятся хорошие, непременно пошлю».

Прохання та Привітання: Передайте, пожалуй ста, сердечный привет Александре Ивановне».

Документ № 12. Шостакович Д.Д. Листівка до Мейтуса Ю.С. з привітанням з першим травня, 24 квітня 1972 р., 14,2 x 10 см // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – Арк. 14–15. [1].

Текст листа: «24. IV. 1972. [місце?] Дорогие Александра Ивановна и Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас с праздником 1 Мая. Желаю Вам быть всегда здоровым и счастливыми. Ваш Д[митрий] Шостакович».

Структурний аналіз документної інформації

Привітання: «Горячо поздравляю Вас с праздником 1 Мая».

Побажання: «Желаю Вам быть всегда здоровым и счастливыми»

Документ № 13. Шостакович Д.Д. Лист до Ю.С. Мейтуса, 2 листопада 1969, м. Москва, 29,9 x 21 см // Кіровоградський народний меморіальний музей ім. Ю.С. Мейтуса (Далі – КНМММ). – Док. № 185. – 1 арк., 1 к. [2].

Конверт сіро-блакитного кольору. Конверт підписаний та лист написаний шариковою ручкою з пастою чорного кольору. Папір листа – жовтувато-білого кольору, прим'ятий, не пошкоджений, у задовільному стані.

Текст листа: «Дорогие Александра Ивановна и Юлий Сергеевич! Горячо поздравляю Вас с 52-летием Великого Октября. Шлю Вам мои самые лучшие пожелания. Ваш Д[митрий] Шостакович 2. XI. 1969. Москва»

Отже, такі структурні елементи як «Дорогой», «Дорогие», «Крепко жму руку», «Ваш [Д. Шостакович]», «Горячо поздравляю» свідчать про дружні відносини між Д.Д. Шостаковичем і Ю.С. Мейтусом, а згодом – також і з дружиною й творчим колегою останнього – О. І. Васильєвою. Один з листів містить дані про присвяту твору Ю.С. Мейтуса Д.Д. Шостаковичу, одному з найвидатніших композиторів світової музичної культури, котрий не тільки висловлює подяку, але й дає високу оцінку твору. Проведений структурний аналіз свідчить, що у вітальних листах та листівках повторюються такі структурні елементи: Звернення до адресата, Підпис автора, Привітання, Побажання, Оцінка ставлення.

У наступних розвідках – листування, основний зміст якого – спільна творчість митців, композитора Ю.С. Мейтуса та поетів – авторів пісенних текстів.

Література

1. Шостакович Д.Д. Листи до Мейтуса Ю.С., 1 січня 1958 р. – 24 квітня 1972 р., 9,5 x 14 см. // ЦДАМЛМ. – Ф. 182. – Оп. 2. – Од. зб. 676. – 15 арк. – 12 док.
2. Шостакович Д.Д. Лист до Ю.С. Мейтуса, 2 листопада 1969, м. Москва, 29,9 x 21 см. // КНМММ. – Док. № 185. – 1 арк., 1 к.
3. Шостакович Д.Д. Лист до Ю.С. Мейтуса, січень, 4, 1967 р. // ДЦММКГ. – Ф. 362. – Док. № 118. – 2 арк., 1 к.
4. Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів / Л.Г. Тупчієнко-Кадирова // Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376.
5. Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Структурний аналіз інформаційної складової особистих листів / Л.Г. Тупчієнко-Кадирова // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 30. – У друці.

**«СПОГАДИ ПРО МИНУЛЕ...» Ю.Г. ПОЛІЩУКА
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА**

У статті розглядається історія написання Ю.Поліщуком «Спогадів про минуле...», питання їх збереження, а також висвітлення на сторінках «Спогадів...» історичного минулого Черкащини.

У 2001 році до черкаських істориків потрапив рукопис праці, присвяченої історії села Колодистого на Черкащині під назвою «Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області» [1]. Ця праця, незважаючи на задекларований у назві історично-краєзнавчий характер роботи, відзначається тематичною широтою свого змісту. Крім послідовного викладу інформації про події у відповідному селі, рукопис містить дані про побут та економічну і політичну культуру селянства ХІХ ст. – 1940-х років. Останнє і зумовило до нього професійний інтерес черкаських істориків-аграрників та усвідомлення необхідності його опублікування. Однак, недостатні фінансові можливості наукової громадськості стали перешкодою оперативного вирішення цього питання.

Між тим, відкриття науковцями названого джерела послужило поштовхом до його аналізу в науковій літературі. Свій інтерес до рукопису виявив Ю.П. Присяжнюк, розглянувши його зміст у руслі антропологічного підходу. Він констатував, що «для дослідника соцієнтальної психіки, психокультури, зібраний матеріал значною мірою унікальний», і на основі аналізу ряду фрагментів тексту показав його потенціал у дослідженні ментальності селянства. Розглянув Ю.П. Присяжнюк і деякі загальні питання використання «Спогадів ...» Ю.Г. Поліщука як історичного джерела [2]. Водночас відсутність у науковій літературі вичерпної характеристики цього документа зумовлює необхідність його подальшого джерелознавчого опрацювання. Мета представленої розвідки – дати цілісну історико-джерелознавчу характеристику праці Ю.Г. Поліщука і таким чином познайомити наукову громадськість з усіма потенційними можливостями цього джерела для дослідження широкого комплексу проблем історії українського селянства.

Рукопис праці «Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області» в машинописному варіанті, який походить від її автора – Ю.Г. Поліщука, існує в декількох (очевидно, у трьох) примірниках, які знаходяться у селі Колодистому. Примірник, з яким довелося ознайомитися, був люб'язно наданий у тимчасове користування студентом Черкаського національного університету Андрієм Савранським (нині – вчитель Колодиської загальноосвітньої школи – І.Ф.) за згодою мешканця названого села, власника рукопису, вчителя географії І.В. Поліщука. З цього екземпляру зроблена копія, яка зберігається у громадській організації істориків селянства і сільського господарства Черкащини – Науковому товаристві істориків-аграрників, а саме в Секції соціальної активності сільського населення.

Примірник, що потрапив до черкаських істориків, зберігся не в повному обсязі. Свідчення останнього – вирвані сторінки із зшитку рукопису. Збережений текст складається з двох нумерованих та 28-ми нумерованих сторінок і обривається на подіях війни 1941–1945 років. У початковому вигляді праця, очевидно, висвітлює події до 1950-х, а, можливо, й 1960-х років включно.

Час і місце написання роботи не відомі. Очевидно, вона була завершена після 1968 року, який згадується в минулому часі. Авторство праці вказано у тексті і підтверджується за інформацією мешканців села Колодистого. Автор рукопису – Поліщук Юхим Гордійович, будучи уродженцем названого села, тривалий час у ньому не проживав. Однак він пильно цікавився історією рідного села і цілеспрямовано збирав матеріали для створення своєї праці. «Спогади ...» написані після досить ґрунтовної підготовчої пошукової роботи. Автор збирав свідчення очевидців – «багатьох старих людей», у тому числі й тих, хто пам'ятав часи до 1861 року. Дані, якими користувався Ю.Г. Поліщук, були як усного походження – від мешканців, «з якими доводилось по довгу вести бесіди», так і писемного характеру. Автор згадує спогади свого батька, «які були ним записані», а також спогади, що «колись писали грамотні люди до мене». Користувався автор і власними спостереженнями та використовував «деякі історичні матеріали, які ... міг прочитати», зокрема з Уманського краєзнавчого музею [1, С.1–2 н., 2].

«Спогади про минуле ...» Ю.Г. Поліщука не передбачалися для надрукування та широкого оприлюднення. Праця, за словами автора, створена «для своїх дітей і внуків» та «родичів і друзів». Написане, за словами Ю.Г. Поліщука, «вважати ... як історію не можна». У результаті маємо зафіксований характер сприйняття автором історичного минулого, при цьому він не обтяжений політико-кон'юнктурними впливами. Ю.Г. Поліщук не намагався підлаштовувати зміст до сторонніх оцінок. Не випадково у своїй праці він зазначив: «... Я хотів писати тільки правду, а тому може не всім і сподобатись написане. Я виклав факти так, як я їх сприймав сам і, частково ті, від кого я їх записав» [1, С.1–2 н.].

У тематичному плані «Спогади про минуле ...» Ю.Г. Поліщука несуть відомості з таких питань.

Праця дає уявлення про селянський побут ХІХ – початку ХХ ст. і почасти навіть ХVІІІ ст. Відображено технологічне оснащення землеробських господарств та цикли господарських робіт, систему збуту селянами своєї продукції, відносини найму, порядок стягнення податків, використання дитячої праці, специфіку економічного життя на селі в умовах світової війни і революції – за часів, коли «земля почала давати половинні врожаї». Представлені дані щодо ситуації у 1920-х роках, зокрема, рівень товарності селянського господарювання, проблеми малоземелля та створення товариств спільного обробітку землі. Також подано цікаві відомості з життя колгоспів епохи 1930-х років. Зміст рукопису дає уявлення про виробничу дисципліну, ставлення і мотивацію до праці колгоспників, методи організаційного впливу на селян з боку голів правління тощо.

«Спогади про минуле ...» Ю.Г. Поліщука несуть відомості про культурні особливості селянства. Зміст рукопису прямо й опосередковано показує ряд елементів ціннісних орієнтацій українських хліборобів у сфері економічного життя. Вони проступають крізь наведені автором яскраві сюжети землеробського життя: пияцтва на обжинках, дикого розграбування майна та перерозподілу землі в роки революції із застосуванням хабарництва та убивств, стійких традицій неприязні між колишніми державними і панськими селянами тощо. Представлені й інші особливості селянської культури.

Праця відображає ставлення селян до освіти. Зокрема, містить дані про категорії селян, які посилали дітей до школи, та високий рівень освітньої підготовки в сільських навчальних закладах. Наводяться випадки добровільного утримання селянами вчителів.

«Спогади про минуле...» відкривають досить широку панораму політичного життя на селі. Остання містить відомості, які можуть служити з'ясуванню специфіки політичної культури, орієнтацій та поведінки селянства у громадсько-політичній сфері. Зокрема, відображені особливості селянського самоврядування та діяльності сільських властей у період ХІХ – початку ХХ ст. Головними його рисами, за даними рукопису Ю.Г. Поліщука, були зловживання і жорстокість сільських властей і, як наслідок, широка практика могоричування у стосунках з посадовцями та випадки самосуду населення над представниками влади. Цікаві відомості представлені щодо функціонування органів самоврядування: характер голосування, логіку мислення, яку використовували селяни для встановлення політичної дієздатності потенційних кандидатів тощо.

У роботі проілюстровано ставлення селянства до різних режимів влади в роки революції та громадянської війни. Зокрема, подано дані про опір політиці гетьмана Павла Скоропадського. Показана і реакція селян на прихід до влади Симона Петлюри. Чимало місця відведено специфіці формування на селі більшовицьких сил, наведені риси характеру сільських радянських активістів часів революції та ставлення до радянської політики селян загалом. При цьому приділена увага проблемі проходження селянами служби в лавах Червоної Армії.

«Спогади про минуле ...» містять дані й щодо діяльності формувань вільного козацтва. Автор подав відомості стосовно соціального походження козаків, їх зовнішнього вигляду, ідеологічних настроїв та боездатності.

У «Спогадах ...» констатовано перелом у настроях селянства після революції. За наведеними даними, відбувався спад політичної активності серед землеробів, мала місце переорієнтація їхньої уваги на вирішення господарських проблем. Водночас ілюструється розчарування революцією з боку по-більшовицькому орієнтованих селян, що було викликане політикою непу та неконтрольованістю з боку радянської влади ситуації в сільській місцевості, збереженням землеволодіння «куркулів». Рукопис містить дані щодо боротьби за контроль над сільрадою між різними прошарками селянства, про зловживання сільських посадових осіб з числа «хазяїв і карних злочинців», які «вимагали горілки і грошей» і «катували до смерті». При цьому автор зупиняється на настроях

і соціальній активності селянської молоді і показує виникнення комсомольської організації. Не оминув увагою Ю.Г. Поліщук і голод початку 1920-х.

Зацікавлення викликають і відображені у праці настрої селянства під час Великої Вітчизняної війни. Наведені приклади патріотизму і героїзму сільських мешканців і водночас показано дезертирство, ухиляння від призову до збройних сил, небажання воювати, діяльність партактиву у военний період, у тому числі й такі явища, як «боягузтво, розгубленість» і бездіяльність партійних активістів. На жаль, текст рукопису щодо подій війни значною мірою знищений. Можливо, останнє виникло внаслідок невдоволення певної частини читачів змістом праці.

«Спогади про минуле...» добре відображають погляди автора праці – Ю.Г. Поліщука – на політичне життя, а разом з тим можуть ілюструвати і характер політичної свідомості людей радянської доби загалом. Як зазначалося вище, в силу свого призначення зміст рукопису не зазнав впливів зовнішніх політико-кон'юнктурних факторів і тому містить невимушені оцінки радянського минулого 1920-х – 1930-х років, відображає ставлення до засадничих принципів суспільного буття тієї епохи. Свідченням щирості у висвітленні автором своїх позицій є сміливість, з якою він говорить про зазвичай замовчувані в радянські часи теми. «Спогади про минуле...» не оминули «справжнього голоду» 1932–1933 років, позитивні наслідки діяльності «Просвіти», варварські дії «надто «лівих» керівників» щодо могили В.М. Доманицького та репресії 1930-х років.

Село Колодисте – батьківщина відомого українського національного діяча, історика і літературознавця, кооператора Василя Миколайовича Доманицького. Постаті Доманицького «Спогади про минуле...» відводять багато місця. Тут подані дані про родину діяча, відносини в ній, її майновий стан. Показано ставлення селян до Василя Миколайовича, його політичні уподобання, проведення ним кооперативної роботи та її вплив на соціально-економічне становище селян. Відомості, наведені Ю.Г. Поліщуком, дещо розширюють і уточнюють відомі в науковому обігові матеріали про життя й діяльність В.М. Доманицького.

Зрештою, «Спогади про минуле...» дають докладні відомості про село Колодисте, включаючи природні умови, топоніміку, походження прізвищ його мешканців, особливості мови, національний і соціальний склад, процеси трансформації становища дворянських і селянських родин. Без сумніву, праця Ю.Г. Поліщука заслуговує на поважне місце серед історико-краєзнавчої літератури.

Як історичне джерело, рукопис «Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області» містить деякі недостовірні дані. Так, не відповідають дійсності відомості про виникнення перших споживчих товариств в Україні, використання тракторів у сільському господарстві та інші. Однак фактологічні похибки цієї праці досить помітні для професійного історика, і, не становлячи в тематичному плані особливого інтересу, не впливають на загальну джерелознавчу цінність рукопису.

Історики українського селянства, етнографи і краєзнавці можуть ефективно використати «Спогади про минуле...» Ю.Г. Поліщука у процесі розробки широкого спектру проблем. На жаль, входження джерела до наукового обігу

_____ *Фареній І.А. «Спогади про минуле...» Ю.Г. Поліщука як джерело з історії...*

стримується відсутністю його археографічного освоєння. Однак є підстави стверджувати, що з часом це питання знайде своє вирішення.

Література

1. Поліщук Юхим Гордійович. Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області. – Рукопис. [б.м.][б.д.]. – 2 н. арк. + 28 арк.

2. *Присяжнюк Ю.П.* «Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області» Ю.Г. Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства ХІХ – першої половини ХХ ст. (антропологічний підхід) / Ю.П. Присяжнюк // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 14–16.

МЕТАМОРФОЗИ ТОВАРО-ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У ПРИКРАСАХ ДОІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню традицій використання монет у якості прикрас на території України.

При розвитку мінової торгівлі на початку доби заліза (I тис. р. до н.е.) та відокремленні землеробства від скотарства племенам, що заселяли територію сучасної України, все важче ставало користуватися обміном товару на товар. Виникла необхідність появи товару-посередника, який охоче брали б на обмін власники всіх інших товарів. Подальший розвиток людства, поділ праці та розширення міжнародних зв'язків утворили товаро-гроші: їх необтяжливо було носити при собі, можна довго зберігати, нагромаджувати, ховати, час від продажу до купівлі міг бути необмеженим. Та головне, що цей товар міг ділитися на однорідні частини, які не змінювали при цьому своєї купівельної спроможності, що особливо було зручно при здійсненні дрібних торговельних операцій [1, 12–17].

Багато вчених дотримується думки, що черепашки були одними з перших визнаних людством предметів, із появою яких обмін товару перетворився на купівлю-продаж. Серед них помітно вирізняються *каури* (сиргеа монета, сиргеа пантеріна), батьківщиною яких є порівняно відлюдний невеличкий район Мальдівських та Лаккадівських островів, звідки вони поширилися в ролі товаро-грошей майже на весь Євразійський континент [2, 105]. Їх знали народи Азії та Африки, їх знаходять у руїнах стародавніх держав (Китай, Індія, Японія, Єгипет), у скіфських та слов'янських курганах (давньоруські писемні джерела донесли до нас тогочасні народні назви каури – *ужовка*, *жуковина*, *жерновок*, *змійна голова* (за формою черепашка нагадує голову вужа)), на берегах Балтійського моря та в багатьох похованнях давніх народів Європи. Розрахункова система була приблизно такою: «мішок», що містив 20 тисяч каури, поділявся на 10 «голів», кожна з яких складалася з 50 «шнурів». «Шнур» – це мотузка, на яку нанизано 40 черепашок, що для зручності носилися на шиї як прикраса, яку при потребі можна було обміняти на товар [3, 22].

Метаморфози грошей у прикраси та навпаки зустрічаються в усіх народів світу. Так, наприклад, в північноамериканських індіанців-алгонкінів довгий час грошима (міновими одиницями) слугували шкіряні ремінці *вампум* (wampum), на які геометричними візерунками нанизувалися черепашки циліндричної форми [4, 41]. Вампум був не лише оздобою – це був почесний знак племені, а вампум вождя був символом його влади. На заході України й до сьогодні зустрічаються дещо подібні речі, що називаються *терданами*, *дробинками* чи *силянками* (від зах.-укр. «силити, насилувати» – ‘нанизувати’). Цю прикрасу у вигляді стрічки виплітають із дрібних кольорових намистинок чи бісеру на волосяній або шовковій основі і зв'язують стрічками ззаду на шиї. Орнамент може бути лише

геометричним та обов'язково різнокольоровим. Подібні за матеріалом і способом виготовлення прикраси, що дещо відрізняються між собою лише формою, зустрічаються в болгар (гирдана), у росіян (гайтан) та в деяких угро-фінських народів [5, 130].

За даними порівняльно-історичного мовознавства та археології, праслов'яни грошові цінності називали *скотом*, княжу скарбницю – *скотницею*, а скарбника – *скотарем* [3, 60]. Подібне зустрічалось і в інших народів, де переважало розведення великої рогатої худоби; у мовах цих народів гроші й худоба позначалися одним і тим самим словом або схожими словами, що мають спільний корінь. Наприклад, у римлян – *pecunia* (від лат. *pecus* – 'худоба'), у греків – *κτηνος*, у готів – *skatts*, в ісландців – *skattr*, у саксів – *skeat*, у германців – *schatz* (нім. *shatz* – 'скарб'), у фризів – *sket*, у поляків – *skot* і т.д. У сучасній англійській мові існує слово *impescunious* – 'людина, що не має грошей', а дослівно – 'людина, що не має худоби'. Навіть рупія далекої від нас Індії буквально перекладається як свійська скотина. Поступово пращури відмовилися від грошей-худоби і перейшли до грошей-предметів та первісних монетних знаків із зображенням худоби, але ще довго порівнювали вартість металу із звичайною вартістю тварин.

Археологічні дослідження поховальних степових курганів доримської доби яскраво свідчать, що вже тоді населення південної України прикрашало себе та кінську зброю різноманітними коштовностями, серед яких помітно вирізняються культові металеві пластинки з викарбуваними у грецькому стилі зображеннями богів, тварин чи певних магічних знаків. Іноді зустрічаються монети грецьких колоній (тригранні литі стрілки-монети, херсонеські монети у формі дельфіна, тенедоські дидрахми та тетрадрахми із зображенням двобічної бойової сокири тощо) з отворами, спеціально пробитими для просовування мотузки, що традиційно одягалися на шию (практично, найзручніше місце носіння) поруч з іншими прикрасами. Варто зазначити, що в ті часи між слов'янськими племенами та Грецією, батьківщиною (за однією з версій) монетного карбування, існували тісні торгово-економічні та культурні зв'язки. Тому цілком безпідставно гадати, що наші пращури одягли монету на себе тільки тому, що не розуміли її призначення, сприймаючи її лише як красивий блискучий предмет. Навпаки, прекрасно знаючи високу купівельну спроможність монети, вони носили її поруч зі своїми місцевими товаро-грошовими знаками та прикрасами.

На рубежі нашої ери на місцях грецьких колоній з'являються римські військові гарнізони. Довгий час учені не могли до кінця зрозуміти, яку саме функцію виконували римські срібні денарії серед тогочасного населення України. У праслов'ян не було поділу на класи, не існувало значної майнової нерівності, на чолі племені стояли виборні правителі, які лише слідкували за порядком та дотриманням предковічних законів. Але було б хибно думати, що давні слов'яни перебували на такому рівні суспільного розвитку, коли грошові знаки людям ще не були потрібні. Досить часто в південно-західній частині території України знаходять скарби, переповнені римськими денаріями I–III ст. н.е.

Знаходили їх і раніше, про що свідчать середньовічні акти, в яких такі монети називаються головками святого Яна. Цих скарбів настільки багато, що можна сміливо говорити про значний і повсякденний обіг монет паралельно з місцевими товаро-грошовими знаками. Багато монет має отвори для носіння у вигляді намиста чи для нашивки, що яскраво підтверджує нашу думку, – денарії та аси сприймалися населенням і як прикраси, і як гроші. Отвори робилися в боковій частині аверсу шляхом пробивання, рідше свердління, виключно навпроти обличчя або шиї імператора, і в жодному разі не псували саме обличчя.

Монет насправді було значно більше; археологічні знахідки свідчать, що добра їх частина слугувала сировиною для майстрів і переплавлялася на ювелірні прикраси. Поява значної кількості монет обумовлена потребою в задобренні римлянами племінної верхівки шляхом підкупу для військових союзів та налагодження торгових відносин. На той час могутність Риму, а пізніше Константинополя, гнулися перед постійними нападами його північних та східних сусідів: антів, германців, галів, фракійців та ін. Не маючи можливості лише військовою силою протистояти численним ворогам, Візантійська держава, як спадкоємниця Римської імперії, всіляко намагалася укласти мирні договори з іншими народами, або ж узяти їх до себе на службу для охорони пограниччя. З V ст. на землі України линула маса візантійських денаріїв, міліарисіїв та солідів, які поповнили грошовий обіг праслов'ян монетами нової чеканки і в яких з традиційною цілло вироблялися отвори, але тепер зліва (справа) від голови імператора або в нижній частині аверса.

Паралельно з монетним обігом існував дуже давній і популярний у наших пращурів хутровий товаро-грошовий обіг, поширений серед населення всієї природно-ландшафтної зони Великої Європейської низини та басейну Балтійського моря. Сліди епохи, коли хутра правили за гроші, лишилися в мові деяких народів: наприклад, по-естонськи *gaņa* – 'гроші', а споріднене лапландське слово означає – 'шкура, хутро'. Архаїчність і зручність цієї системи не викликає сумніву, хутром, як грішми, людство користувалося від найдавніших часів (Спарта, Рим, Карфаген) аж до початку XX ст. (Аляска). Пам'ятки писемності доби Київської Русі доносять до нас різноманітні назви *скорних* товаро-грошей – *куна*, *вевериця* (*векша*), *бела*, *лобци*, *мордки*, *долгея* тощо. Вперше ці назви згадуються у «Повісті минулих літ» під 859 роком. Хоча питання про реальну торговельну вартість хутрового обігу повністю ще не розв'язане, слід зауважити, що, починаючи з VIII–IX ст., деякі «хутрові» назви переходять на металеві гроші, які все більше захоплюють слов'янський ринок через свою практичність та стабільність.

Згадки про ті часи збереглися в народній пам'яті і дійшли до нас завдяки збирацькій діяльності відомих українських фольклористів XIX ст. Так у книзі М. Закревського «Старосвітський бандуриста» 1860 року знаходимо вираз: «То ще тоді діялося, як шкур'яні гроші на світі були». А в збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» 1864 року є записана на Пирятинщині примовка для позначення дуже давніх часів: «За царя Горошка, як луб'яне небо було, а шкур'яні гроші ходили» [6, 316]. Там же наводиться цікавий звичай,

зафіксований на Лубенщині та в Конотопі: коли хтось хотів одружитися з кріпачкою, то повинен був викупити її у пана, «дати куніцю», тобто, заплатити куну за викуп нареченої з кріпацтва.

Наприкінці VIII ст. на територію Східної Європи линує потік арабських срібних монет – куфічних дирхемів. На тонких та великих кружальцях цих грошей немає ніяких зображень, як того вимагала мусульманська релігія: аверс і реверс монети покриті написами (куфа – стилізований арабський шрифт), де, окрім цитат із Корана, містилися імена правителів, роки та місця карбування. Слов'янські землі бідні на родовища коштовних металів, тому їх постійно доводилося імпортувати. Так історично склалося, що грошовим монометалом як у Європі, так і в Київській Русі, було монетне срібло азійського походження, що в ті часи цінувалося набагато дорожче, ніж тепер. Постачалося воно двома торговельними шляхами: по Волзі й Західній Двіні або через Скандинавію, північно-східну Прибалтику та Ладугу. Імпортування набуло такого великого розмаху, що швидко вичерпало багатющі срібні родовища, і вже в епоху раннього середньовіччя Золота Орда почала реімпортацію цього ж срібла у вигляді данини з народів Східної Європи.

Наплив арабських дирхемів, сасанідських та іранських драхм послужив поштовхом до справжнього грошового обігу. Скарби доносять до нас величезну кількість примірників цих монет, що іноді сягають п'яти-семи тисяч [7, 364–375]. Монета стає не лише матеріалом для накопичення скарбів та сировиною для ювелірів, але й починає виконувати свою основну функцію засобу купівлі-продажу. Значну частину монет давні слов'яни вилучали з обігу і переплавляли в *гривні* більш зручні для користування населенням Європи грошово-вагові злитки. Безперечно, вартість гривні була значною, тому вона використовувалася для накопичення багатства або великих торговельних операцій, а дрібна оплата здійснювалася за допомогою певних, стандартизованих товарів, що виконували роль розмінної монети. Форма гривні, можливо, походить із Греції, бо вона дещо нагадує компоненти архаїчної драхми (з гр. *δραχμή* – 'жмуток'), що складалася із шести зв'язаних у горстку чотиригранних коротких металевих паличок. Швидше за все, подібними "гривнями" розраховувалися греки за коней (за гриву) зі степовими кочівниками [8, 8–10], яким завжди бракувало металу. А можливо, назва пов'язана з кольором диких степових коней, що в ті часи були, в основному, «гривовими» – сіро-жовтими, сірими в плямах, гнідими, (від гр. *γριβος* – 'сивий, сіро-білий'). Греки високо шанували коней; здивування від раніше не баченого вершника-кочівника породило відомий міф про мудрих, сміливих і войовничих кентаврів.

До нашого часу дійшло три види срібної грошово-вагової гривні, що використовувалася для обслуговування досить значних за обсягом фінансових операцій: київська, чернігівська та новгородська. У германців така гривня називалася *marc(e), mark* – 'металевий зливочок із тавром власника на ньому; зливочок срібла вагою півфунта'. У британців ваговою одиницею 240 срібних монет був *round sterling*, який до сьогодні має символ £ (від лат. *Libra* – 'римський фунт,

рівний 12 унціям'), а у французів *livre* – давня монета і вагова одиниця. У Польщі на виготовлення гривні йшло 48 монет і називалась вона *marka Polonica*, або просто *grzywna*; в чехів – *hrivna*, в сербів та болгар – гривна і т.д.

Грошово-лічильна гривня, що складалася з певної кількості монет, називалася ще *кунною* (з лат. *cupneus* – 'кований, зроблений з металу') гривнею, бо кожному виду хутра відповідала монета або її певна частина. «Руська правда» свідчить, що розрахункова система була такою: 1 гривня дорівнювала 20 *ногатам* (з араб. *nagd* – 'добрий (срібний дирхем)'; *nakada* – 'сортувати, відбирати краще'; з фінс. *nohat* – 'хутро, шкіра') або 25 *кунам*, 50 *різіанам* (половина чи третина дирхема) чи 100 *векшам* (восьма частина дирхема). Через відсутність дрібно-розмірних монет та для більш зручного користування в торгівлі великі монети часто розрізали або розрубували на дрібні частини [9, 6–21]. Спочатку вагова і лічильна гривні були однаковими, але пізніше внаслідок нестабільної ваги та збільшення лігатури в імпортованих монетах, до срібної вагової гривні почали прирівнювати чотири гривні кун.

У багатьох скарбах доісторичного періоду України зустрічаються монети з отворами для носіння. Сприймати їх лише як елементи давніх прикрас, на нашу думку, безпідставно. По-перше, у скарбах цілі та «пробиті» монети зі слідами тривалого носіння знаходяться разом. Звідси випливає, що наші прашури не бачили між ними істотної різниці: монетні намиста залишалися, окрім, безперечно, прикрас, зручним традиційним способом носіння при собі грошових знаків. Цю думку найкраще ілюструє давній болгарський звичай, поширений як серед жінок, так і серед чоловіків, одягати на себе непомірно велику кількість прикрас з монет [10, 322–326]. При потребі монету знімали з мотузки або ж нанизували, перед цим зробивши отвір.

По-друге, носіння монетного намиста або ж прикрас, зроблених з монетного матеріалу, слід розглядати як зручний спосіб зберігання та нагромадження багатства (грошовий надлишок переплавлявся в коштовні прикраси – своєрідний «банк»). Передаючись у спадок з покоління в покоління, подібні коштовності залишалися, по суті, грошовими знаками і могли при потребі будь-коли використатися для зміцнення матеріального становища родини. Було б цілком логічно, якби людина, зібравши на мотузці певну кількість монет, рівну за ціною грошово-рахунковій гривні, залишок монет почала б нанизувати на іншу мотузку. Такий спосіб групування монет був би зручним для зберігання та носіння і практичним при розрахунках. Пригадаймо чітко визначену кількість каури на мотузці (*sic!*). Звідси випливає, що намисто, кількість монет в якому відповідає ціні чи вазі гривні, могло, очевидно, називатися нашоїною гривнею. А не обхідність зручного розміщення коштовностей призвела до переплавки монетних намист в замкнені в коло товсті декоративні дротяні чи пластинкові прикраси або масивні ланцюги. У старослов'янській мові *гривьна* (від прасл. **grivьna* – 'нагрудна прикраса'; прасл. **griva* – 'шия, потилиця') означає шийний обруч, що виступає в ролі прикраси та ознаки влади і заможності.

Література

1. *Серве Ж.-М.* Як виникли гроші // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1990. – № 3.
2. *Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь. – М., 1990.
3. *Єлизаветін Г.В.* Гроші. – К., 1971.
4. *Newton A.-C.* A crown of eagles. – Washington, USA, 1988.
5. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Вступна стаття, примітки та коментарі М. Пазяка. – К., 1993.
7. *Янин В.Л.* Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь: город, замок, село. – М., 1985.
8. *Пена В.* Чому – гривня? // Україна. – 1992. – № 6.
9. *Dubyniak R., Subaniak P.* Coins of Ukraine 988–1054 (Грошова система в Україні за княжих часів). – Leeds, England, 1990.
10. Пиринский край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. – София, България, 1980.

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕПІТЕТА «АЛ-ДЖЕДІД» НА ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТАХ

У статті аналізуються монетні легенди джучидських денгів. Автор пропонує визначення напису «ал-Джедід» на монетах Улусу Джучі як означення карбування монети нового зразка або стоти, а не в якості епітету до назви міста карбування.

Протягом кількох останніх років нумізматами, які вивчають монетну справу Улусу Джучі, відзначений ряд нумізматичних пам'яток, що не «вписуються» до звичної картини, якою ми на сьогодні уявляємо організацію монетної справи в Улусі Джучі. Крім того, з'явилася низка робіт, в яких піддається сумніву існування міста Сарая ал-Джедід [3; 2]. При цьому справедливо вказується на те, що за умови визнання існування міста Сарай з епітетом «ал-Джедід» як іншого міста ніж просто місто Сарай, слід визнавати та шукати решту міст-двійників: Крим ал-Джедід, Кафа ал-Джедід, Булгар ал-Джедід* і, нарешті, просто місто без назви, але назване на монетах як «дарб ал-Джедід» (нове карбування). Крім того, з епітетом «ал-Джедід» (новий) нам відомі і монети, карбовані в Орді, тобто припускається існування не тільки ставки хана «Орда», а і існування паралельно ще однієї більш «нової» ставки Орда ал-Джедід. Сумніви з приводу існування «нових» міст висловлював ще В.Д. Смирнов, який присвятив цій проблемі такі рядки: «Замечательно, что все эти НОВЫЕ Сарай, Булгары, и пр. доселе пока значатся лишь на монетах, никаких же других археологических признаков действительного существования дублетных географических пунктов ученым исследователям не удалось в точности констатировать. Оказывается, судьба так была безжалостна, что не пощадила ни одного из вышеисчисленных географических дублетов для избавления ученых от напрасных трудов по отысканию этих дублетов. Нам кажется, что это отыскание есть погоня за призраком, созданным себе самими же учеными» [7].

Разом з тим, багато фактів, зібраних до купи, дозволяють виступити з достатньо несподіваною і, на думку автора, перспективною версією щодо значення слова «ал-Джедід» (новий) в легенді джучидських монет, пов'язаною з організацією монетної справи в Улусі Джучі, а також висловити припущення про дещо інакший смисловий зміст монетних легенд із вказівкою на «монетний двір» і значення слова «карбування» (ضرب [дарб]).

Поштовхом для обґрунтування даного припущення стали:

* Відносно монет із позначенням «Булгар ал-Джедід» останні дослідження Р. Реви достатньо переконливо показують помилку у такому прочитанні. За версією дослідника, яку підтримують багато нумізматів, слово «ал-Джедід» на реверсі болгарських монет Пулада слід читати як пере-кручене «Хуліде Мулькугу», перенесене з лицьового боку монетного типу (За матеріалами доповіді Р. Реви на VII Міжнародній нумізматичній конференції у Бахчисараї 8–13 вересня 2008 року).

- уточнене трактування слів «монета» (سکه [сікка]) і «карбування» (ضرب [дарб]) в легендах монет;
- нові нумізматичні знахідки в різних регіонах Улуса Джучі монет однакового типу, але з очевидними штемпельними відмінностями, що вказують на карбування однотипних монет із вказівкою на один і той самий «монетний двір» у різних частинах Улусу Джучі;
- відсутність використання цього епітета для позначення будь-якого нового монетного двору у всій історії сучасної Улусу Джучі монгольської або мусульманської нумізматики;
- особисте листування автора з багатьма нумізматами – дослідниками монетної справи Улусу Джучі і сучасних йому держав.

Перед усім слід зупинитися на уточненні смислових значень слів «карбування» (ضرب [дарб]) та «монета» (سکه [сікка]), що вживаються на монетах Улусу Джучі. Докладні і ґрунтовні роз'яснення з цих та інших питань середньовічної арабської та тюркської граматики були отримані від керівника відділу східних рукописів Інституту Сходознавства Російської академії наук к.і.н. В.Н. Настіча*. За його висновками слова «карбування» та «монета» контекстуально** цілком можливо вважати синонімами, які позначають, що перед нами «карбована монета». А ось легенду, відому за багатьма монетним типами в Улусі Джучі «карбовані в місті (області) ...» (... ضرب فی بلد...) [дуриба фі балад...] в смисловому значенні можна вважати вказівкою на конкретне місце випуску монет. Крім того, епітет «ал-Джедід» однаково може бути віднесений як до назви міста, так і поняття «нова монета».

У другій половині XIII ст. з'являється цілий ряд місцевих, тюркських, назв грошових металів і пов'язаних з ними грошових одиниць: «йармак», «алтун», «пул», «денг», причому на деяких мідних монетах з XIV ст. вживається словосполучення «янгі пул» (новий пул). Тюркське «Янгі» при цьому рівнозначно араб-

* Автор висловлює свою подяку Настічу В.Н. за допомогу, надану під час роботи над цим матеріалом. Цитування В.Н. Настіча наведено з особистого листування автора.

** А.І. Гальперін у статті «Очерки по стилистике английского языка» [1] пише про контекстне значення слів: «...Но многие слова в связи с особыми условиями употребления, приобретают в контексте такие значения, которые не входят в их смысловую структуру. Эти значения появляются на данный случай, имеют преходящий характер и возможны только в условиях данного контекста. Такие значения мы будем называть контекстуальными значениями. В отличие от основных, производных и других предметно-логических значений слова, контекстуальное предметно-логическое значение является наиболее подвижной, неустойчивой, колеблющейся в своем содержании категорией. Первые закреплены в словаре, как результат языковой общественной практики коллектива, говорящего на данном языке. Они реализуются в данном контексте. Контекстуальное значение не реализуется, а возникает в данном контексте. Проблема контекстуального значения слова тесно связана с такими понятиями лексикологии, как многозначность слова, перенос значения, оттенки значения слова, фразеологически связанные значения и т. п. Контекстуальное значение появляется только в связи с наличием у слова объективного значения. Контекстуальное значение слова возникает в связи с употреблением слова в речи, начиная от простых сочетаний слов до развернутого контекста...».

ському «ал-Джедід» у значенні «новий». Про значення цих термінів В.Н. Настіч в особистому листуванні на запитання автора висловив таку думку: «...Чи можна поставити в ряд слова: [сікка], [дарб], [йармак], [дирхам], [динар] – як поняття, що позначають або монету невизначеного номіналу (перші два), або монету певного номіналу або грошової лічби (останні три)? – Ні. Перші два – просто «монета, чекан» тощо, решта – не обов'язково конкретний номінал, але приблизно як синоніми понять «срібло» та «золото» як для монетного металу в цілому.»

За версією автора, слово «новий» (الجديد [ал-Джедид]), що вживане на монетах Улуса Джучі начебто у вигляді епітета до назви міста, має те саме смислове значення, що і на сучасних їм європейських монетах. Коли в кінці XIII ст. замість денаріїв почалося карбування монет різних номіналів, з'явилася і ця легенда. Вона відома, наприклад, на естерлінах (esterline) Флоренції 1313–1322 рр. (вага 1,31 г), Намура, 1312 р. (вага 2,03 г), Камбре 1309–1324 рр. (вага 1,39 г)*. Латинська легенда «NOVA» практично завжди вживалася в тому розумінні, що монета або нового зразку, або карбована за новою стопою (лат. novus, nova – новий). «NOVA» відносилася не до дати, і не до вказаного місця карбування, а до типу монети, і, при цьому, тип монети з цим словом в легенді міг існувати досить тривалий час – до кількох десятиліть. Один з найбільш характерних прикладів такої легенди для більш пізнього часу виглядає наступним чином: «MONETA NOVA ARGENTI CIVITAC RIGENSIS» – «Монета нова, срібна, міста Риги». За версією автора, розширене смислове значення цієї легенди: «Монета нова, карбована зі срібла в Ризі за прийнятою в місті ваговою нормою». У такому випадку, розшифрування нашої, все ще загадкової, легенди «Дарб ал-Джедід» стає очевидним. Це, всього-на-всього означає «монета нова», без імені міста (області), тобто без вказівки на будь-які вагові норми чи на загальноприйняту, єдину для всіх, норму карбування монети.

Це значення яскраво проявилось у карбуванні великих срібних монет Росії, починаючи від часів Петра I – «МОНЕТА НОВАЯ – ЦЕНА РУБЛЬ».

Увагу привертає також періодична заміна слова «карбування» на «монета» на початковому етапі монетної справи в Улусі Джучі (наприклад, «сікка Булгар», «сікка Кирил», «сікка Сарай», «сікка Саганак»). Враховуючи те, що ці два слова в монетних легендах очевидно є синонімами, тобто слово «карбування» за змістом повністю відповідає слову «монета» і означає дослівно не дію, а кінцевий продукт цього процесу. У XIV ст. вживання слова «карбування» стає домінуючим в легендах джучидських монет.

Також знаковим є використання різних форм у вказівці на «монетний двір»**. В одному випадку це (ضرب فی [дуріба фі]), тобто «карбовано у...»,

* Автор висловлює вдячність О.Тростянському за ґрунтовні консультації по багатьом питанням нумізматики Середньовічної Європи.

** Поняття «монетний двір» також викликає певне негативне сприйняття. Скоріше за все, вказівка на монеті робилася більше на область (Улус), у якій відбувався випуск монети. Згадування

в іншому – («ضرب» [дарб]), – «карбування» у значенні «монета». При цьому формула «карбовано у...» можливо використовується для вказівки на реальне місце карбування (просто місто чи місто та область) і, зазвичай, не зустрічається на монетах з позначенням «епітета» міста «ал-Джедід».

Таким чином, можливо вивести наступні формули значення монетних легенд джучидських денгів др. пол. XIV ст. (на прикладі деяких монетних легенд):

1. Срібні монети з позначенням місця карбування як «карбування ал-Махруса Янгі Шехр» з датами 765, 766 рр.х. і «карбування ал-Махруса Шехр ал-Джедід» з датами 766, 767, 769, 770 рр.х. У цих випадках ми маємо справу зі вказівкою на місто (Шехр), і «епітет» «Новий» на двох мовах – тюрській «Янгі» та арабській «ал-Джедід» із ще одним епітетом «Богомхранимий» арабською мовою. За запропонованою схемою легенду слід читати як «Монета (карбування) Богомхранимого міста Нова», і на мідних недатованих монетах із вказівкою на місце карбування «карбування Шехр ал-Джедід», слід читати як «Монета (карбування) міста Нова». Відсутність назви міста не повинно дивувати, оскільки відомі, наприклад, два типи срібних монет з іменем Токтамиша із вказівкою на місце карбування як «карбовано в місті (області) ضرب فی بلد [дуріба фі балад] без назви міста (області), срібні монети з позначенням «Монета Нова» тощо.

2. Легенда на реверсі денгу з ім'ям Токтамиша: «الجدید فی سنه ۷۸۲ الجید فی السرای» [Дарб Сарай ал-Джедід фі санат 782]. Смісловий переклад цієї легенди має виглядати наступним чином: «Монета (карбування) Нова, карбована за грошово-ваговою системою, прийнятою в місті Сарай, у 782 [р.х.]».

3. Легенда на реверсі денгу з ім'ям Токтамиша: «الجدید فی سنه ۷۸۲ الجید فی السرای» [Дуріба фі балад Сарай санат 782]. Смісловий переклад: «Монета, карбована в області Сарай у 782 [р.х.]».

4. Легенда на деяких типах денгів і пулів «карбування Нове» (ضرب الجید [дарб ал-Джедід]) має перекладатися: «Монета (карбування) Нова», тобто «черговий випуск, карбований за загальноприйнятою грошово-ваговою системою».

5. Відомо за анонімними мідними монетами Криму легенда в овальному картуші з однієї чи з обох сторін монетного кружала «Карбування» ضرب [Дарб] перекладається як просто «монета».

Якщо слово «дарб», що, як зазначалося вище, є синонімом до слова «монета», замінити словом «денг», що вказує на те, що це саме срібна монета*, то можна отримати формулу існуючу на багатьох типах руських денг. «Денга

області «Хорезм», а не конкретного столичного центру цієї області є зайвим тому свідченням, а наявність в легендах кримських мідних монет Токти назви міста Солхат також може вказувати на те, що легенди решти кримських монет «монета (карб) Криму» є вказівкою на карбування в Кримському Улусі і на його діючу грошово-вагову систему.

* Виключенням з цього залишається ранній етап карбування в містах Поволжя, коли на срібних екземплярах Булгара і Сарая нам відомі легенди «динар Булгара», «динар Сарая». Пояснення цим фактам поки не знайдено. Можливо, такі випуски обслуговували замовлення на монетних дворах, що надходили у золоті.

Московская», «Денга Псковская», «Денга Тверская» – це не тільки і не стільки вказівка на місце випуску, а передусім, вказівка учасникам ринку на власника тиражу, а також – за якою ваговою системою (проба і вказівна вага) відкарбована дана монета. Як приклад більш пізнього використання цієї формули слід відзначити денгі часів Івана IV з татарською легендою «Це денга Московська» (дослівно – це срібло, карбоване за прийнятою в Москві ваговою нормою).

Найважливіший наслідок такої інтерпретації легенд монет полягає у тому, що вказівка в легенді монет будь-якого міста не обов'язково означає місце, де ця монета була карбована. Передусім це пов'язане з тим, що з плином часу стабільні грошово-вагові системи міст займали відоме всім становище на ринку. Наприклад, московська, новгородська, турська, кельнська тощо. Це припущення стає очевидним під час аналізування монетних знахідок, зроблених на достатньому віддаленні від «вказаних» на монеті «центрів карбування».

Далі наводяться найбільш характерні приклади того, що карбування монет певного вагового стандарту будь-якого міста (улусу) у різні часи здійснювалася в інших містах Улусу Джучі і суміжних держав.

Першим і найбільш важливим прикладом нашого твердження може слугувати припущення, висловлене одразу кількома дослідниками мідних пулів з квітковим орнаментом «розетка», легендою «Дарб Сарай ал-Джедід» і різними датами. На підставі досліджень закритих комплексів з різних городищ ними виявлені локальні типи цієї монети, які, скоріше за все, карбовані саме у межах цих городищ. Так, В.Б. Клоков і В.П. Лебедев вважають, що: «...Причиною большого несоответствия между количеством самих пулов и числом их типов является огромный тираж пулов 50-х гг. с указанным местом выпуска «Сарай ал-Джадид». При этом на его городище этих монет в процентном отношении встречается вдвое меньше, чем на Водянском, и в 4,5 раза меньше, чем в Старом Орхее. Поштемпельный анализ многовариантных «новосарайских» пулов 752 г.х. Водянского комплекса показал, что три самых массовых в Бельджамене варианта образовали три не связанных между собой сетки штемпельных связей. Такое не могло бы случиться, если бы они чеканы на одном монетном дворе. Таким образом, остается предположить, что некоторые из самых обильных типов пулов, в частности «Цветочная розетка» 751–753 гг. х., могли выпускаться разными монетными дворами, но с обязательным указанием места выпуска – «Сарай ал-Джадид». Один из таких монетных дворов мог, по-видимому, находиться в Бельджамене, где чеканился один из восьми вариантов пула 752 г. х., доля которого здесь 50 %. Дополнительным аргументом в пользу этого утверждения является находка на его городище трех нечеканенных и, что более важно, впервые в джучидской нумизматике столько же неплющенных монетных заготовок. В следующем 753 г. х. на нем была предпринята попытка выпустить оригинальный тип пулов с именем своего города в форме «Базджин». Однако эта инициатива, очевидно, была пресечена, а выпущенные монеты стали перечеканиваться старыми штемпелями «розеток» 751–753 гг. х.» [5, 121].

Н. Бокій та І. Козир посилаються у своїй публікації на думку київського нумізмата Г.А. Козубовського: «...На думку Г.А. Козубовського, мідні монети дуже цікаві, наслідують найпоширеніший тип мідного джучидського пула з квітковою розеткою і легендою «Карбування Сарая – ал-Джедід». Такі наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі і в Торговиці. Поява цих монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині 50–60-х рр. XIV ст.» [6, 73].

Наступним прикладом може слугувати усне повідомлення П.Н. Петрова про те, що в результаті його подорожі у Китай, у місцевих нумізматичних зібраннях були виявлені срібні фракції (2/3 основного номіналу) чагатайських дирхемів із вказівкою на «двір» Бухара, але жодного разу він не зустрічав таких власне в Бухарі чи її околицях.

У літописі Ібн Дукмана в перекладі В.Г. Тізенгаузена можна прочитати повідомлення про те, що «... [еще] в 711 году султан [Эльмелик-Эззахыр] отправил было к Токте, царю Татарскому в Северных странах, послов...Когда они прибыли в местность, составляющую летнее пребывание Токты и называющуюся Курна – на расстоянии 10 дней от города Сарая – то они застали там Токту больным и, вследствие болезни его, не виделись с ним, а явились к женам его, представили бывшие с ними [послами] подарки, и остались выжидать выздоровления его, но он умер; хатуни снарядили обоих [в путь] и назначили им на переезд из Крыма 30 000 дирхемов Крымских, [из которых] каждая тысяча [составляет] 400 дирхемов [Египетских]...» [4, 150]. Виникає правомірне запитання: вказані у тексті Кримські дирхеми були карбовані в місті (області) Крим чи відкарбовані тут саме, у ставці хана, але за ваговою системою, прийнятою в Кримському улусі і добре знайомою послам з мамлюкського Єгипту?

Також прикладом може слугувати срібний денг Узбека, «дарб Сарай ал-Махруса», 722 р. х., знайдений у Криму. Звичайний тип, добре відомий по нумізматичній літературі, відрізняється від відомих штемпельних різновидів своїм оформленням, почерком різчика і також може бути віднесений до продукції місцевого монетного двору (для порівняння – рис. 1 і 2).

В процесі підготовки даної публікації автору стало відомо ще про одну знахідку з району м. Білгород-Дністровський (Одеська обл., Україна). Це надкарбування на срібному наслідуванні монети хана Саїд Ахмада, карбованого в Орду Базарі з великим надкарбуванням «الجید» [ал-Джедід] (рис. 3). Якщо поставити значення цього слова у запропоновану автором схему, то смисловий переклад виявляється той самий, що й на монеті «Дарб ал-Джедід», пропущено тільки слово «карб». Надкарбування «Новий» підтверджує відповідність старої монети новій, прийнятій в регіоні грошово-ваговій системі і дозволяє обіг старої монети, що у більшості випадків повністю відповідає самій сутності існування і призначення надкарбувань – підтверджувати обіг старої монети.

Коротко сформульовані висновки даного дослідження виглядають наступним чином:

1. Зміст і значення легенд на монетах – як виконуючих свої функції «товарів» мали бути раціональними і зрозумілими усьому населенню країни, де вони були емітовані. Навряд чи комусь в Улусі Джучі була цікавою інформація про те, що дана монета просто випущена не у Сараї, а, наприклад, в Гюлістані. Не це було найважливішим. Головними були відомості про те, яка купівельна спроможність тієї чи іншої монети. Ці відомості містилися, передусім, у наявності інформації про цей карбований кружок срібла або міді, тобто, якої вони якості (проби) і скільки у них срібла (для срібних монет), або за яким курсом їх можна обміняти на срібло (для мідних монет). І назва міста на монеті вказує де і за ваговим стандартом якого міста, затвердженим верховною владою (ханом), карбовано це срібло (золото, мідь).

2. Слова «карбування» (ضرب [дарб]) і «монета» (سکه [сікка]) в монетних легендах є синонімами. Таким чином, слово «карбування» за значенням повністю відповідає слову «монета», тобто у смисловому значенні означає не дію (карбування), а кінцевий продукт цієї дії – (монета).

3. Слово «новий» (الجيد [ал-Джедід]), яке присутнє в легендах монет Улусу Джучі начебто у вигляді епітета до назви міста, має те саме смислове значення, що і слово «NOVA» на сучасних їм європейських монетах. Це слово не має ніякого відношення до назви міста (області) і вживалося в тому значенні, що монета або нового зразка, або карбована за новою стопою.

З приходом до влади хана Джанібека у 1340 р. і протягом року не було ніякого практично моментального перенесення столиці і монетного двору з міста Сарай до Сарая ал-Джедід. На думку автора, було проведено грошову реформу загальнодержавного масштабу, що встановила єдину грошово-вагову систему і заборонила карбування срібної монети в інших улусних центрах за місцевим стандартом (за виключенням Хорезму), залишивши при цьому в Кримському Улусі місцеве карбування мідної розмінної монети.

Всі наступні після цієї реформи зміни в монетній справі областей Улуса Джучі заслуговують на окреме дослідження.

Рис. 1.

Рис. 2.

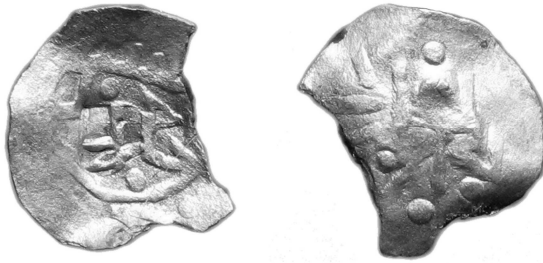

Рис. 3.

Література

1. Гальперин А.И. «Очерки по стилистике английского языка» – Электрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/30.Ocherki_po_stilistike_angliyskogo_yazyka/html/unnamed_18.html

2. Гончаров Е.Ю. «Старый и Новый Сарай – столица Золотой Орды (новый взгляд на известные источники)» – Электрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://lowvolga.chat.ru/saroldnew.htm>

3. Евстратов И.В. О золотоордынских городах, находившихся на местах Селитренного и Царевского городищ (опыт использования монетного материала для локализации средневековых городов Поволжья) // Эпоха бронза и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей – Саратов, 1997.

4. Золотая Орда в источниках. Том первый. Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г. Тизенгаузена. – М., 2003

5. Клоков В.Б., Лебедев В.П. «Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен» // Древности Поволжья и других регионов, нумизматический сборник. – Нижний Новгород, 2000. – Т. III.

6. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / наук. ред. Ф.М. Шабульдо, упор. О.Д. Брайченко. – К., 2005.

7. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты. Т. 1. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. [Изд. 2-е]. – М., 2005.

НАСЛІДУВАННЯ МОНЕТ ЧЕРВОНОЇ РУСИ З СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Стаття містить короткий аналіз монет, попередньо віднесених дослідниками до карбування київського князя Володимира Ольгердовича, знахідки яких походять з території Середнього Подніпров'я. Автором пропонується атрибуція даних екземплярів як місцевих випусків нерегулярних наслідувань.

Дослідження монетної справи на території Подніпров'я другої половини XIV – першої чверті XV ст. досить актуальне у плані вивчення шляхів та причин її виникнення, розгляду монетної справи як самобутнього явища, впливу на її виникнення та поширення джучидської монетної системи, взаємовпливів різних систем, що співіснували на досліджуваних територіях, а також виявлення ймовірних нових центрів карбування (на прикладі нещодавно відкритих київських наслідувань джучидських монет, сіверських та подільських монет XIV ст.) та невідомих типів монет уже знаних центрів. Також досить важливе й вивчення можливого впливу місцевих монетних систем на виникнення або вплив на формування монетної системи ВКЛ та інших суміжних держав.

Специфічним явищем зазначеного періоду були наслідування джучидських монет, які знаходять по всій території Подніпров'я в межах сучасної України, що дає можливість надалі виділити серед них групи з ознаками офіційного карбування в окремих руських князівствах. Це, у свою чергу, доповнює свідчення писемних джерел щодо особливостей політичного та економічного розвитку регіону. Дослідникам історії розвитку монетної справи, що мала місце на території українського Подніпров'я, на сучасному етапі довелося зіткнутися з наслідуваннями, походження яких пов'язують традиційно з Київським і Сіверським князівствами.

Наслідування джучидських монет з другої половини XIV ст. – досить поширена практика для майже всіх руських удільних князівств, тому це явище не нове для історіографії і відоме дослідникам ще з початку XIX ст.

Зважаючи на особливості метричних та іконографічних характеристик, а також характер емісій, місцеві наслідування джучидських монет логічно поділяються на кілька видів – наслідування регулярного та нерегулярного карбування.

Нерегулярне карбування наслідувань, на яке ми звертаємо увагу у даній роботі, має значний ареал поширення, який включає, практично, всю територію сучасної України. За своєю суттю нерегулярні наслідування становлять тогочасні підробки монет, що могли бути карбовані будь-де за власною ініціативою й бажанням карбувальника. Від справжніх ці монети відрізняються більшим коливанням метрологічних показників та неможливістю прочитати незвичні для місцевого населення написання легенди арабською мовою. Такі монети виготовлялися зі срібла різної проби, міді і шляхом плакірування (пошаровим укриванням) мідного ядра сріблом або іншим білим металом (можливо, навіть

цинком) [5]. Однак варто відзначити, вивчення масиву нерегулярних наслідувань особливо цінне тому, що дає змогу за сукупністю характерних ознак виділити групи наслідувань, які можна було б згодом віднести до регулярних регіональних випусків, як це відбулося з новгород-сіверськими наслідуваннями [4, 159]. У свою чергу, не викликає сумніву вага регулярних наслідувань – як першого ступеня формування місцевої монетної справи, або ж як свідчення певних важливих історичних подій. З огляду на названі нещодавні відкриття і постійне оновлення джерельної бази, розробка проблематики місцевих наслідувань є перспективною та необхідною як для глибшого вивчення історії грошового обігу на українських землях періоду середини – другої половини XIV ст.

Київські випуски монет Володимира Ольгердовича – одне з найбільш досліджених питань в галузі української середньовічної нумізматики. Однак через особливість складу джерельної бази досі невирішеною залишається низка питань. Так звані «білі плями» в історії київського карбування породжують нові припущення та спроби переосмислення цього явища, розширення меж емісій за рахунок виділення нових типів київських монет Володимира Ольгердовича. Однією з таких спроб стала публікація 2009 р. двох екземплярів монет, які були умовно визначені авторами як монети зі знаком Володимира Ольгердовича [3]. Надалі ці монети з'явилися у каталозі монет українських князівств, виданому у 2011 р. вже як «монети Володимира Ольгердовича за зразком монет Червоної Русі. Випуск 1377–1378 рр.» [2, 21] з відповідними описами.

Варто зазначити, що за даними, які відомі авторові, ці монети були знайдені у складі досить великого скарбу джучидських монет та їх наслідувань. На жаль, попередні публікації лише побіжно враховували цей факт, на який слід би було звернути увагу при датуванні монет.

Скарб містив у великій кількості монети Токтамиша останніх років правління (789–796 рр. х.) та наслідування їх, що дає право визначати тезаврацію скарбу др. пол. 90-х рр. XIV ст. Тому датування випуску даних екземплярів 1380-ми роками [3, 11], чи то 70-ми [2, 21] виглядає малоюмовірним.

Відомі досить численні знахідки монет (львівських півгрошів та квартників) на території Черкащини [6, 49–51], зокрема, у басейні р. Тясмин. Також звідти походить велика кількість місцевих наслідувань джучидських монет. Таким чином, неофіційне карбування монет-наслідувань на цій території було досить поширеним явищем, тому поява наслідувань львівських півгрошей не виглядає дивною чи неочікуваною.

Повертаючись до іконографічних характеристик, слід нагадати, що різник штемпелів для монет-наслідувань імітував зображення монет, поширених на той час у грошовому обігу так, як він їх бачив. Часто, не розуміючи написів на монетах-оригіналах, він імітував їх в образі візерунка. Крім того досить часто на одній монеті поєднувалися зображення різних типів монет, емітентів.

Дана пара монет (Рис. 1–2)* – характерне підтвердження заявленого вище: зображення на зворотному боці нанесені одним реверсним штемпелем, а аверсне зображення першої монети (Рис. 1) є компіляцією двох типів монет. Загальна побудова аверсного штемпеля та зображення корони притаманні для львівських півгрошів, але замість ініціалів короля під короною розміщено знак, характерний для реверсу денаріїв Володимира Ольгердовича.

На зворотному боці обох монет зображено лева, який повернений праворуч, на відміну від переважної більшості оригінальних львівських півгрошів, де лева зображено таким, що крокує ліворуч. Однак серед останніх випусків такого типу монет, зокрема, Владислава Ягайла у 1404–1408 рр., відомі випадки розташування лева, який розвернений саме праворуч [1, 206]. Цей факт може додатково свідчити про пізній час карбування даних наслідувань.

Кругова легенда, яка на півгрошах виконувалась латинськими літерами, на двох представлених екземплярах більше нагадує набір випадкових елементів літер.

Також слід зауважити, що зображення корони над фігурою, віднесеною до знаку Володимира Ольгердовича, навряд чи може бути сумісним з тогочасними геральдичними правилами. Намісник великого князя литовського Ольгерда не міг бути коронованим і не мав би права застосовувати подібний атрибут монаршої влади на своїх монетах. На відміну від справжніх півгрошів, де під короною розташовувалися ініціали польських королів.

Другий екземпляр (Рис. 2) становить класичний зразок наслідування, а саме зразок тогочасної підробки відомої в обігу монети львівського півгроша Людовіка Угорського (із зображенням під короною літери «L») [1, 187].

Отже, вважаємо за можливе припустити, що насправді дані екземпляри монет є цікавим прикладом місцевих нерегулярних наслідувань, центр чи центри випуску яких можна буде визначити тільки за умови відкриття інших монет подібного типу. З іншого боку, якщо зазначена ситуація підтвердиться новими знахідками монет, то це свідчатиме про вагомий роль монет київського карбування у зазначений історичний період, які сприймалися на місцевому грошовому ринку нарівні з польськими.

* Фото належать автору і зроблені після зачистки монет.

Рис. 1.

Рис. 2.

Література

1. Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів, 2007. – 221 с.
2. Нечитайло В.В. Каталог монет українських князівств XIV – поч. XV ст. – К., 2011. – 64 с.
3. Погорілець О., Саввов Р. Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича // Нумізмати́ка і Фалеристи́ка. – 2009. – №1. – С. 10–11.
4. Хромов К. Монеты Западной части Улуса Джучи. Йармаки Крыма / К. Хромов // Восточная нумизматика на Украине. Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII – XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. – К.: Купола, 2007. – С. 4–54.
5. Хромов К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века / К. Хромов // Міжнародна науково-практична конференція, Київ 26–27 травня 2005 р. «Проблеми охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі». – К., 2005. – С. 122–130; 145 – 148.
5. Шостопал А.В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007. – 120 с.

РОСІЙСЬКІ ДВОРЯНИ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (кінець XVIII–XIX ст.)

У статті розглядається участь дворян, росіян за походженням, у процесах освоєння південноукраїнських земель Російської імперії наприкінці XVIII–XIX ст. та їх роль у господарському, адміністративному та культурному розвитку регіону.

Формування дворянської верстви на південноукраїнських землях супроводжувалось активними нобілітаційними та інкорпораційними процесами. На відміну від більшості інших регіонів Російської імперії, де регіональні дворянські спільноти утворювались на основі місцевої аристократії, на причорноморських землях формування дворянської верстви відбувалось переважно на основі новоприбулих, за рахунок різних потоків, зокрема етнічних переселенців, що зумовило особливості процесу утворення дворянства порівняно з іншими районами імперії. За етнічним складом південноукраїнське дворянство було досить строкатим. Тому завдання даної статті полягає у висвітленні ролі дворян – росіян за походженням, у процесах освоєння південноукраїнських земель Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст.

Дослідженню колонізаційних потоків на південноукраїнських землях, які на той час входили до складу Російської імперії, присвячено чимало літератури. За імперськими законами всі особи, які мали дворянський статус, автоматично вважались російськими дворянами, хоча вони були приналежні до різних етнічних груп. Однак, саме виокремлення російської етнічної групи серед дворянства краю, яке брало активну участь в його колонізації, досі не знайшло свого місця в історичних дослідженнях сучасників. Серед українських істориків, які тією чи іншою мірою торкалися досліджуваного питання, потрібно назвати В. Пірка, Д. Каюка, Н. Суреву. В цілому, питання місця та ролі дворян – росіян за походженням, в історії південноукраїнських земель Російської імперії потребують подальшого дослідження.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частину дворянського загалу південноукраїнських земель становили росіяни. До другої половини 70-х рр. XVIII ст. їх кількість у регіоні була незначною. Лише поодинокі представники імперської верхівки ризикували осісти на небезпечному прикордонні. Одним із перших російських дворян-поселенців на південноукраїнських землях став бригадир Апочинін, який, скориставшись своїм службовим становищем (був комендантом фортеці Переволочна), самовільно заснував слободу в урочищах Тритузне та Майданці на Катеринославщині [1, 84]. Починаючи з 1764 р., російські дворяни (переважно офіцери) отримують земельні ділянки у південноукраїнських губерніях. Наприклад, цього ж року землю було надано підполковнику Ф. Циглеру (біля фортеці Св. Іоанна), відставному унтер-офіцерові С. Булгакову (поблизу фортеці Св. Олексія), генерал-майорові Ф. Мейстарову (напроти фортеці Білевської). Упродовж наступних років власниками земель-

них дач на Катеринославщині стали вдова полковника О. Денисова (напроти фортеці Св. Федора), майор Штоке (поблизу фортеці Св. Іоанна) [2, 11–12].

Картина докорінно змінилась після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У південний край переселилися військовослужбовці, цивільні чиновники, підприємці та просто шукачі пригод. Вони переселялися переважно з центральних губерній імперії. За підрахунками Н. Полонської-Василенко та В. Пірка, росіяни склали до 40% від загальної кількості дворян, які переселилися на південноукраїнські землі протягом першої половини XIX ст.

Серед нових власників південноукраїнських земель зустрічаються представники відомих російських дворянських родин. З кінця XVIII ст. серед дворян-землевласників виділяється Ю. Попов (правнук В. Попова, секретаря графа Г. Потьомкіна), князь М. Трубецькой, граф О. Мусін-Пушкін та його дружина Любов Олександрівна (уроджена Кушелева-Безбородько), князі Волконські. Серед великих землевласників у Бессарабії назвемо представників таких відомих російських дворянських родин, як Абрамови, Бурські, Демидови, Сербінови.

У той же час серед переселенців було чимало осіб, які намагалися використати сприятливі умови для зміни власного соціального статусу. У списках дворян Катеринославської губернії пізніше було виявлено вихідців з податних станів: Я. Андреев (із солдатських дітей), В. Іванов (прапорщик), В. Авілов (з майстрових дітей), П. Бойченко (з міщан) та інші. Серед мешканців Херсонської губернії також були претенденти [3].

Після приєднання Криму російське офіцерство й чиновництво досить цілеспрямовано опанувало півострів. Наприклад, серед землевласників Сімферопольського повіту, за даними 1805 р., майже 2/3 були російськими дворянами. Це статський радник Львов, генерал Висоцький, віце-адмірал Ушаков та інші [4, 24–40].

До Бессарабії перші російські чиновники прибули вже в період війни 1806–1812 рр. На чолі з сенатором, таємним радником С. Кушниковим та його наступником В. Красно-Мілашевичем вони займалися організацією адміністративного управління в Дунайських князівствах (Валахії та Молдавії), а потім і в Бессарабії. Частина з них потім продовжила службу в урядових установах Бессарабської області.

Однією з відомих у Кишиневі постатей того часу був росіянин, полковник Карнилович, якому вся Бессарабія зобов'язана гарними, ідеально виконаними планами земель краю. Під його головуванням землевпорядкувальними роботами у Кишиневі тривалий час займалися офіцери генерального штабу – брати Полторацькі, С. Лучинін, Ф. Роговський, барон Лівен, брати Зубови [5, 149].

Іноді переїзд до Бессарабії був вимушений і диктувався службовою необхідністю: переведенням на нове місце служби або прагненням отримати більш високу посаду. Бажаючих переселитися до Бессарабії у ті роки було небагато. О. Вельтман згадує: «Кишинів, як і вся Бессарабська область, особливо привабити до себе не могли, якщо когось доля направляла у ці краї. Той, хто був змушений їхати сюди, не без певного страху й побоювань збирався в дорогу до нового маловідомого краю, про який розповідали десятки всіляких жажів: про

нестерпну спеку; про степи, які кишать зміями, скорпіонами й тарантулами; про чуму та пропасницю...» [6, 20–21].

Аналогічні враження були й у П. Вігеля, який у 1823 р. писав, що служба в Бессарабії прирівнювалась до служби на Кавказі або в Сибіру, і той, хто прослужив у цих краях три роки, отримував із випередженням наступний чин; «...у багатьох чутки про Бессарабію відбивають бажання оселитися й служити тут... цей край відомий нам гірше, ніж Сибір» [7, 35].

Серед росіян, які зробили значний внесок у розвиток краю, потрібно виділити Бессарабського військового та цивільного губернатора, генерал-майора Павла Івановича Федорова, якого за масштабами його енергійної діяльності сучасники порівнювали з князем Г. Потьомкіним. Його двадцятирічна діяльність (1834–1854 рр.) – це ціла епоха в історії Бессарабії. Згадаємо деякі епізоди, пов'язані з діяльністю П. Федорова: 1835 р. у Кишиневі було засновано друкарню; 1836 р. – освячено Кафедральний собор у Кишиневі; 1839 р. – створено Бессарабську палату державного майна; побудовано дорогу від Кишинева до Бельць. У 1840 р. завдяки наполегливості П. Федорова між Акерманом та Овідіюполем відкрито пароплавне сполучення; в Бессарабії створено постійно діючу лісову варту для запобігання та боротьби з лісовими пожежами; 1841 р. у краї вперше впроваджено поштову службу.

Важливою ознакою європейського міста П. Федоров вважав наявність публічних закладів, засновником одного з яких він став у 1838 р. Його стараннями, за прикладом англійських клубів Петербурга й Москви, у Кишиневі було теж відкрито такий клуб. Кишинівський англійський клуб становив неформальне об'єднання представників родової аристократії. Стати членом клубу без належного титулу, навіть при значному багатстві, було неможливо [8, 42]. У клубі була організована спеціальна послуга – експрес-пошта, яка приходила за 8 днів і доставляла петербурзькі газети двічі на тиждень.

Діяльність П. Федорова була належним чином оцінена урядом: у 1841 р. він був уже в чині генерал-лейтенанта, а у відставку вийшов у чині генерала від інфантерії.

Упродовж XIX ст. відношення до Бессарабії поступово змінювалося і на початку XX ст. вона стала місцем перебування і постійного проживання значної кількості російських дворян. Для частини з них це було тимчасове місце проживання, й на зміну їм прибували нові. Решта знаті виходила у відставку і залишалася жити в Бессарабії, зберігаючи при цьому свою належність до дворянства тих російських губерній, де знаходились їхні родові маєтки. Багато чиновників зв'язали своє життя з краєм, особливо ті, хто отримав спадкове дворянство за військову або цивільну службу в Бессарабії. Вони отримували або купували тут землі, володіли нерухомістю в містах. В родовідній книзі дворян Бессарабської губернії майже чверть дворянських родів (110 із 468) склали росіяни або вихідці з Росії [9].

Серед росіян-землевласників у Бессарабії були також представники титулованих княжих родів: Волконські, Святополк-Мирські, графських родин – Петровські-Петрово-Соловово.

За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 р., у чотирьох південноукраїнських губерніях мешкало 81 157 дворян, які рідною мовою назвали російську. По губерніях це виглядало наступним чином: 36 393 дворянина мешкали у Херсонській губернії [10, 286], 18 086 осіб – у Таврійській [11, 274–275], 13 447 – у Катеринославській [12, 206], 13 231 – у Бессарабській [13, 226].

Порівняння даних перепису дозволяє стверджувати, що російська етнічна група була однією з найчисельніших серед дворянського загалу південноукраїнських губерній і складала в цілому по регіону понад 70 % від усієї кількості дворянської верстви. Найбільш русифікованими виявились Таврійська (майже 80%) та Херсонська (72%) губернії. Найбільша кількість спадкових дворян-росіян мешкали в Одесі (8 433 особи), Катеринославі (2 801 особа), Миколаєві (2 642 особи), Севастополі (2 478 осіб), Кишиневі (2 476 осіб).

Оцінюючи отримані дані, потрібно враховувати наступні фактори. По-перше, царський уряд, намагаючись зберегти свій вплив у нещодавно приєднаних землях, проводив політику відкритої асиміляції та русифікації місцевого населення. Перед місцевою аристократією постала споконвічна проблема вибору: або прийняти російську владу, імперську адміністративну систему, російську мову, культуру й отримати можливість увійти до складу привілейованої верстви імперії – російського дворянства, з подальшим отриманням влади, чинів, нагород, власності тощо; або дбайливо зберігати етнічні риси, однак при цьому забути про будь-яку підтримку з боку уряду, кар'єрне зростання, можливість збагачення. Тому цілком зрозуміло, що переважна більшість місцевого дворянства прийняла умови гри, яку запропонував уряд, поступово перетворюючись на консолідований привілейований стан.

По-друге, здійснюючи колонізацію нових земель, уряд насамперед робив ставку на своє, перевірене дворянство, роздаючи саме представникам російської дворянської верстви землі у причорноморських степах.

По-третє, культурно-освітня політика царизму не сприяла збереженню етнічних рис переселенців. Навпаки, насаджуючи на всіх рівнях російську мову, уряд гальмував розвиток місцевих мов, створював атмосферу негативного сприйняття будь-яких проявів етнічної належності. Навчання в освітніх закладах усіх рівнів велося виключно російською мовою, й, відповідно, дворяни, як найосвіченіший стан імперії, називали російську мову рідною.

По-четверте, слід пам'ятати про деякі неточності, а інколи й фальсифікації у матеріалах Першого загальноросійського перепису. Однак усе сказане вище в жодному разі не применшує внесок і роль російських дворян у соціально-економічному, адміністративно-політичному та культурно-освітньому розвитку причорноморських земель.

Як влучно помітив дослідник Д. Багалій, «...не потрібно суворо судити колоністів південноукраїнських земель. Одні з них зробили більше, інші – менше. Чимало було зроблено доброго, видатного, корисного. Чимало було й непривабливого, злого. Одні хотіли служити громадським інтересам, інші просто виконували свої обов'язки, треті шукали слави, а інші не відмовлялися від своєї користі.

Але ж, кінець кінцем справу було зроблено велику: зброєю та мирним заселенням придбано Новоросійський край і в ньому насаджена чимала культура» [14, 61].

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО). – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко (1901–1943 рр.). – Оп. 1. – Спр. 3. Рукопис монографії «Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII века» (1734–1775 рр.). – 118 арк.

2. ЦДАВО. Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 1. Виписки з архівних матеріалів до теми «Заселение Южной Украины в середине XVIII в.». – 77 арк.

3. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по військовій частині (1797–1853 рр.). – Оп. 218. – Спр. 3. О рядовых Херсонского полка Степане Бобеке и 13-го егерского Григории Минине с приложением на дворянство их грамоты (за 1804 р.). – 14 арк; Спр. 2. По рапорту шефа мушкетерского полка Кобле о дворянстве того полка рядового Прохорова (за 1805 р.). – 4 арк; Спр. 8. О дворянстве вахмистра В. Гинтера (за 1808 р.). – 8 арк.

4. Ведомость Акмечетского уезда о количестве и принадлежности земли (август 1802 г.) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1896. – № 25. – С. 145–158; № 26. – С. 24–40.

5. *Халиппа И.Н.* Город Кишинев времен жизни в нем А.С. Пушкина : Примечания к «Плану старого Кишинева» / И.Н. Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Типография Э. Шлимовича, 1900. – Т. 1. – С. 97–171.

6. *Вельтман А.* Воспоминания о Бессарабии / А.Ф. Вельтман // Русский вестник. – 1893. – № 12. – С. 16–44.

7. *Вигель Ф.Ф.* Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // [Соч.] Филиппа Филипповича Вигеля – М.: Унив. тип., 1892. – (Прил. к журн. «Русский архив» – 1893 – № 3).

8. *Халиппа И.Н.* Основные исторические данные о Бессарабии / Иван Николаевич Халиппа // Труды Бессарабской губернской архивной комиссии. – Кишинев: Паровая типо-литография Ф.И. Кашевского, 1902. – Т. II. – С. 11–119.

9. Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии, внесенных в дворянскую родословную книгу по 1-е января 1911 года. – Кишинев: Губернская типография, 1912. – 48 с.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. XLVIII: Херсонская губерния. – 1904. – 362 с.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. ХНІ : Таврическая губерния. – 1904. – 302 с.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. XIII : Екатеринославская губерния. – 1904. – 340 с.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Т. III : Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

14. *Багалій Д.І.* Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д.І. Багалій. – Х.: Вид-во «Союз» Харк. кредит. союзу кооперативів, 1920. – 102 с.

**ТРАГІЧНА ДОЛЯ ЄПИСКОПАТУ РУСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ
ТОТАЛЬНОГО НАСТУПУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ**

Дослідження присвячене вивченню історії єпископату Руської Православної Церкви в довоєнний період.

Відносини між церквою та державою були і залишаються найскладнішою та найменш дослідженою проблемою в історичній науці. Найтрагічнішою сторінкою історії ХХ століття стала реалізація політичного курсу Комуністичної партії щодо релігії та церкви впродовж 20–30-х років.

Лютнева революція 1917 року внесла суттєві зміни у всі сфери життя тогочасної Росії, зокрема і Руської Православної Церкви (РПЦ). Друга половина 20-х років ХХ століття характеризується подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР, застосуванням репресій як методу соціальної політики держави [6, 3]. Із різноманітних течій, на які було розколоте, не без допомоги Державного політичного управління (ДПУ), православ'я, найбільший вплив на віруючих справила РПЦ, котра мужньо витримувала, хоча і з великими втратами, удари долі [2, 65].

У монографічних дослідженнях сучасних українських істориків В. Єленського [2], А. Киридон [7], В. Пашенка [6; 7], В. Силантьєва та численних статтях аналізуються різноманітні аспекти політики, спрямованої на відокремлення церкви від держави та школи від церкви, державно-церковні відносини та долі православних ієрархів, які несли своє архіпастирське служіння на кафедрах Руської Православної Церкви [7, 55].

Сьогодні значна увага приділяється біографічним відомостям ієрархів РПЦ, які своїм сумлінним виконанням обов'язку показали яскравий приклад відданості Православній Церкві та народу Божому, незважаючи на політичні репресії, які здійснювалися проти них. Зазначене спробуємо простежити на долі кількох архієреїв, котрі служили в один і той самий час, а саме: Патріарха Тихона (Беллавіна), Митрополита Володимира (Богоявленського) та Митрополита Петра (Полянського). Публікацій, які б розповідали про них, дуже мало, відповідно, дослідження їхнього життєвого шляху актуальне сьогодні.

Святитель Тихон народився 19 січня 1865 року в родині сільського священика Іоанна Беллавіна в с. Клин Псковської єпархії. У миру він носив ім'я Василь. З юних років хлопець вирізнявся особливою релігійною перейнятістю, любов'ю до Церкви і рідкісною лагідністю та смиренням.

Протягом 1878–1883 рр. майбутній святитель Тихон навчався у Псковській Духовній Семінарії. Він був досить високого зросту, білявий. Товариші любили його. До цієї любові завжди додавалося й почуття поваги, що пояснюється особливою релігійністю семінариста В. Беллавіна та його блискучими успіхами в науці.

У 1888 році Василь Беллавін закінчив Санкт-Петербурзьку Духовну Академію й у світському званні отримав призначення в рідну Псковську духовну

семінарію на посаду викладача. І знову він був улюбленцем не тільки всієї Семінарії, а й міста Пскова [9, 88].

У 1891 році В. Беллавін прийняв чернецтво з ім'ям Тихон на честь святителя Тихона Задонського. На 34-му році життя, в 1898 році, архімандрит Тихон був зведений в сан єпископа Люблінського з призначенням його вікарієм Холмської єпархії.

Після Лютневої революції і формування нового Синоду владика Тихон увійшов до його складу, а 21 червня 1917 р. Московський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян обрав владика своїм правлячим архієреєм.

15 серпня 1917 року в Москві відкрився Помісний Собор, де Тихон, архієпископ Московський, був удостоєний сану митрополита, а згодом був обраний і головою Собору [8, 16].

Обрання Патріарха відбулося 18 листопада 1917 р. у соборному храмі Христа Спасителя. Після закінчення Божественної літургії, під час якої з Успенського собору прибула Володимирська ікона Божої Матері, і звершеного за особливим чином молебню священномученик Володимир (Богоявленський), митрополит Київський, показавши тим, хто молився, ковчег з жеребами, зняв з нього печаті. Старець-затворник Зосимової пустині схієромонах Олексій, помолившись та витягнувши жереб, віддав його митрополиту Володимирові і той оголосив ім'я митрополита Тихона як новообраного Патріарха. Присутні в єдиному пориві проспівали «аксіос», потім члени Собору вирушили на Троїцьке подвір'я, щоб повідомити владика Тихона, який цього дня звершував там Літургію, про обрання його на Патріарший престол.

Керувати Церквою владіці Тихону довелося в тяжких умовах загальної церковної розрухи, без допоміжних органів управління, в умовах внутрішніх розколів і потрясінь. Ситуація ускладнювалася й зовнішніми обставинами: зміною політичного ладу і приходом до влади богоборчих сил, голодом, громадянською війною.

Влітку 1921 року вибухнув голод у Поволжі. У серпні Патріарх Тихон звернувся з Посланням про допомогу голодуючим, яке було адресоване до всіх росіян і народів світу, і благословив добровільне пожертвування церковних цінностей, які не мають богослужбового вжитку.

Особливо багато послужив Руській Православній Церкві Святійший Тихон у болісну для Церкви пору так званого «обновленського розколу». Святійший проявив себе вірним слугою та сповідником непошкоджених і неспотворених заповітів істинної Православної Церкви. Він був живим уособленням Православ'я, що несвідомо підкреслювали навіть вороги Церкви, називаючи її членів «тихоновцями».

У неділю, 5 квітня 1925 р., Святійший Патріарх Тихон служив останню Літургію, а через два дні його не стало. В останні хвилини свого життя він звернувся до Бога і з тихою молитвою подяки, хрестячись, вимовив: «Слава Тобі, Господи, слава Тобі...». Утретє перехреститися не встиг [5, 289].

Відповідальний пост Першосвятителя Руської Церкви Святійший Тихон достойно обіймав сім з половиною років. Важко уявити Руську Православну

Церкву без Патріарха Тихона у важкі роки випробувань, що випали на долю духовенства та віруючих, адже він незмірно багато зробив і для Церкви, і для зміцнення самої віри [12, 37].

Помітне місце серед єпископату РПЦ належить постаті митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського), і ми спробуємо дати характеристику подвижницької та архіпастирської діяльності владики.

Мирське ім'я і прізвище владики Володимира – Василій Никифорович Богоявленський. У 1870 році він вступає в Академію, де особливо виділяється серед товаришів своїми проповідницькими трудами. Ораторський талант студента Богоявленського, який почав розвиватися завдяки потужному впливові знаменитого київського проповідника, професора В.Ф. Певницького, увінчався добрими результатами. Численні щиросердній й мудрі проповіді принесли майбутньому владиці славу видатного оратора і проповідника.

У 1886 році В. Богоявленський був пострижений у чернецтво з ім'ям Володимир, возведений в сан архімандрита і призначений настоятелем Козелецького Троїцького монастиря, згодом став настоятелем Новгородського Антонієвого монастиря.

21 травня 1888 року архімандрит Володимир стає єпископом Староруським, а 3 червня 1888 року був рукопокладений в єпископа Староруського. 3 23 листопада 1915 року він – митрополит Київський і Галицький і священно-архімандрит Києво-Печерської Успенської Лаври.

Слід зазначити, що у владики-митрополита Володимира (Богоявленського) як першого члена Святійшого Урядуючого Синоду Руської Православної Церкви було 4 вікарних єпископи [10, 2]. Перший вікарій – єпископ Канівський Василій (Богдашевський), за посадою був ректором імператорської Київської Духовної Академії і настоятелем Києво-Братського Богоявленського першокласного монастиря. Другий вікарій Київської єпархії – єпископ Чигиринський Никодим (Кротков), був за посадою настоятелем Києво-Михайлівського Золотоверхого першокласного монастиря. Третій вікарій Київської єпархії – єпископ Черкаський Назарій (Блінов), був настоятелем Києво-Видубицького Михайлівського другокласного монастиря. Четвертий вікарій Київської єпархії – єпископ Уманський Дмитрій (Вербицький), був настоятелем Києво-Пустинно-Миколаївського монастиря [11, 5].

Таким чином, владики Володимир, будучи по-справжньому високоосвіченою людиною і маючи достойних помічників, міг успішно здійснювати свою діяльність на посту Київського митрополита.

Промисел Божий, направляючи стопи людини, досить швидко завершив скромне служіння В.Н. Богоявленського і вказав йому інше, вище служіння. Після несподіваної смерті дружини, а потім і єдиної дитини В. Богоявленський 8 лютого 1886 року прийняв чернецтво в Тамбовському Казанському монастирі з іменем Володимира; і, таким чином відрікшись від мирського світу, він присвятив себе служінню Церкві, віддавши всі свої сили і ревність цій великій справі. З того часу розпочалось стрімке сходження отця Володимира щаблями ієрархічної драбини.

Владика Володимир (Богоявленський) був сильний за духом архієреєм, великим ревнителем православної віри. Його перебування на Київській кафедрі припало на час, коли тривала Перша світова війна. У такий складний період кожній віруючій людині вкрай була необхідна підтримка Церкви, її духовних провідників, а владика Володимир був істинним носієм мужнього духу і непохитної віри.

Під час захоплення Києва червоними військами 25 січня 1918 року митрополита Володимира було вбито. Похований у Хрестовоздвиженській Церкві Києво-Печерської Лаври, поруч зі своїм попередником – митрополитом Флавіаном. Зовсім несподівана, мученицька кончина видатного ієрарха РПЦ, митрополита Володимира глибоко вразила всіх православних синів церкви, які близько знали його [1].

Варто відзначити, що під час буремних подій у Російській імперії Церква, в тому числі і Київська єпархія, стояла на захисті віри. Зокрема київські митрополити робили все можливе, аби не допустити розчарування серед народу Божого. Духовно-національне та культурне піднесення серед народу тієї опокаліптичної пори – це яскраве свідчення великої ролі київських митрополитів, навколо яких едналися православний люд.

Ім'я Крутицького митрополита Петра (Полянського) добре знайоме тим, хто цікавиться історією РПЦ ХХ століття. А для сучасників він був зразком духовної стійкості й чесності. Коротко охарактеризуємо його архіпастирську діяльність на ниві служіння Руській Православній Церкві.

Петро Федорович Полянський народився 28 червня (10 липня) 1862 року в с. Сторожове Воронезької губернії в сім'ї священика. Освіту здобув у місцевій семінарії. До Московської духовної академії Петро вступає у 1887 році, де згодом служить помічником інспектора, церковним старостою, викладає грецьку мову і Закон Божий [3, 2].

У 1918 році в Москві проходив Помісний Собор, де патріархом було обрано митрополита Тихона (В. Беллавін), з яким Полянський зазнайомився ще в Білорусії. Новообраний патріарх запропонував Полянському прийняти чернецтво, священство і єпископство. На ту пору досвідчений в адміністративних справах помічник з богословською освітою дуже був потрібний Церкві. Петро Федорович чудово розумів, що означає стати єпископом в ситуації, що склалася. Для себе він сформулював це чітко: «Я не можу відмовитися. Якщо я відмовлюся, то я буду зрадником Церкви, але коли погоджуся, – я знаю, я підпишу сам собі смертний вирок» [3, 3].

Як тільки 8 жовтня 1920 року Петро був рукопокладений в єпископський сан, його заарештували і заслали у Великий Устюг. У 1923 р. він був звільнений і зведений в сан архієпископа, а наступного року став митрополитом Крутицьким. До складу Крутицької єпархії входять Москва і Підмосков'я. По суті, це була перша кафедра в РПЦ.

7 квітня 1925 року помирає патріарх Тихон. Перед смертю він пише заповіт і призначає місцеблюстителя патріаршого престолу, який до обрання нового патріарха повинен був виконувати його обов'язки. Зазвичай патріарх цього не

робить. Місцєблєустителя обирає Архієрейський собор, але ситуація в Росії змусила піти патріарха Тихона на такий крок.

«У разі нашої кончини наші Патріарші права і обов'язки, до законного вибору нового Патріарха, представляємо тимчасово Високопреосвященному Митрополитові Кирилу. У разі неможливості за яких-небудь обставин вступити йому у відправлення зазначених прав і обов'язків, такі переходять до Високопреосвященного Митрополита Агафангела. Якщо ж і цьому Митрополитові не випаде можливість здійснити це, то наші Патріарші права і обов'язки переходять до Високопреосвященного Петра, Митрополита Крутицького» [3, 3].

У той час на волі був лише митрополит Петро. На нього і ліг тягар управління Церквою. А тягар цей був дуже важкий: терор з боку світської влади посилювався і внутрішніми небудовами. Місцєблєустителю довелося вести боротьбу з обновленцями. Обновленство (його представники себе ще називали «Живою церквою», а народ називав їх «живцями»), що виникло після Лютневої революції 1917 р., – це розкольницький рух, провідники якого виступали за демократизацію і модернізацію Церкви, розгорнули співробітництво з радянською владою і всіляко її підтримували. Влада ж передала їм кращі храми країни, зокрема ще не зруйнований Храм Христа Спасителя. Саме представники обновленства сприяли арештові патріарха, організували власне управління Руською Православною Церквою.

Перебуваючи на засланні, патріарх допомагав багатьом ув'язненим і засланцям. Отримуючи після служби пожертвувані гроші, зазвичай, відразу ж віддавав їх для пересилки у в'язниці, табори і місця посилення. У листопаді 1925 р. почалися арешти вірних місцєнаглядчєві єпископів. Передчуваючи, що його незабаром чекає така ж доля, патріарх призначає своїм заступником митрополита Сергія (Страгородського). 9 грудня митрополита Петра заарештовують [3, 4].

Майже рік триває слідство у справі митрополита. Його переводять з одного ізолятора в інший, намагаються схилити до співпраці з ДПУ. У листопаді 1926 р. ухвалюється вирок – 3 роки заслання. Через Абалак і Тобольськ митрополита Петра відправляють в заполярне селище Хе, яке було позбавлене всього, навіть медичної допомоги. Потім термін продовжують ще на 2 роки. Наприкінці 1930 р. цей термін закінчується. Але вже у серпні наступного року митрополита Петра знову арештують і засуджують до 5 років концтаборів. У листопаді 1930 року проти нього було створено кримінальну справу по звинуваченню в тому, що начебто він, перебуваючи в засланні, «вів серед місцевого населення поражєнську агітацію, розповідаючи про близьку війну і падіння радянської влади та необхідність боротьби з останньою, а також намагався використовувати Церкву для розгортання боротьби з радянською владою». Винним себе митрополит не визнав. Перебував в одиночному висновку без права передач і побачень в Тобольську і Катєринбурзі. Проте до табору його так і не відправили. Термін продовжували ще не раз. А в кінці 1936 року до патріархії надійшли помилкові відомості про смерть митрополита Петра. Митрополит Сергій відслужив панахиду і прийняв титул Місцєблєустителя.

2 жовтня 1937 року трійкою НКВД по Челябінській області митрополит Петро засуджений до розстрілу. 10 жовтня о 4 годині дня був розстріляний. Щодо цього факту існують різні версії – вирок було виконано чи у в'язниці НКВД в Магнітогорську, чи на станції Куйбас. Місце поховання досі залишається невідомим [4, 13].

Таким чином, ми можемо чітко й однозначно зробити висновок, що ієрархи Руської Православної Церкви були непересічними особистостями в житті й такими увійшли в історію Православної Церкви, адже відіграли помітну роль в укріпленні її позицій в умовах тотального наступу радянської влади.

Література

1. Дигідь А. Високопреосвященніший Володимир (Богоявленський), митрополит Київський і Галицький (1848–1918) [Електронний ресурс] / А. Дигідь. – Режим доступу: <http://old.cerkva.info/2008/04/12/volodymyr.html>
2. Єленський В.С. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / В.С. Єленський. – К., 1991. – 72 с.
3. Ієромонах Дамаскин (Орловский). Патриарший Местоблюститель священномученик Петр, митрополит Крутицкий // Наука и религия. – 1993. – № 8. – С. 2–5.
4. Ієромонах Дамаскин (Орловский). Патриарший Местоблюститель священномученик Петр, митрополит Крутицкий // Наука и религия. – 1993. – № 9. – С. 10–13.
5. Красный мираж. Палачи великой России / А.М. Мирек. – М.: ООО «ВАДИМ», 2008. – 544 с.
6. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пащенко. – К.: Видавництво «Полтава», 1993. – 188 с.
7. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
8. Протоієрей Владислав Цытин. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. – М.: Издательский дом «Хроника», 1994. – 255 с.
9. Русская Православная Церковь. ХХ век / А.Л. Беглов, О.Ю. Васильева, А.В. Журавский и др. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – 800 с.: ил.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 3176. – 175 арк.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 3177. – 26 арк.
12. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський / О. Чучалін // Дні науки історичного факультету: Матеріали ІV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. – Вип. ІV: у 6-х част. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф. Колесник (голова), доц. О.Ю. Комаренко (заст. голови), І.В. Семеніст (відп. ред.) та ін. – К., 2011. – Ч. 4. – С. 36–37.

ПЕРШИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗІНОВ'ЄВСЬКУ (1920 – БЕРЕЗЕНЬ 1925 рр.)

Стаття присвячена проблемам становлення архівної справи на Кіровоградщині у 20-х роках ХХ століття.

Одним із здобутків незалежності України стала можливість, фактично, вперше об'єктивно та різнобічно дослідити й оприлюднити низку проблем національної історії. Зникли замовчувані чи заборонені теми часів, коли головні рішення в науковій сфері щодо української минувшини приймалися не в Києві, а в Москві чи інших столицях сусідніх метрополій (Петербурзі, Відні, Варшаві, Бухаресті, Будапешті). У процесі ліквідації «білих» плям у знаннях суспільства молододержави про події, постаті, процеси, явища неоціненне значення мають документальні першоджерела. На їх повноту, збереженість, упорядкованість важливий чи й визначальний вплив здійснював стан архівної галузі, ставлення до неї органів державної влади та управління. До вивчення й оприлюднення в монографіях, збірниках основних етапів історії архівної справи у всеукраїнському масштабі зверталися науковці у другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. [1]. Водночас до особливостей розвитку галузі в різних регіонах республіки виявлено менше уваги. Історія Державного архіву Кіровоградської області, який зберігає документальну спадщину Центральної України, котра об'єднує частини трьох етнографічних районів (Наддніпрянина, Південь, Схід), території колишніх різних губерній та областей, висвітлена фрагментарно, переважно у довідкових виданнях [2] та періодиці [3]. При цьому, як правило, відлік радянської історії береться від утворення Зінов'євського окружного архівного управління в листопаді 1925 р. [4, 2]. Першу ж половину 1920-х рр., коли за умов політичних проблем, економічної кризи, частих адміністративно-територіальних експериментів, входження номінально незалежної УСРР до Радянського Союзу, приходу в управлінські структури, архіви фахово й практично не підготовлених людей формувалася централізована, одержавлена документальна база джерел з історії Приінгулля, науковцями поки що не досліджено. У даній статті робиться спроба висвітлити проблеми становлення радянської архівної справи в Зінов'євську (до 1924 р. – Єлисаветград), а також прилеглий місцевості в початковий період діяльності нових владних структур.

Серед перших дій радянської влади, яка в Єлисаветграді прийшла на зміну денікінцям наприкінці січня 1920 р., стали огляд, реєстрація та розподіл документів колишніх організацій для їх подальшого зберігання. На підставі наказу відділу управління повітревкому від 10 лютого почала діяти комісія з ліквідації міського та земського самоврядування [5, 49]. 5 березня під головуванням Поповського комісія, у роботі якої взяли участь представники військово-квартирної частини міста й повіту, контори електроосвітлення та водопроводу, міськгоспу,

розглянула питання «прийому і розсортування книг колишньої Земської Управи», доручивши «т. Єрусалимському за участю двох спеціально запрошених осіб скласти список книг і грошових документів та здати їх до архіву» [6, 6] (Зауважимо, що сьогодні в Держархіві Кіровоградської області (ДАКО) є 947 справ Єлисаветградської повітової земуправи за 1879–1921-х рр. [7]). Комісія закінчила роботу й припинила діяльність до початку травня, зокрема, сконцентрувавши у своєму діловодстві акти прийому-здачі й описи справ земської та міської управ, котрі нині зберігаються у фонді першої в ДАКО.

20 квітня Рада Народних Комісарів УСРР затвердила «Тимчасове положення про архівну справу», по суті, про націоналізацію й централізацію цієї галузі в республіці [8, 36] за зразком Радянської Росії (відповідного «ленінського» декрету). Ним передбачалася, зокрема, передача документів діючих установ, непотрібних для поточного діловодства, у відання архівних секцій при губнар-освітах, а бездоглядних архівів разом з приміщеннями – у повне розпорядження згаданих секцій. Виконання «Положення...» було покладено на Архівний відділ Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (очолюваний відомим громадським діячем, істориком Дмитром Багалієм, і створений наприкінці того ж місяця [9, 363]). 5 липня Єлисаветградський повітвиконком наказом № 61 зобов'язав усі установи та посадових осіб міста, у віданні котрих перебували архіви, надавати широке сприяння комісії з огляду документів у складі представників поліграфвідділу повітнаргоспу, робітничо-селянської інспекції, відділу управління, юрвідділу. Наслідки перевірки мали бути безпосередньо доведені президії виконкому [10, 37 зв.]. 10 липня комісія у своєму акті зафіксувала: «Був оглянутий архів, який знаходиться у приміщенні Червоноармійського клубу (колишнього повітового З'їзду)... Архів знаходиться у хаотичному стані, через несправність вікон здійснювались крадіжки архівів. Архів за своєю сукупністю не дає можливості розбірки його і перегляду кожної справи окремо, тому комісія знаходить можливим прийняти його без розгляду; з огляду на те, що всі справи застаріли, передати Поліграфічному відділу для використання друку (очевидно, із зворотного боку. – С.Ш., О.М.), а що стосовно друкованого матеріалу, як зводів законів і роз'яснення, передати в розпорядження Юрвідділу» [11, 1]. Зазначимо, що станом на липень 1921 р. гарнізонний червоноармійський клуб знаходився по вул. Шевченка. Того року створюється Головне архівне управління при Наркомосвіти УСРР, головою колегії якого став нарком внутрішніх справ Микола Скрипник, заступником – Дмитро Багалій [9, 367]. Почала діяти республіканська комісія «для історії української революції і Комуністичної партії» (Істпарт) з місцевими осередками. До її відання переходили архівні та музейні матеріали з революційно-компартійної тематики. 1922 р. замість губернських архівних комісій створено архівні управління.

9 вересня 1924 р. президія Зінов'євського окрвиконкому доручила інспекції відділу наросвіти розробити план заходів з архівної справи і подати його на наступне засідання президії. На поч. 1920-х рр. провідні держави Заходу не бажали встановлювати зв'язки із Радянським Союзом до компенсації націоналізо-

ваного майна своїх підданих. У відповідь СРСР виставив більшу суму вшкочування збитків, завданих внаслідок перебування і бойових дій військ тих країн на своїй території у попередні роки. Цьому передувала, фактично, авральна діяльність оперативно створених при окрвиконкомах «комісій з в'яснення збитків, нанесених іноземними окупаціями в 1918–1920 рр.». У листі Одеського губвиконкому з грифом «таємно, терміново» до Зінов'євського окрвиконкому від 20 жовтня 1924 р. говорилося про необхідність «звернути особливу увагу на розшук архівів, справ, звітів, документів і листування» вказаного періоду як «головного доказового матеріалу». Оскільки ці документи не мали значення для поточної роботи установ, то не завжди знаходилися в належному порядку і не мали «суворого обліку». До їх передачі місцевим органам «Державного архіву не виключається небезпека їх приховування або знищення. Тому робота з їх розшуку і вилучення має вестися в таємному порядку...». За три тижні необхідно було зібрати матеріал 1918 – поч. 1920 рр., коли «окремі райони Одещини і колишньої Миколаївської губернії зазнали окупації іноземних загонів, які брали участь разом з білогвардійцями у громадянській війні». Зауважимо, що війська Англії та Франції (про контрпретензії саме до них, як виявляється, і йшла мова) на території Центральної України практично не перебували. Тож на Зінов'євщині збирали спогади про денікінський і навіть петлюрівський періоди. На першому засіданні 31 жовтня окркомісія просила окрвиконком зобов'язати райвиконкоми надати всі архіви. На нараду 4 листопада був запрошений представник «Іспарту при Агітпропі» [12, 89].

Створенню державних регіональних архівів у Центральній Україні сприяло адміністративно-територіальне реформування, у перебігу якого замість повітів виникали округи, ліквідовувалися губернії. 2 січня 1925 р. робоча трійка Зінов'євського окрвиконкому ухвалила «утворити округовий архівний відділ за штатами, розробленими Губархівом» [13, 1 зв.]. 30 березня 1925 р. президія окрвиконкому (голова – Іванов) вже заслухала «планову доповідь про роботу і становище Округового Архіву» Павлюченка, ухваливши: «1. Констатувати, що Архівне Управління організаційно оформлено і розпочало роботу з упорядкування архівів на Зінов'євщині... 3. Відзначити, що установи як міст, так і округи не достатньо уважно віднеслися до збереження архівів, завдяки чому останні знаходяться у хаотичному стані і з боку цих установ необхідних заходів з їх упорядкування не здійснюється. 4. ... Приміщення, котре виділене для Архівоуправління, не може повністю вмістити всі архівні справи округи. 5. Пропонувати Архівоуправлінню в короткий термін стягнути усі архівні справи округи, як революційні, так і дореволюційні, до 1920 року включно, звернувши особливу увагу на розшук і стягування архівів революційного часу і громадянської війни та розпочати систематизацію і розробку їх, щоб до 10-ї річниці Жовтневої революції мати матеріал про революційний рух в окрузі. 6. Запропонувати всім закладам та райвиконкомам відтепер дбайливо відноситися до збереження архівів і вживати заходи з упорядкування архівів, котрі залишаються в установах, для чого Архівному Управлінню разом із секретаріатом Окрвикон-

кому розробити відповідний акт, в котрому уточнити порядок розміщення архівів. 7. Доручити інструкторам Окрвиконкому при перевірці районів звернути увагу на становище архівів у районах і сільрадах та інструктувати останніх про порядок їх розміщення. ... 10. Запропонувати Відміськгоспу перевірити приміщення Окрархіву у пожежному відношенні і якщо воно в цьому напрямку задовольняє, визнати необхідним виселення із вказаного приміщення мешканців. Якщо приміщення не задовольняє вимогам протипожежної безпеки, запропонувати Відміськгоспу підшукати для Окрархіву інше приміщення. 11. Просити Укрцентрархів дозволити використати непотрібний матеріал, котрий не має ні політичного, ні історичного значення, створити для цього експерту комісію» [14, 108–109].

Із вищеназваних документів можна зробити висновок, що, принаймні, де-юре початок організації окружних архіву та управлінської архівної структури відноситься до перших місяців 1925 р. Це підтверджує, зокрема, і дата початку роботи архівара І. Ніколаєва – 31 березня 1925 р., українця, який закінчив чотири курси реального училища, мав 25 років стажу роботи друкарем [15, 3].

Період боротьби за владу, зміна політичних режимів у 1917–1919 рр., господарська, фінансова криза на поч. 1920-х р., інші гострі проблеми унеможливили повне збереження документальної бази Центральної України за цей та попередні часи. Вони не сприяли ефективному вирішенню питань, які стояли перед новою державною галуззю архівів. Нігілістичне ставлення до нерадянської (царської, української) історії, проблеми з опаленням, дефіцит паперу для поліграфії, відсутність якісних вільних приміщень, дефіцит кваліфікованих кадрів стали тяжким гальмом на шляху реалізації завдань збереження, обліку, упорядкування, комплектування та використання документів у першій половині 1920-х рр. в Зінов'євську. Водночас у цей перехідний час закладалися традиції (директивний контроль з боку влади, ідеологізація, «залишковий» принцип тощо) саме державної архівної справи, які, певним чином, наявні й сьогодні.

Література

1. Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.; Мицак І. Архівна справа в Україні середини 1940 – середини 1960-х років (історичний нарис). – К.: НАН України. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, 2006. – 188 с.; Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с. та ін.

2. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди періоду до 1917 року. – Кіровоград: Кіровоградська районна друкарня, 2005. – 292 с.; Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наук. думка, 1966. – 255 с.

3. Державному архіву області – 85! // Народне слово. – 2010. – 18 листопада; Трибуцька О.А. Державному архіву області – 85! // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 91–103; Шевченко С. Починали з будинку Остроухова // Народне слово. – 2010. – 23 грудня.

4. Державний архів Кіровоградської області – невичерпна документальна скарбниця з історії Кіровоградщини: Буклет. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 6 с.

— *Шевченко С.І., Марченко О.М. Перший етап становлення радянської архівної...*

5. Кіровоградський обласний державний архів: Путівник. – К.: Наук. думка, 1966. – 255 с.
6. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-1077. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАКО. – Ф. 20. – Оп. 1–2.
8. *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 – 1973. – К.: Наук. думка, 1975. – 271 с.
9. Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
10. ДАКО. – Ф. Р-218. – Оп. 1. – Спр. 30.
11. ДАКО. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 12.
12. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 3. – Спр. 10.
13. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 350.
14. ДАКО. – Ф. Р-250. – Оп. 1. – Спр. 542.
15. ДАКО. – Ф. Р-833. – Оп. 1. – Т. 2. – Спр. 3.

АНОТАЦІЯ

Пропоноване видання є спеціальним випуском збірника наукових студій «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». Його основу склали матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перші (міжнародні) Ястребовські читання: актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», проведеної Інститутом історії України НАН України спільно з Кіровоградським національним технічним університетом (20–22 жовтня 2011 р.). Він містить розвідки, присвячені актуальним проблемам спеціальних галузей історичної науки, зокрема, архівознавства, джерелознавства, документознавства, нумізматики, історіографії, а також історії України.

Науковий доробок, що оприлюднений у цьому випуску, може бути корисними фахівцям у галузі спеціальних галузей історичної науки, архівним, бібліотечним, музейним працівникам, науковцям, викладачам, аспірантам, студентам вузів гуманітарного профілю.

АННОТАЦИЯ

Предлагаемое издание является специальным выпуском сборника научных работ «Специальные исторические дисциплины: вопросы теории и методики». Его основу составляют материалы международной научно-практической конференции «Первые (международные) Ястребовские чтения: актуальные проблемы нумизматики в системе специальных отраслей исторической науки», проведенной Институтом истории Украины НАН Украины совместно с Кировоградским национальным техническим университетом (20–22 октября 2011 г.). Он содержит исследования, посвященные актуальным проблемам специальных отраслей исторической науки, в частности, архивоведения, источниковедения, документоведения, нумизматики, историографии, а также истории Украины.

Научные изыскания, опубликованные в выпуске, могут быть полезными специалистам в области специальных отраслей исторической науки, архивным, библиотечным, музейным работникам, ученым, преподавателям, аспирантам, студентам вузов гуманитарного профиля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

Бакалець Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Барабаш Вікторія Анатоліївна – викладач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Барановський Олексій Анатолійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

Бех Микола Васильович – аспірант Українського етнологічного центру Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – здобувач Кіровоградського національного технічного університету.

Бондаренко Людмила Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Бондаренко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Боряк Тетяна Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту державного управління та інформаційної діяльності Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв України.

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Головата Оксана Олександрівна – викладач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Гончаров Євген Юрійович – науковий співробітник Інституту сходознавства РАН, м. Москва, РФ.

Єрмілов Валерій Семенович – кандидат медичних наук, генеральний директор Представництва ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» у м. Николаєві.

Земзюліна Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Івашенко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Киридон Петро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ковтун Ігор Олександрович – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, головний спеціаліст відділу військової науки Департаменту військової освіти та науки Міністерства оборони України.

Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Костик Євгеній Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії та методології наукових досліджень Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Коцур Віктор Петрович – доктор історичних наук, професор, дійсний член академії педагогічних наук України, ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Крижанівський Віталій Михайлович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Кулешов В'ячеслав Сергійович – молодший науковий співробітник Державного Ермітажу, Відділ нумізматики, м. Санкт-Петербург, РФ.

Ластовський Валерій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

Ломака Олександр Анатолійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

Лукашевич Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Ляліна Тетяна Сергіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

Москалюк Микола Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Орлик Василь Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Постернак Олег Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Реснт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Сокирська Влада Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини.

Старченко Марина Василівна – аспірантка Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Тараненко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, викладач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Тупчіснко-Кадирова Люція Георгіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства Кіровоградського факультету менеджменту та бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв.

Фареній Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Фісун Валерій Пилипович – експерт, член Правління Центру суспільного розвитку «Інтер-Акція», керівник політологічних та гуманітарних програм.

Хромов Костянтин Костянтинович – член Central Asian Numismatic Institute (CANI), м. Кембрідж, Англія.

Хримова Ірина Костянтинівна – аспірантка Інституту історії України НАН України.

Циганенко Лілія Федорівна – доктор історичних наук, доцент, декан історико-філологічного факультету, професор кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Черновол Михайло Іванович – доктор технічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України, ректор Кіровоградського національного технічного університету.

Чучалін Олександр Петрович – магістрант історичного факультету Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володирича Винниченка.

ЗМІСТ

<i>Смолій В.А.</i> ЖИТТЯ ЗДІЙСНЕНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ. ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ НА ПОШАНУ ВОЛОДИМИРА ЯСТРЕБОВА	3
<i>Черновол М.І.</i> ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЧАСІ І ПРОСТОРІ	5
<i>Бакалець О.А.</i> КОПІЙКА КАТЕРИНИ I (1725–1727 рр.) ІЗ м. КРЕМЕНЧУКА ...	7
<i>Барабаш В.А., Бондаренко Л.В.</i> ТРАКТУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА У ФАХОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ	13
<i>Барановський О.А.</i> РОЗГОРТАННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА НА НОВОСЕРБЬСЬКОМУ НАПРЯМКУ (1752–1764 рр.): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ...	17
<i>Бех М.В.</i> КИЛИМ У ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ ОКОЛИЧНОЇ ШЛЯХТИ ЖИТОМИРЩИНИ	21
<i>Бойко-Гагарін А.С.</i> ФАЛЬШИВІ МОНЕТИ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XV–XVI ст.	25
<i>Бондаренко О.В.</i> САМОВРЯДУВАННЯ МІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1785–1870 рр.) У ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	33
<i>Боряк Т.Г.</i> КОНЦЕПТ «УКРАЇНІКИ» У ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗШУКУ ТА ПОВЕРНЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ З РОСІЇ (1917–сер. 1930-х рр.)	38
<i>Голиш Г.М.</i> РАДЯНСЬКЕ ТА НОВІТНЬОУКРАЇНСЬКЕ КОММЕМОРАТИВНЕ МОНЕТОКАРБУВАННЯ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ	44
<i>Головата О.О.</i> КОРИФЕЙ АВТОМАТИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ	52
<i>Гончаров Е.Ю.</i> «СТРЕМЯВИДНАЯ» ТАМГА – ТАМГА БЕРКЕ? (ДЖЕНДСЬКИЙ ВКЛАД В НУМИЗМАТИКУ КРЫМА)	58
<i>Єрмілов В.С.</i> ДО ПИТАННЯ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII–ПОЧАТОК XIX ст.)	66
<i>Земзюліна Н.І.</i> ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АРХЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	71
<i>Іващенко В.А.</i> ПРОВІДНА РОЛЬ ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ЗАПОЧАТКУВАННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ БОРОТЬБИ З ЕПІЗООТІЯМИ СИБІРСЬКОЇ ВИРАЗКИ	76
<i>Киридон П.В.</i> РІШЕННЯ XX З'ЇЗДУ КПРС ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ	81
<i>Ковтун І.О.</i> ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1795–1874 РОКАХ (ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД)	87

Корновенко С.В. ЗАХОДИ УРЯДУ П. ВРАНГЕЛЯ З ОБЛАШТУВАННЯ ТИЛОВОГО ЖИТТЯ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ТЕРИТОРІЯХ (1920 р.)	91
Костик Є.П. ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (ЛЮТИЙ–ЖОВТЕНЬ 1917 р.)	96
Коцур В.П. РАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1930 рр.)	100
Крижанівський В.М. ДО ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ВИВЧЕННЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ XIX – початку XX ст. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ (1920–1986 рр.)	109
Кулешов В.С. О СУДЬБЕ И СОСТАВЕ КИЕВСКОГО МОНЕТНОГО КЛАДА 1706 г.	115
Ластовський В.В. НУМІЗМАТИКА НА СТОРІНКАХ «КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ» (1882–1906 рр.)	122
Лісовська О.В. РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 60–80-ті РОКИ XX ст.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	126
Ломака О.А. ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2011 РОКУ)	130
Лукашевич О.А. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО НА ЗЛАМІ (70–80 рр. XVIII ст.)	135
Ляліна Т.С. КРАЄЗНАВЧА ТЕМАТИКА В ОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛАХ ЩОМІСЯЧНИКА «РУССКАЯ СТАРИНА»	144
Москалюк М.М. ТЕХНІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ГАЛУЗЯХ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	151
Орлик В.М. ДО ПИТАННЯ ЗАПОЧАТКУВАННЯ МОНЕТНОГО КАРБУВАННЯ В ДЕРЖАВАХ ХРЕСТОНОСЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ЕДЕСЬКОГО ГРАФСТВА)	157
Постернак О.О. ГІРНИЧОПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ І ДЕРЖАВА: ДОСВІД ВЗАЄМОДІЇ КАПІТАЛУ І ВЛАДИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	163
Ресніт О.П. РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 1917–1921 рр.: РОЗЧАРУВАННЯ ТА НАДІЇ	168
Сокирська В.В. ДІЯЛЬНІСТЬ «КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ ВЕЛИКОРОСІЇ» В УКРАЇНІ	175
Старченко М.В. РОЛЬ ПРОФСПЛОК У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1930–1920 рр.)	180
Тараненко О.М. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1990-і рр.)	187

Тупчієнко-Кадирова Л. ЛИСТИ ТА ЛИСТІВКИ Д.Д. ШОСТАКОВИЧА ДО Ю.С. МЕЙТУСА	197
Фареній І.А. «СПОГАДИ ПРО МИНУЛЕ ...» Ю.Г. ПОЛІЩУКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА	203
Фісун В.П. МЕТАМОРФОЗИ ТОВАРО-ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У ПРИКРАСИ ДОІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНИ	208
Хромов К.К. ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕПІТЕТА «АЛ-ДЖЕДІД» НА ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТАХ	214
Хромова І.К. НАСЛІДУВАННЯ МОНЕТ ЧЕРВОНОЇ РУСИ З СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я	222
Циганенко Л.Ф. РОСІЙСЬКІ ДВОРЯНИ В ОСВОЄННІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (кінець XVIII–XIX ст.)	226
Чучалін О.П. ТРАГІЧНА ДОЛЯ ЄПІСКОПАТУ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ ТОТАЛЬНОГО НАСТУПУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	231
Шевченко С.І., Марченко О.М. ПЕРШИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ЗІНОВ'ЄВСЬКУ (1920–березень 1925 рр.)	237
Анотації	242
Відомості про авторів	243

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ
ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

Актуальні проблеми нумізматики
у системі спеціальних галузей історичної науки

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції:
Перші (міжнародні) Ястребовські читання
20–22 жовтня 2011 р.

ЧИСЛО 18

Науково-організаційне забезпечення:
В.В. Томазов, В.М. Орлик, Г.С. Бондаренко, І.К. Хромова

Комп'ютерна верстка
С.М. Блащук